

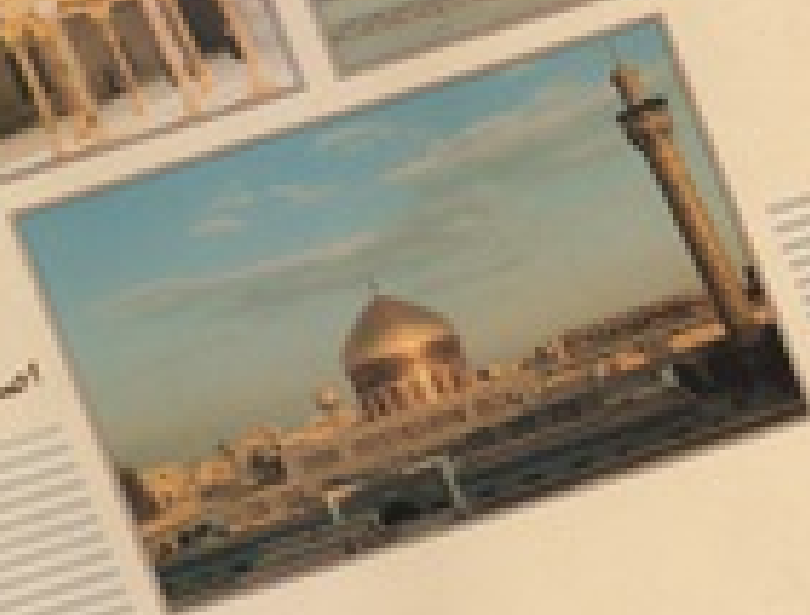
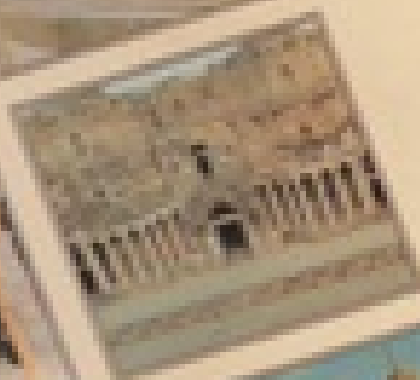
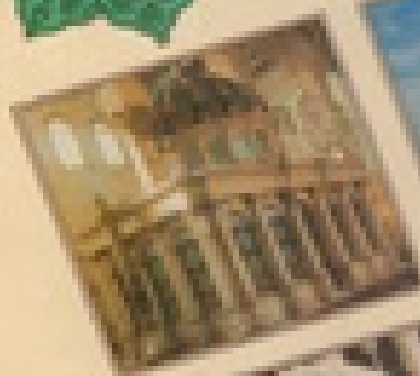
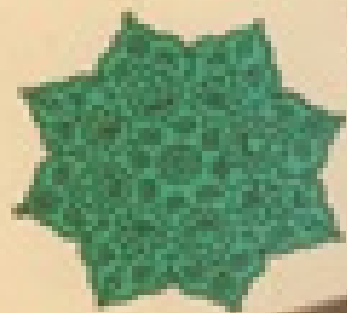
مرکز تحقیقات اسلامی و فرهنگی اسلام

حوزه نمایندگی ولی فقیه امور حج و زیارت (پ)

www.Ghaemiyeh.com

www.Hajj.ir

تاریخ و اماکن سیاحتی وزیارتی سوریه

اصغر باوندان

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

اماکن زیارتی و سیاحتی سوریه

نویسنده:

اصغر قائدان

ناشر چاپی:

مشعر

ناشر دیجیتال:

مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه اصفهان

فهرست

فهرست	۵
اماکن زیارتی و سیاحتی سوریه	۱۹
مشخصات کتاب	۱۹
اشاره	۱۹
مقدمه	۲۰
مقدمه چاپ جدید	۲۴
فصل اول: آشنایی با موقعیت جغرافیایی، تاریخی و مذهبی سوریه	۲۵
اشاره	۲۵
۱- موقعیت جغرافیایی و طبیعی سوریه	۲۶
اشاره	۲۶
وجه تسمیه شام و سوریه	۲۷
۲- موقعیت تاریخی و سیاسی شام و سوریه	۲۹
الف) قبل از اسلام	۲۹
ب) پس از اسلام	۳۰
ج) دوران معاصر	۳۳
۳- مذاهب و گروه‌های مذهبی در سوریه	۳۶
فصل دوم: آثار سیاحتی زیارتی دمشق	۳۸
اشاره	۳۸
۱- دمشق در گذر تاریخ	۳۹
۲- مرقد و مزار عقيله بنی‌هاشم زینب کبری علیها السلام	۴۴
اشاره	۴۴
نظریه مورخان و پژوهشگران در مورد محل دفن زینب کبری علیها السلام	۴۸
۳- مقام و مقبره حضرت رقیه علیها السلام	۵۳

۵۶	۴- مسجد اموی دمشق در بستر تاریخ
۵۶	اشاره
۶۰	۱- قبه‌ها و گنبد
۶۰	اشاره
۶۰	۱ / ۱. قبه المال
۶۰	۲ / ۱. قبه الغواره
۶۱	۳ / ۱. قبه الساعات
۶۱	۴ / ۱. قبه النسر یا عقاب
۶۲	۲- درهای مسجد اموی
۶۳	۳- مأذنه‌های جامع اموی
۶۴	۴- آثار و مقام انبیا در جامع اموی
۶۴	۱ / ۴. قبر و مقام هود علیه السلام
۶۴	۲ / ۴. مقام حضرت خضر علیه السلام
۶۵	۳ / ۴. مکان نزول عیسی علیه السلام
۶۵	۴ / ۴. مقام و محل دفن سر یحیی علیه السلام
۶۶	۵- شبستان جامع اموی
۶۶	اشاره
۶۷	۱ / ۵. محراب‌های چهار گانه
۶۸	۲ / ۵. مصحف عثمانی
۶۸	۳ / ۵. منبر مسجد
۶۸	۴ / ۵. جایگاه اسیران کربلا
۶۸	۵ / ۵. محل غسل تعمید مسیحیان
۶۹	۶- مقام رأس الحسین علیه السلام
۷۱	۷- محراب و مقام حضرت زین العابدین علیه السلام

۷۱	۸- مَشاهد خلفای راشدین
۷۲	آتش سوزی‌های جامع اموی و بازسازی‌های آن
۷۴	سیر تاریخی توسعه و بازسازی جامع اموی
۷۵	۵- سایر مساجد تاریخی و مشهور دمشق
۷۵	اشاره
۷۵	۱. مسجد السَّادات
۷۵	۲. جامع بابُ الْمُصَلَّى
۷۶	۳. مسجد الاقصا: القصب
۷۶	۴. مسجد ابی بن کعب انصاری
۷۷	۵. جامع قیمریه
۷۷	۶. جامع ابی دردا
۷۷	۷. جامع هشام
۷۷	۸. جامع جزاح
۷۸	۹. جامع درویشیه
۷۸	۱۰. جامع سیبایه
۷۸	۱۱. جامع نقشبندیه
۷۹	۱۲. جامع احمدیه
۷۹	۱۳. جامع سنانیه
۸۰	۶- مدارس و دار القرآن‌های تاریخی دمشق
۸۰	اشاره
۸۱	الف) مدارس
۸۱	۱. مدرسه نوریه کبری
۸۱	۲. مدرسه عادلیه کبری
۸۲	۳. مدرسه ظاهریه کبری

۴. مدرسه عزیزیه	۸۳
۵. مدرسه سمیساتیه	۸۳
۶. مدرسه جوزیه	۸۴
۷. مدرسه جُمُقیه	۸۴
۸. مدرسه شامیه	۸۵
(ب) دار القرآن ها	۸۵
۱. دارالقرآن الرشائیه	۸۵
۲. دارالقرآن صابونیه	۸۵
۳. دارالقرآن افریدونیه	۸۶
۴. دارالقرآن تنکزیه	۸۶
۵. دارالقرآن الاسعریه	۸۶
۶. دارالقرآن تفتازانیه	۸۶
۷- قبرستان باب الصغیر	۸۷
اشاره	۸۷
الف) قبور فرزندان گرامی ائمه اطهار علیهم السلام	۸۷
۱. قبر سکینه دختر امام حسین علیه السلام	۸۷
۲. قبر ام کلثوم، دختر امام علی علیه السلام	۸۸
۳. قبر منسوب به فاطمه صغری دختر امام حسین علیه السلام	۸۹
۴. قبر عبدالله بن جعفر الصادق علیه السلام	۹۱
۵. قبر عبدالله بن سجاد علیه السلام	۹۱
(ب) مدفن سرهای شهدای کربلا در باب الصغیر	۹۲
(ج) مقابر صحابه پیامبر خدا صلی الله علیه و آله	۹۴
۱. قبر منسوب به بلال حبشی	۹۴
۲. قبر منسوب به عبدالله بن جعفر بن ابوطالب علیها السلام	۹۵

۳. قبر منسوب به عبدالله بن اممکتوم ۹۶
۴. قبر اوس بن اوس ۹۷
۵. وائله بن اسقع ۹۷
۶. قبر منسوب به ابان بن عثمان ۹۷
۷. فضاله بن عبید ۹۸
۸. ابو دردا و امّ دردا ۹۸
۹. سهل بن ربیع انصاری ۹۸
- (د) مقابر زنان بنی‌هاشم و منسوبان به خاندان رسالت ۹۹
۱. قبر فضه، خادمه بزرگوار فاطمه علیها السلام ۹۹
۲. اسماء بنت عُمیس «۴» ۹۹
۳. میمونه دختر امام حسن علیه السلام ۱۰۰
۴. حمیده دختر مسلم بن عقیل ۱۰۰
- ۵ و ۶. قبور منسوب به امّسلمه و امّحبیبه، همسران پیامبر خدا صلی الله علیه و آله ۱۰۰
- (ه) قبور علما و دانشمندان و زهاد معروف دمشق ۱۰۰
- اشاره ۱۰۰
۱. شمس‌الدین الذّهبی (ف. ۷۴۸ ق.) ۱۰۰
۲. ابن هشام نحوی ۱۰۱
۳. ابن رجب حنبلی ۱۰۱
۴. ابن قیم جوزی (۶۹۱-۷۵۱ ق.) ۱۰۱
۵. ابن عساکر (ف. ۵۷۱ ق.) ۱۰۱
۶. ابن حورانی دمشقی (ف. ۵۵۱ ق.) ۱۰۱
۷. بهلول (م. ۱۵۱ ق.) ۱۰۲
۸. ابن مالک نحوی (م ۶۸۶ ق.) ۱۰۲
- (و) قبور سایر بزرگان تابعین و بازماندگان ائمه اطهار علیهم السلام ۱۰۲

- ۸- سایر قبرستان‌های معروف دمشق ۱۰۴
- الف) قبرستان صوفیه و قبور عارفان دمشق ۱۰۴
- اشاره ۱۰۴
۱. ابراهیم قونوی (۶۵۲-۷۳۲ ق.) ۱۰۴
۲. احمد بن بدرالدین (م ۹۳۴ ق.) ۱۰۴
۳. ابو عمرو بن صلاح (م ۶۳۴ ق.) ۱۰۴
۴. ابن المحدث (۶۴۲-۶۹۵ ق.) ۱۰۵
۵. عبدالرحمان بن نوح (م ۶۵۴ ق.) ۱۰۵
۶. قطب الدین نیشابوری (م ۵۷۸ ق.) ۱۰۵
۷. فخر بن عساکر (م ۶۲۰ ق.) ۱۰۵
۸. ابن کثیر دمشقی (م ۷۷۴ ق.) ۱۰۵
۹. ابن تیمیه ۱۰۶
- ب) قبرستان باب توما و باب شرقی ۱۰۷
- اشاره ۱۰۷
۱. شرحبیل بن حسنه ۱۰۷
۲. ضرار بن ازور اسدی ۱۰۷
۳. معاذ بن جبل ۱۰۷
۴. شیخ ارسلان دمشقی (ف. ۵۴۰ ق.) ۱۰۸
- ج) قبور سلاطین مشهور دمشق ۱۰۸
۱. معاویه بن ابی سفیان ۱۰۸
۲. معاویه بن یزید بن معاویه (معاویه ثانی) ۱۰۹
۳. ولید بن عبدالملک بن مروان ۱۱۰
۴. صلاح‌الدین ایوبی (م ۵۸۹ ق.) ۱۱۱
۵. ملک عادل ایتوبی (۵۳۴-۶۱۶ ق.) ۱۱۱

۶. نورالدین محمود زنگی شهید (۵۱۱-۵۶۰ ق) ۱۱۲
۷. ملک ظاهر بَیْبُزُس (ف. م. ۶۷۶ ق.) ۱۱۳
۸. ملک اشرف موسی (ت. ۵۷۶ ق.) ۱۱۳
۹. سیف الدین جقمق (م. ۸۲۴ ق.) ۱۱۳
۱۰. درویش پاشا ۱۱۴
۱۱. شاهنشاه بن ایوب (م. ۵۳۴ ق.) ۱۱۴
۱۲. تورانشاه بن ایوب (م. ۵۷۶ ق.) ۱۱۴
۱۳. اسدالدین محمد شیره کوه ۱۱۴
- ۹- سایر آثار تاریخی دمشق ۱۱۵
- الف) ابواب تاریخی دمشق ۱۱۵
- اشاره ۱۱۵
۱. باب توما: ۱۱۶
۲. باب شرقی: ۱۱۶
۳. باب الفردیس: ۱۱۷
۴. باب الصغیر: ۱۱۷
۵. باب السلام: ۱۱۷
۶. باب الفرج: ۱۱۸
۷. باب کیسان: ۱۱۸
۸. باب الجناز: ۱۱۸
۹. باب الحديد: ۱۱۸
۱۰. باب الجابیه: ۱۱۸
- ب) بازارهای تاریخی و مشهور دمشق ۱۱۹
- اشاره ۱۱۹
۱. بازار حمیدیه ۱۲۰

۲. بازار مدحت پاشا ۱۲۱
۳. بازار درویشیه ۱۲۱
۴. سوق العماره: بازار نطافین ۱۲۲
- ج) قصرهای تاریخی ۱۲۲
- اشاره ۱۲۲
۱. قصر العظم: قصر اسعد پاشا ۱۲۲
۲. قصر الأبلق ۱۲۳
- د) - تکایا ۱۲۳
۱. تکیه سلیمانیه ۱۲۳
۲. تکیه سلیمیه ۱۲۴
۳. تکیه شمس احمد پاشا ۱۲۴
۴. تکیه مولویه ۱۲۴
- ه) قلعه تاریخی، نظامی دمشق ۱۲۴
- و) حمامهای تاریخی ۱۲۶
- اشاره ۱۲۶
۱. حمام نورالدین شهید ۱۲۷
۲. حمام ظاهریه ۱۲۷
- ز) بیمارستانهای تاریخی دمشق ۱۲۷
- اشاره ۱۲۷
۱. بیمارستان ولید بن عبدالملک ۱۲۸
۲. بیمارستان نوریه ۱۲۸
۳. بیمارستان قیمری ۱۲۹
۴. بیمارستان عسکری (نظامی) ۱۲۹
۵. مدرسه پزشکی دخواریه ۱۲۹

۶. مدرسه الدینسریه	۱۲۹
۷. مدرسه اللبودیه	۱۳۰
ح) آثار تاریخی مسیحیان	۱۳۰
ط) معبد ژوپیتز	۱۳۱
فصل سوم: کوه قاسیون و منطقه صالحیه	۱۳۳
قاسیون در گذر تاریخ	۱۳۳
اشاره	۱۳۳
الف- آثار تاریخی قاسیون (صالحیه)	۱۳۵
۱. مغارة الدّم:	۱۳۵
۲. مغارة الجوع: الاربعین	۱۳۶
۳. غار منسوب به اصحاب کهف	۱۳۶
ب- آثار اسلامی قاسیون (صالحیه)	۱۳۷
۱. جامع و مقبره محیی الدین ابن عربی (۵۶۰-۶۳۸)	۱۳۷
۲. تکیه سلیمیه	۱۳۹
۳. بیمارستان قیمریه	۱۴۰
۴. مقام سیف الدین قیمری	۱۴۰
ج- مدارس و مساجد صالحیه	۱۴۱
۱- دار الحديث الاشرفیة البرانیة	۱۴۱
۲- دار الحديث القلانسیه	۱۴۱
۳- دار الحديث الناصریه	۱۴۱
۴- مدرسه شرکسیه	۱۴۱
۵- مدرسه العمریه	۱۴۱
۶- مدرسه ماردینیّه	۱۴۱
۷- جامع حنابلّه	۱۴۱

- ۸- جامع شیخ عبدالغنی نابلسی ۱۴۱
- فصل چهارم: آثار اطراف دمشق ۱۴۲
- اشاره ۱۴۲
- الف- آثار و مقابر انبیاء در حومه دمشق ۱۴۲
۱. قبر حضرت هابیل علیه السلام ۱۴۲
۲. قبر منسوب به حضرت موسی علیه السلام در قریه نَیْرَب ۱۴۳
۳. محل سکونت حضرت مریم و عیسی علیه السلام در رُبُوه ۱۴۴
۴. مکان تولّد یا حضور ابراهیم علیه السلام در بَزْزَه ۱۴۴
- ب- آثار و مقابر صحابه و تابعین در حومه دمشق ۱۴۵
۱. مَرَجْ غَدْرَاء: مرقدحجر بن عَدّی و یارانش ۱۴۵
۲. المِزّه و قبور صحابه ۱۴۸
۳. دارِیّا و آثار آن ۱۵۰
۴. قریه المَنیحَه: قبر سعد بن عُباده خزرَجی ۱۵۱
۵. قریه بیت أَرانِس: قبر کناز صحابی ۱۵۲
۶. قریه دیر مُرّان: قبر تمیم الداری انصاری ۱۵۲
۷. قریه البجدلیه: مقام بایزید بسطامی ۱۵۲
۸. شهرک صیدنایا: دیر صیدنایا ۱۵۲
- ج- قنطره و جولان ۱۵۳
- فصل پنجم: استان حلب ۱۵۵
- اشاره ۱۵۵
- موقعیت جغرافیایی و تاریخی حلب ۱۵۶
- الف- اماکن زیارتی و مذهبی حلب ۱۵۷
۱. مشهد الحسین علیه السلام: مسجد النّقْطه ۱۵۷
۲. مشهد المحسن بن الحسین علیه السلام ۱۵۹

۳. مقبره ابن شهر آشوب، و قبور علمای بنی زهره ۱۶۰
۴. مقبره شهید شیخ شهاب‌الدین سهروردی ۱۶۱
۵. آرامگاه حضرت زکریای نبی علیه السلام ۱۶۲
۶. قبر معروف بن جمر از نوادگان امام صادق علیه السلام ۱۶۲
- ب- اماکن سیاحتی و تاریخی حلب ۱۶۳
- قلعه تاریخی و نظامی حلب ۱۶۳
- ج- مساجد تاریخی حلب ۱۶۶
۱. مسجد اموی یا جامع الکبیر ۱۶۶
۲. جامع توتّه ۱۶۷
۳. سایر مساجد حلب ۱۶۸
- د- بیمارستان‌ها و حمام‌های تاریخی حلب ۱۶۸
- ه- مدارس و کتابخانه‌های حلب ۱۶۹
- و- آثار تاریخی اطراف حلب ۱۷۰
- فصل ششم: استان رقه: منطقه صفین ۱۷۳
- اشاره ۱۷۳
- ۱- باب علی علیه السلام و دیوار قدیمی رقه ۱۷۶
- ۲- مزار و مقبره عمار بن یاسر ۱۷۷
- ۳- مرقد و مزار اوّیس قرنی ۱۷۸
- ۴- مزار و مرقد منسوب به ابی بن کعب ۱۷۹
- ۵- آثار تاریخی اطراف رقه و صفین ۱۷۹
۱. شهر رُصافه ۱۷۹
۲. شهرک عین دیوار ۱۸۰
۳. قلعه جَغَبَر ۱۸۰
- فصل هفتم: استان حَمّاه ۱۸۲

۱۸۲	 اشاره
۱۸۵	 الف- مساجد تاریخی حماء
۱۸۵	 ب- قلعه‌های حماء
۱۸۷	 ج- قصرهای حماء
۱۸۸	 د- سایر آثار تاریخی حماء
۱۸۸	 ۱. دیر الصلیب
۱۸۸	 ۲. آسیاب‌های آبی
۱۸۸	 ۳. بیمارستان نوریه
۱۸۸	 ه. شهر باستانی افامیه: فامیه
۱۹۰	 فصل هشتم: استان حمص
۱۹۰	 اشاره
۱۹۳	 الف: جامع و مقبره خالد بن ولید
۱۹۴	 ب: جامع و قبور فرزندان جعفر طیار
۱۹۴	 ج: جامع و مقبره عمر بن عبدالعزیز
۱۹۴	 د: سایر صحابه مدفون در حمص
۱۹۶	 فصل نهم: استان‌های ساحلی
۱۹۶	 اشاره
۱۹۶	 ۱- استان طرطوس
۱۹۶	 اشاره
۱۹۶	 الف- قلاع طرطوس
۱۹۸	 ب- سایر آثار طرطوس
۱۹۸	 ۱- ارادوس:
۱۹۸	 ۲- تل الکزل:
۱۹۸	 ۳- موزه طرطوس:

۱۹۹	۲- استان لاذقیه
۱۹۹	اشاره
۱۹۹	الف: قلعه صلاح الدین
۲۰۰	ب: سایر قلاع لاذقیه
۲۰۱	فصل دهم: استان تدمر: پالمیرا
۲۰۱	اشاره
۲۰۲	تدمر و آثار تاریخی آن
۲۰۲	اشاره
۲۰۳	قوس النصر: باب النصر
۲۰۳	معبد بل
۲۰۴	معبد نبو
۲۰۴	حمام‌های تدمر
۲۰۷	فصل یازدهم: استان سویدا
۲۰۷	اشاره
۲۰۸	الف- بصری و آثار اسلامی و تاریخی آن
۲۰۸	اشاره
۲۰۹	۱. دروازه اصلی و تاریخی شهر
۲۰۹	۲. قلعه و تئاتر بصری
۲۱۰	۳. بازار، حمام‌ها و معابد بصری
۲۱۱	۴. جامع عُمری
۲۱۱	۵. دیر و کلیسای بحیرای راهب
۲۱۲	۶. جامع میرک یا ناقه
۲۱۲	ب- شهر تاریخی سویدا
۲۱۳	ج- شهباء: فیلیوبولیس و آثار تاریخی آن

۲۱۳	د- شهرک صَلَّخَد یا صَلَّخَد
۲۱۴	فهرست منابع
۲۱۴	اشاره
۲۱۵	الف. منابع عربی
۲۲۳	ب. منابع فارسی
۲۲۴	ج. منابع انگلیسی
۲۲۵	فهرست اعلام
۲۲۵	اشاره
۲۲۶	۱- فهرست اشخاص
۲۴۶	۱- فهرست اماکن
۲۶۷	درباره مرکز

اماکن زیارتی و سیاحتی سوریه

مشخصات کتاب

سرشناسه: قائدان اصغر، - ۱۳۴۳

عنوان و نام پدیدآور: تاریخ اماکن زیارتی و سیاحتی سوریه تألیف اصغر قائدان مشخصات نشر: تهران
نشر مشعر، ۱۳۸۰.

مشخصات ظاهری: [۳۸۹]ص مصور، نقشه شایک: ۹۶۴-۶۲۹۳-۱۱-۵۱۳۰۰۰ریال؛ ۹۶۴-۶۲۹۳-۱۱-۵۱۳۰۰۰ریال
۵۱۳۰۰۰ریال وضعیت فهرست نویسی: فهرستنویسی قبلی یادداشت: عنوان روی جلد: تاریخ و اماکن

سیاحتی و زیارتی سوریه

یادداشت: کتابنامهص [۳۵۵] - ۳۶۸

عنوان روی جلد: تاریخ و اماکن سیاحتی و زیارتی سوریه

موضوع: زیارتگاههای اسلامی -- سوریه موضوع: سوریه -- راهنماها

رده بندی کنگره: ۶/۲۶۳BP/ق ۲ت ۲

رده بندی دیویی: ۲۹۷/۷۶۵

شماره کتابشناسی ملی: م ۸۰-۵۴۸۷

ص: ۱

اشاره

ص: ۱۶

مقدمه

ص: ۱۷

سوریه کنونی که در گذشته، با کشورهای اردن، لبنان و فلسطین اشغالی بخشی از سرزمین شام شمرده می‌شد، سابقه‌ای بس دراز در تاریخ دارد که مورّخان، این قدمت را به حدود پنج هزار سال پیش می‌رسانند. از آنجا که این سرزمین در مدت یاد شده، از فرهنگ و تمدّن درخشانی برخوردار بوده، آثار و نشانه‌هایی از تمدن خود بر جا گذاشته است. پیش از فتح این کشور به دست مسلمانان، اقوام مختلفی؛ از جمله اقوام سامی آموری، آرامی، مصری، آشوری، بابلی، یونانی، رومی و ایرانی که هر از چند گاهی این کشور را سکونت‌گاه خویش ساخته و یا آن را در معرض تاخت و تاز قرار داده‌اند، نشانه‌هایی از تمدّن خاص خویش را برای اعصار بعدی به یادگار گذاشته‌اند.

با فتح شام، در سال سیزده یا شانزده هجری به وسیله سپاه اسلام، فرهنگ غنی این دین جدید، بر تمدّن‌های چندین سده اقوام یاد شده چیره شد. از این پس، آثار تاریخی این منطقه، صبغه‌ای اسلامی یافت و رنگ و بویی دیگر به خود گرفت. از یک سو علاقه ساکنان تازه مسلمان و حاکمان اسلامی آن، به این دعوت جدید و از سوی دیگر پویایی تمدّن اسلام، نیروی محرّکه و فعالی در میان آنان پدید آورد تا برای تثبیت و تحکیم این دین، به ساخت و احداث مساجد، ابنیه مذهبی، مدارس، دارالقرآن‌ها و ... پردازند که امروزه صد‌ها اثر تاریخی در این خصوص زینت‌بخش آن سرزمین است. حضور ده‌ها تن از صحابه و تعدادی از بازماندگان اهل بیت پیامبر خدا صلی الله علیه و آله و ائمه اطهار علیهم السلام و مهاجرت ایشان به این ناحیه برای نشر عقاید اسلام و سرانجام خاکسپاری آنان در آنجا، ناخودآگاه انبوه مقابر و مشاهد متبرکه‌ای را به وجود آورد که امروزه پس از گذشت قرن‌ها، بسیاری از مسلمانان، مشتاقان و ارادتمندان اهل بیت را برای زیارت این قبور، به‌ویژه مرقد

ص: ۱۸

مطهر زینب کبری و رقیه بنت الحسین علیها السلام از اقصی نقاط عالم و نیز ایران اسلامی به سوی خود می کشاند.

حادثه جانفزا و مصیبت بار کربلا و ورود کاروان اسیران اهل بیت و نیز سرهای مقدس شهدای واقعه عاشورا به دمشق، مظلومیت شیعه در این سرزمین را به تصویر کشانیده است. آثار مرتبط با آن واقعه دردناک در این کشور، دل هر مسلمانی را به درد می آورد و چشم هر بیننده ای را پر از اشک می سازد؛ گویی آن حادثه، دوباره پا به عرصه وجود نهاده است.

در قرن های پنجم و ششم هجری، که مقارن با جنگ های صلیبی بود، حکام بسیار مقتدر و دینداری در این کشور بر اریکه سلطنت نشستند و پرچم جهاد بر ضد صلیبی ها و رومیان را بر افراشتند. کسانی چون نورالدین محمود زنگی شهید، سلطان صلاح الدین ایوبی، ملک عادل ایوبی، ملک ظاهر بیبرس، سیف الدوله حمدانی و ... از افتخارات عالم اسلام بودند که نه تنها امور جنگی و نظامی را در رأس اقدامات خود قرار دادند و به ایجاد پایگاه های نظامی، ساخت قلعه ها، حفر خندق ها و ... پرداختند، بلکه به خاطر عشق وافر و گسترش و تحکیم اسلام و تمدن افتخار آفرین آن داشتند، نسبت به ایجاد بناهای مذهبی و فرهنگی؛ اعم از مساجد، مدارس و ... اهتمام ورزیدند که امروزه وجود صدها اثر تاریخی، از آن دوران، بیانگر این مدعا است.

در قرون بعد، ممالیک و سرانجام ترکان عثمانی، پس از استیلا بر این سرزمین، سیاست پیشگامان خود را تداوم بخشیده و ضمن حفاظت و بازسازی آن آثار اسلامی، به احداث بناهای دیگری نیز پرداختند. امروزه هر انسانی که به این کشور گام می نهد، در جای جای آن، آثاری از قرن ها فرهنگ و تمدن درخشان مشاهده می کند و از اهل علم کمتر کسی است که از این همه اعجاب، غرق در حیرت و شگفتی نشود. صدها و هزاران اثر تاریخی، از دوران قبل و بعد از اسلام، در دمشق و دیگر استان های سوریه، با سکوت خویش، از هزاره ها و سده ها سخن می گویند و راست گفته اند که «تاریخ، پرونده ملی ملت ها و عامل بقا و سند مالکیت آنان است» و باید گفت: آثار و اماکن تاریخی نیز اوراق این پرونده و مهر سند این مالکیت است.

ص: ۱۹

مورخان عرب و به‌ویژه تاریخ‌نگاران شام، منابع و تألیفات ارزشمندی در مورد این سرزمین بر جای گذاشته‌اند، لیکن هر یک به ابعاد خاصی از تاریخ و یا مقطع و دوره‌ای خاص و یا شهری معین از آن توجه داشته‌اند و کمتر تمامی ابعاد و دوره‌های تاریخی و یا تمامی کشور را مورد تشریح قرار داده‌اند. در عصر حاضر نیز محققان آن خطه، در باره پیشینه تاریخی خود قلم‌ها برگرفته و اثرها به تحریر درآورده‌اند ولی آنان نیز به همان راه رفته و اثری جامع و مانع ارائه نکرده‌اند و یا بعضی نیز بر اساس سلايق مذهبی و اعتقادی خود، از شرح و توصیف آثار مرتبط با شیعه طفره رفته و یا به عمد آن‌ها را نادیده گرفته‌اند.

در سال‌های اخیر نیز بعضی از محققان شیعه در ایران، دست به تألیفاتی در این باره زده‌اند لیکن آنان توجه خود را بیشتر به اماکن منسوب به شیعه و یا شهر دمشق معطوف ساخته‌اند. خلل و کاستی‌هایی که در این مورد وجود داشت ضروری می‌نمود تا تحقیقی عمیق، علمی، همه‌جانبه و مستند در باره آثار تاریخی و اسلامی تمام نواحی این کشور ارائه گردد تا دانش‌پژوهان و علاقمندان به مسائل تاریخی و هنری، از تمامی ابعاد و جوانب مورد نظر بهره‌مند گردند و سیاحان، به‌ویژه زائران مرقد منور زینب کبری، عقیله بنی‌هاشم و رقیه بنت الحسین علیهما السلام با بینشی کافی و وافی به این کشور گام نهند.

گفتنی است، نگارنده تمامی آثار توصیف شده را از نزدیک و به‌طور مستقیم دیده و به تشریح آن پرداخته است.

در پایان، بر خود فرض می‌دانم از معاونت محترم آموزش و پژوهش بعثه مقام معظم رهبری، که به چاپ این اثر اهتمام ورزیده‌اند، سپاسگزاری کرده و توفیق دیگر دست اندرکاران را که در نشر آن کوشیده‌اند، از خداوند منان مسألت کنم.

اصغر قائدان

پنجم جمادی‌الاول ۱۴۱۵ هجری قمری

سالروز ولادت زینب کبری علیها السلام

ص: ۲۰

مقدمه چاپ جدید

حامداً علی نعمه و مصلیاً علی نبیه و آله

هم اکنون که نزدیک به پانزده سال از نخستین چاپ این اثر می‌گذرد، تغییرات و تحولات در آثار تاریخی این سرزمین، اگر چه روند پرشتابی ندارد، با این حال تلاشهای سازمانهای فرهنگی سوریه برای حفظ، توسعه و بازسازی اماکن و آثار قابل تقدیر است که البته در این راه حمایتهای مادی و معنوی جمهوری اسلامی بویژه برای بازسازی اماکن مذهبی متعلق به جهان تشیع نیز بر سرعت این روند تاثیر گذار بوده است. بر این اساس نگارنده بر آن شد که چاپ جدید این اثر را با تجدید نظر کلی همراه با اصلاحات و اضافات، اطلاعات و آمارها و تصاویر جدید به راهیان حرم عقيله بنی‌هاشم تقدیم کند در این راه از همکاری جانب آقای سید علی علوی در انتخاب و تنظیم عکسها و طراحی اثر برخوردار بوده‌ام. هم‌چنین آقای سیدصلاح موسوی نیز زحمت حرفچینی مجدد آن را بر عهده داشته‌اند که از خداوند توفیق ایشان را خواهیم. در پایان بر خود لازم می‌دانم از معاونت محترم آموزش و پژوهش بعثه مقام معظم رهبری در سازمان حج و زیارت و همکاران محترمشان در نشر مشعر که به چاپ این اثر در گذشته و حال اهتمام ورزیدند سپاسگذاری کنم.

با آرزوی سلامتی و توفیق همه آنان

والسلام علی عباد الله الصالحین

اصغر قائدان

پاییز ۱۳۸۶

ص: ۲۱

فصل اول: آشنایی با موقعیت جغرافیایی، تاریخی و مذهبی سوریه

اشاره

- ۱- موقعیت جغرافیایی و طبیعی سوریه
- ۲- موقعیت تاریخی و سیاسی شام و سوریه
- ۳- مذاهب و گروه‌های مذهبی در سوریه

۱- موقعیت جغرافیایی و طبیعی سوریه

اشاره

مساحت: سوریه با ۱۸۰، ۱۸۵ کیلومتر مربع وسعت، هشتاد و سومین کشور جهان است و در جنوب غربی قاره آسیا، کنار دریای مدیترانه قرار دارد.

همسایگان: سوریه با کشورهای ترکیه (در شمال)، عراق (در شرق و جنوب شرقی)، اردن (در جنوب)، فلسطین اشغالی (در جنوب غربی) و لبنان (در غرب) مرز مشترک دارد.

آب و هوا: این کشور در کناره‌ها و نواحی جنوب غربی، آب و هوایی معتدل و مرطوب (مدیترانه‌ای) دارد و در دیگر نقاط، گرم و خشک است.

ارتفاع: بلندترین نقطه سوریه از دریا، جبل شیخ با ۲۸۱۴ متر ارتفاع است و مهمترین ارتفاعات آن عبارت‌اند از: کوه‌های لبنان شرقی، علوین، جبل الدروز، بشری، عبدالعزیز و قاسیون.

جلگه‌ها: بیشتر جلگه‌های سوریه، در کناره‌ها و نواحی جنوب غربی واقع شده‌اند.

قسمت اعظم آن را بیابان‌ها پوشانده و در جنوب شرقی آنصحرای سوریه (بادیه الشام) واقع شده است.

رودها: از مهم‌ترین رودهای سوریه، می‌توان به فرات، خابور، عاصی، عفرین، قویق و دجله اشاره کرد.

رود فرات با ۶۹۶/۲ کیلومتر طولانی‌ترین آن‌ها است که حدود نیمی از آن در ترکیه و عراق جاری است.

جمعیت: طبق آخرین آمار (سال ۲۰۰۲ م.) سوریه بالغ بر ۱۸، ۸۶۶، ۰۰۰ نفر جمعیت دارد و شصت و سومین کشور جهان محسوب می‌شود. از این تعداد، ۵۰٪ آن

ص: ۲۴

شهر نشین‌اند. پر جمعیت‌ترین شهرهای آن عبارت‌اند از: حلب، دمشق، حمص، حماه و لاذقیه. بنادر: از بنادر مهم سوریه می‌توان به لاذقیه، طرطوس و بانیاس اشاره کرد که در کنار دریای مدیترانه واقع شده‌اند. صنایع: صنایع مهم این کشور، عبارت‌اند از پالایش نفت، نساجی، سیمان، شیشه، مواد غذایی، صابون‌سازی، پوشاک و صنایع دستی. معادن و منابع: گاز طبیعی و نفت، فسفات، گچ، کرم، نیکل، منگنز، سرب، سنگ نمک و «(۱)» ... از منابع با ارزش سوریه به شمار می‌رود.

استان‌ها و شهرهای مهم: بر اساس آخرین تقسیمات کشوری، سوریه از ۱۳ استان تشکیل شده که زیر نظر فرماندار و یک شورای منتخب اداره می‌شود و استان‌های آن به ترتیب وسعت عبارت‌اند از:

۱. حُمص ۲. دَیر الزُّور ۳. حَسَکَه ۴. رِقَّه ۵. حَلَب ۶. دِمَشَق ۷. حَمَاه ۸. سُویدا ۹. دَرعا ۱۰. اذَلَب ۱۱. لاذقیه ۱۲. قُنَیْطَره ۱۳. طَرسوس.

وجه تسمیه شام و سوریه

در دوران گذشته، سوریه کنونی، بخش عمده‌ای از شام بوده و در واقع سرزمین شام، شامل کشورهای کنونی سوریه، لبنان، فلسطین و اردن می‌شده است. «(۲)» «الشَّامُ وَ الشَّامُ وَ الشَّامُ» در واقع «(۳)» نامی بوده که جغرافی‌دانان عرب بر این منطقه نهاده‌اند. منطقه‌ای که از یک سو به دریای روم و بیابان ممتد - از ایله تا فرات - و از سوی دیگر - از فرات تا مرز روم - منتهی می‌شود. بدین صورت، سرزمین‌های روم در شمال، مرز مصر و بیابان بنی‌اسرائیل در جنوب آن واقع شده و آخرین محدوده آن - در سمت مصر «رَفْع» و

۱- محمود محبوب، فرامرز زیارودی، گیتاشناسی کشورها، ص ۱۸۴؛ المعجم الجغرافی للقطر العربی السوری، ج ۱، ص ۲۳

۲- تقسیم این سرزمین به چهار کشور کنونی، به دنبال جنگ جهانی اول و در پی اهداف استعماری کشورهای سلطه‌گر انجام گردیده است.

۳- یاقوت حموی، معجم البلدان، ج ۳، ص ۳۱۱

ص: ۲۵

سمت روم «الثغور» است. ^(۱)

در دوران‌های گذشته، به سرزمین شام، سوریه نیز می‌گفتند. بکری گوید: «سوریه» (به ضم اول و کسر الراء و تخفیف الیاء) نامی برای شام است. ^(۲)

ارنست هرتزفیلد گوید: سوریه نامی «آشوری» است که هنگام غلبه آشوریان بر این کشور اطلاق می‌شده و سین و شین در زبان سامی، به‌طور یکسان به کار می‌رفته است. نام سوریه برای نخستین بار در اثر «هرودوت» به شکل «shryon»، در خط «میخی» و «siryon» در زبان «عبری» استعمال می‌شده که بر لبنان شرقی اطلاق می‌شده است. ^(۳)

در دوران یونانی‌ها و بعد از آن، استعمال این نام گسترش یافت و بر همه منطقه نهاده شد و تا پایان جنگ جهانی اول به همین معنا به کار می‌رفت. ^(۴) بنابراین، سوریه نامی است برگرفته از قوم آسوری یا آشوری. در اثر هرودوت، فلسطین قسمتی از سوریه بوده و مورخان جنگ‌های صلیبی، فلسطین را جزئی از سوریه دانسته‌اند. اصطلاح «syrian»- در زبان انگلیسی- در عصر حاضر، برای این کشور استفاده می‌شود که البته منظور کشور جمهوری عربی سوریه است و گاهی به پیروان کنیسه قدیم سوریه یا کنیسه سریانیه کاتولیک نیز گفته شده است. ^(۵)

در حقیقت اسم سریانی «syriac» مفهومی لغوی و دینی و «syrian» نیز برای اعراب مفهومی جغرافیایی و وطنی دارد. ^(۶)

جغرافی‌دانان و زبان‌دانان، هر یک در مورد وجه تسمیه شام چیزی گفته‌اند. بعضی معتقدند آن را بدین سبب شام نامیده‌اند که قومی از کنعان در این سرزمین ساکن شده‌اند؛ «فَتَشَاءُ مُوَا إِلَیْهَا» برخی دیگر گویند: بدین علت که اهل یمن در آن «تَشَاءُ» کرده‌اند؛

۱- اصطخری، المسالك و الممالك، ص ۵۵

۲- محمد کرد علی، خطط الشام، ج ۱، ص ۴۷

۳- محمد کرد علی، همان کتاب، ج ۱، ص ۴۷؛ عقیف البهنسی، الشام الحضاره، صص ۲۳-۲۲

۴- نجدت خماس، الشام فی صدر الاسلام، ص ۴۰ به نقل از:

Article ۱۶۹۱- The modern encyclopedia «syria history»

۵-

-۲۲۹-۹۱۹. Syria religeouse groups ,Encyclopedia britannica ۵۱ th .p

۶- نجدت خماس، همان کتاب، ص ۴۰

ص: ۲۶

یعنی به آنجا رو آورده‌اند. گروهی نیز گفته‌اند: به علت کثرت و فراوانی قریه‌ها و دهات آن، که نزدیک به یکدیگرند، یا این که سرزمین شام به رنگ‌های مختلفی مثل سرخ، سفید و سیاه است، همان‌طور که خال بدن انسان را شام گویند. ^(۱)

مجموع سرزمین‌های این منطقه را شامات گویند. گاهی دمشق را نیز از باب اطلاق کل بر جزء، شام گفته‌اند و عرب شهرها را اغلب به اسم سرزمین‌های آن می‌نامیده است. ^(۲)

فضایل فراوانی در مورد شام گفته‌اند. بعضی از مورخان احادیثی از پیامبر خدا صلی الله علیه و آله در مورد فضایل آن نقل کرده‌اند ^(۳) که به نظر می‌رسد این احادیث را وابستگان و محدثان اموی ساخته‌اند تا به گونه‌ای سرزمین شام را در مقابل شهر پیامبر؛ یعنی مدینه النبی صلی الله علیه و آله مطرح کنند؛ زیرا این سرزمین، مقر حکومتی بنی‌امیه بوده است.

۲- موقعیت تاریخی و سیاسی شام و سوریه

الف) قبل از اسلام

شام و سوریه کنونی، از قدیمی‌ترین مناطق مسکونی آسیا بوده و در هزاره سوم قبل از میلاد، قوم «سامی آموری» در این سرزمین ساکن و حکومتی در آن تشکیل دادند که تا سال ۱۷۰۰ قبل از میلاد پایدار بود. در اواخر قرن یازدهم قبل از میلاد، قوم دیگری به نام «آرامی» نیز در این کشور مستقر شدند.

سوریه در پیش از میلاد، بارها به تصرف مصریان، آشوریان، بابلیان و ایرانیان در آمد و هر یک از آنان، این سرزمین را در زمانی کوتاه یا طولانی در دست داشتند. ^(۴) ۲ کندر مقدونی، ۲ اسکندر مقدونی نیز آن را تصرف کرد و سپس این سرزمین با مرگ وی، جزو

۱- مقدسی، احسن التقاسیم فی معرفة الأقالیم، ص ۱۴۰؛ نجدت خماس، همان کتاب، ص ۴۰

۲- محمد کرد علی، همان کتاب، ج ۱، ص ۴۸

۳- نک: ابی البقاء عبدالله البدري، نزهة الأنام فی محاسن الشام، بیروت، دار الرائد ۱۹۸۰؛ ابن طولون، بهجة الأنام فی فضل دمشق الشام

۴- ر. ک. به: احسان عباس، تاریخ بلاد الشام، ص ۵۰ به بعد؛ عقیف البهنسی، همان کتاب، صص ۱۴۰ - ۱۲۰. نجدت خماس، همان کتاب، ص ۴۵ به بعد.

ص: ۲۷

قلمرو سلوکیان شد. در سال ۶۳ میلادی، حکومت سلوکی‌ها بر این سرزمین به وسیله امپراتوری روم پایان یافت. در طی دوره تسلط روم، جنگ‌های فراوانی با دولت اشکانی در سوریه به وقوع پیوست. دولت ساسانی نیز مدتی بخش‌هایی از آن را به تصرف درآورد. در سال ۳۹۵ میلادی، پس از تجزیه دولت روم، به شرقی و غربی، این کشور جزو قلمرو امپراتوری روم شرقی (بیزانس) گردید. «(۱)» سرانجام استیلای بیزانس بر سوریه، به تدریج روبه ضعف نهاد تا این که در قرن اول هجری (هفتم میلادی) در زمان خلافت ابوبکر، خالد بن ولید مأمور فتح شامات گردید.

(ب) پس از اسلام

پیامبر خداصلی الله علیه و آله در مدت حیات خویش، دو بار به مرزهای امپراتوری روم در سرزمین شام حمله کرد. سپاه اسلام نخستین بار در غزوه «مؤته» با سپاه انبوه و تا دندان مسلح رومیان روبه‌رو شد. این غزوه بود که مقدمات نفوذ به سرزمین شام را برای مسلمانان فراهم ساخت. پیامبر خداصلی الله علیه و آله در زمانی دیگر، خود همراه لشکریانش به «تبوک» رفت و به مرزهای روم یورش برد. آن حضرت در واپسین روزهای حیات خود (سال یازدهم هجری)، سپاهی به فرماندهی اسامه بن زید برای هجوم به سرزمین شام تدارک دید، لیکن خود به ملکوت اعلی پیوست و ابوبکر اعزام آن سپاه را دنبال کرد. سپاه اسامه در یک درگیری با رومیان به پیروزی رسید و موفق شد نتیجه تلخ شکست مؤته را به یک پیروزی تبدیل کند. پس از اندکی، خلیفه اول، هجوم به مناطق تحت سلطه روم؛ از جمله شامات را در استراتژی نظامی خویش قرار داد.

او در این جنگ، با فراخوانی مسلمانان از نقاط مختلف، سپاهی در مدینه فراهم آورد و آن را چهار گروه کرد؛ گروهی را به فرماندهی «ابوعبیده بن جراح» به سوی «حمص»، دسته دیگر را به فرماندهی «عمرو بن عاص» راهی فلسطین و دسته سوم را به فرماندهی «یزید بن ابی سفیان» به سوی «دمشق» و دسته چهارم را به سرپرستی

ص: ۲۸

«شرحیل بن حسنه» عازم «اردن» کرد. اندکی بعد، از شام خبر رسید که ابو عبیده، از عهده مقابله با رومیان برنیامده است، از این رو خلیفه نامه‌ای به خالد بن ولید نوشت که به کمک سپاه شام بشتابد و به جای ابو عبیده فرماندهی سپاه را به عهده گیرد. خالد به سوی شام رفت. او ابتدا «بُصری» را فتح کرد و سپس به مصاف با رومیان شتافت. این جنگ در تاریخ اسلام به «یرموک» معروف شد، «(۱)» زیرا در کنار رودی به همین نام، که امروزه در کشور اردن جاری است، صورت گرفت.

رومیان در این نبرد، ۱۴۰ هزار نفر تلفات دادند و سه هزار تن از مسلمانان نیز کشته شدند. آنان رومی‌ها را تعقیب و «ماهان» سردار آنان را کشتند و سپس به طرف دمشق رفتند؛ پس از آن که یک ماه بر دروازه آن شهر متوقف شدند، خبر وفات ابوبکر و خلافت عمر به ایشان رسید. «(۲)»

«هِرْقُل» (: هراکلیوس، امپراتور روم) در بیت المقدس از فتح مسلمانان در یرموک خبر یافت و با شتاب به سوی حمص روانه شد تا آنجا را مرکز جنگی خود قرار دهد.

ابو عبیده نیز با سپاه حرکت کرد تا به «مرج الصفر» رسید و از خلیفه کسب تکلیف کرد که اول دمشق را فتح کند یا به فحل هجوم برد؟ عمر نیز باصحابه مشورت کرد. در این میان امام علی علیه السلام نظر داد، اول دمشق را بگشایید که قلعه شام است و سپس سپاهی برای جلوگیری از سپاه فحل و مردم فلسطین و حمص بفرستید. خلیفه نیز به همین گونه فرمان داد.

محاصره دمشق هفتاد روز طول کشید؛ مسلمانان راه آذوقه و کمک‌رسانی ساکنان شهر را بستند. چون دیوارها و خندق‌های اطراف مانع نفوذ مسلمین می‌شد، چاره‌ای جز ادامه محاصره نداشتند. مردم دمشق که از محاصره به تنگ آمده بودند، از در صلح درآمدند؛ بعضی از دروازه‌های دمشق به صلح باز شد و مسلمین بدان راه یافتند و شهر را

۱- ابن اعثم کوفی، الفتوح، ج ۱، صص ۱۱۹ - ۸۰؛ واقدی، فتوح الشام، ص ۲۰ به بعد؛ محمد بن عبدالله ازدی، تاریخ فتوح الشام، تحقیق عبدالمنعم عبدالله عامر، صص ۷۳ - ۲۱

ص: ۲۹

فتح کردند. مورخان در تاریخ فتح دمشق اختلاف دارند؛ بعضی سال سیزده هجری و بعضی سال چهارده و یا هفده هجری گفته‌اند.

پس از فتح شام، «یزید بن ابی سفیان»، که یکی از چهار فرمانده فاتح دمشق بود، از سوی عمر به حکومت این شهر منصوب شد. وقتی او مرد، عمر قلمرو او را به معاویه سپرد و وی مالک مطلق العنان این سرزمین گشت. ^(۱)

در فتح شام بیشتر مهاجران و انصار حضور داشتند. به گفته ابن سعد، ۱۱۳ صحابه در آن شرکت کردند. ^(۲) شهر «حمص» - در جنوب دمشق - محل ملاقات و الحاق اصحاب پیامبر خدا صلی الله علیه و آله به یکدیگر بود. «ابو مسلم خولانی» وقتی داخل مسجد حمص شد، سی تن از ریش سفیدان اصحاب را در آن دید و کثیر بن مره حضرمی نیز هفتاد بدری، از صحابه پیامبر خدا صلی الله علیه و آله را در آنجا ملاقات کرد. آنان مقدمه لشکر اسلام بودند که آموزش فقه و قرآن در سپاه اسلام بر عهده آنان بود. بسیاری از تابعین در شام به دست عبادۀ بنصامت، ابو دردا و معاذ بن جبل فقه آموختند. این کار به سبب درخواست یزید پسر ابوسفیان صورت گرفت که به عمر نوشته بود مردم شام فراوانند و به تعلیم قرآن و فقه نیاز دارند. بدین سان حمص پایگاه عبادۀ شد، ابو دردا به دمشق رفت و معاذ نیز عازم فلسطین گردید. ^(۳)

معاویه پس از آن که از سوی عمر به جای برادرش یزید بن ابوسفیان به حکومت دمشق منصوب شد، به فتح سایر شهرهای شام اقدام کرد. وی در دوران خلافت عثمان قدرت بلامنازعگی یافت و علاوه بر شام به حکومت «جزیره» نیز دست یافت. او تمامی ولایات شام را به قیسی‌ها سپرد و همین قیسی‌ها و بعد کلبی‌ها بودند که او را در مقابل امام علی علیه السلام تقویت کردند. معاویه پیراهن خونین عثمان را بر منبر مسجدی، که بعدها، جامع اموی به جای آن ساخته شد، گذاشت و رؤسا، اشراف و قبایل را فراخواند. آنان نیز

۱- نک: واقدی، همان کتاب، ص ۵۰ به بعد؛ ابن اعثم کوفی، همان کتاب، ج ۱، صص ۱۳۰-۸۰؛ نویری،

همان کتاب، ج ۳، ص ۸۰-۱۴۰؛ حسن ابراهیم حسن، تاریخ سیاسی الاسلام، ج ۱، صص ۲۸۱-۲۷۶

۲- ابن سعد، طبقات الکبری، ج ۷، صص ۱۵۱-۱۱۱

۳- نجدت خماس، همان کتاب، صص ۹۸-۹۷؛ احسان عباس، همان کتاب، صص ۲۴۳-۲۲۲

ص: ۳۰

سوگند خوردند که کشندگان عثمان را قصاص کنند. «(۱)» سپس جنگ‌صفین را علیه امام به راه انداختند. در این جنگ تمامی مردم شام جز «ابو دردا» و «ابو امامه باهلی» حضور یافتند. «(۲)»

ج) دوران معاصر

سوریه در ۱۷۹۹ م، پس از فتح مصر، توسط ناپلئون بناپارت، به اشغال فرانسه در آمد. پس از چندی با استقلال نسبی مصر، سوریه نیز بار دیگر به عثمانی واگذار گردید.

آزار مسیحیان و سرکوبی شورش‌های آنان در این شهر، راه مداخله دولت‌های اروپایی را بیش از پیش به این کشور باز کرد و سرانجام در ۱۸۶۰ م. فرانسه به عنوان کمک به سلطان عثمانی در اداره سوریه، نیروهای نظامی خود را در بیروت (که آن زمان جزو سوریه بود) پیاده کرد. «(۳)» با ورود دولت عثمانی به جنگ جهانی اول (در ۱۹۱۴ م)، ملی‌گرایان عرب، زمینه را برای اجرای مقاصد استقلال طلبانه خود مساعد دیدند و آغاز به فعالیت کردند. در همین زمان‌ها بود که زمینه برای ایجاد یک دولت یهودی در فلسطین نیز آغاز شده بود. با پایان یافتن جنگ اول جهانی و شکست دولت عثمانی، امیر فیصل بن حسین (که بعدها پادشاه عراق شد) از سوی کنگره مردم سوریه به پادشاهی این کشور برگزیده شد. «(۴)»

در ۱۹۱۸ م. با حکومت وی، موقعیت و مرکزیت سیاسی دمشق تثبیت شد و با رهایی از یوغ ترکان عثمانی می‌رفت تا اهمیت خود را مثل دوران ایوبی‌ها و صلاح‌الدین ایوبی باز یابد اما زمان این آزادی اندک شد؛ زیرا در سال ۱۹۲۰ م، سوریه و لبنان با رأی جامعه ملل، تحت قیمومت و سلطه فرانسه قرار گرفت.

۱- طبری، تاریخ الطبری، ج ۴، ص ۵۶۲

۲- منطقه‌صفین، در شمال شرقی سوریه کنونی قرار داشته است. برای آگاهی بیشتر در خصوص این منطقه، نک: بحث مربوط به استان رقه در همین کتاب.

۳-

«

A.H.Hourani.

۸۶۹۱، syria and lebanon under french mandate oxford university by press.

stephen hemsley «

۴- نک: علی سلطان، تاریخ السوریه ۱۹۱۸-۱۹۰۸ دارطلاس ۱۹۸۷

ص: ۳۱

در ۱۹۲۶ م لبنان از سوریه تجزیه و کشوری جداگانه شد. پس از مذاکرات طولانی در ۱۹۳۰ م و ۱۹۳۲ م توافق‌هایی برای تأسیس سوریه خود مختار به عمل آمد.

با واگذاری ناحیه اسکندرون از سوریه به ترکیه در ۱۹۳۲ م. احساسات ضدّ فرانسوی شدت یافت. «(۱)» فرانسوی‌ها در اوایل جنگ جهانی دوم، پایگاه‌هایی در سوریه مستقر کردند که پس از شکست فرانسه در سال ۱۹۴۰ م. - به دست آلمان هیتلری - نسبت به دولت دست نشانده نازی‌ها اعلام وفاداری کردند.

در ۱۹۱۴ م نیروهای انگلیس و فرانسه آزاد، سوریه را به اشغال خود در آوردند.

ژنرال کاترو، فرمانده نیروهای فرانسه آزاد، استقلال و سپس تأسیس جمهوری سوریه را در شانزدهم سپتامبر ۱۹۴۱ م. اعلام کرد و «شیخ تاج‌الدین حسنی» رئیس جمهور شد.

در سال ۱۹۴۳ م نیز «شکری الغوتلی» به‌عنوان رئیس جمهور این کشور انتخاب و از این سال استقلال کامل سوریه با خروج سربازان خارجی آغاز شد. این کشور در ۱۹۴۸ م در جنگ اعراب و اسرائیل شرکت کرد. «(۲)» از ۱۹۴۹ م تا ۱۹۵۳ م چند کودتا در سوریه به‌وقوع پیوست که طی آن در ۱۹۵۴ م «هاشم الاتاسی» قدرت خود را باز یافت.

در این زمان حزب سوسیالیست بعث با ائتلاف با ملّیون محافظه کار، درصدد اتحاد با مصر در دوران ناصر بود و سوریه با انعقاد پیمانی با شوروی به دول سوسیالیستی پیوست. «(۳)» در این هنگام (۱۹۵۸ م) اتحاد با مصر محقق شد و سوریه و مصر جمهوری متحد عرب را تشکیل دادند که ریاست این جمهوری به‌عهده جمال عبدالناصر بود.

از ۱۹۶۱ م تا ۱۹۶۶ م چند کودتای دیگر در این کشور صورت گرفت و مخالفان اتحاد با مصر در این سال‌ها به حکومت رسیدند. در همین دوران روابط سوریه با عراق

۱- برای اطلاع از چگونگی تسلّط فرانسه بر سوریه و لبنان نک:

longrig Stephen hemsley syria and lebanon under french mondee ,oxford
۸۶۹۱ . university press

۲- نک: هیشم گیلانی، الاستراتیجیات العسکریه الحروب العربیة الاسلامیه، مرکز دارسات الوحده العربیه، بیروت ۱۹۹۱ م.

۳- بشار الجعفری، السیاسه الخارجیه السوریه، ص ۱۴۱؛ عدنان الملوحي، الطريق الى دمشق، ص ۴۳، ۱۹۹۱ م.

ص: ۳۲

رو به تیرگی نهاد. «(۱)» در ۱۹۶۷ م پس از جنگ با اسرائیل، قسمتی از خاک سوریه - از جمله ارتفاعات جولان و بخشی از قنیطره - اشغال شد. سرانجام در ۱۹۷۰ م ژنرال حافظ اسد با کودتایی قدرت را به دست گرفت و به ریاست جمهوری مادام العمر برگزیده شد.

در ۱۹۷۳ م سوریه بار دیگر در جنگ اعراب و اسرائیل شرکت کرد و خسارات زیادی بر اسرائیل وارد آورد. «(۲)» در ۱۹۷۶ م سوریه به سبب خیانت سادات به اعراب و انعقاد پیمان کمپ دیوید، روابط خود را با مصر قطع کرد و با شرکت چند کشور مترقی عربی «جبهه پایداری» را بنیان نهاد. در ۱۳۵۹ ش، پس از به قدرت رسیدن صدام حسین در عراق و جنگ آن کشور با ایران، روابط سوریه با عراق نیز کاملاً قطع شد. از آن هنگام، سوریه متحد استراتژیک جمهوری اسلامی ایران گردید که این اتحاد و اتفاق همچنان ادامه دارد.

در ۱۹۸۲ م. سوریه به دنبال هجوم صهیونیست‌ها به جنوب لبنان، تا حدی درگیر نبرد لبنان بود. «(۳)» از آن هنگام، سوریه و لبنان در کنار یکدیگر، در برابر اسرائیل به عنوان دو متحد قدرتمند به پایداری و مقاومت پرداختند. نیروهای نظامی سوریه در مناطق غربی و جنوبی لبنان از این کشور در برابر تهاجم اسرائیل ایستاد و در مقاومت مردم مسلمان و حزب الله لبنان در برابر اشغال جنوب و تسلیح و حمایت مادی و معنوی از آنان سهم مؤثری ایفا کردند تا ناچار نیروهای اسرائیل خاک لبنان را ترک کردند. حافظ اسد رئیس جمهور سوریه، تمامی تلاش‌های خود را مصروف تحقق این هدف ساخت. سرانجام وی پس از بیش از ۳۰ سال ریاست جمهوری، دار فانی را وداع گفت.

در ۱۹۹۴ م که ۲۴ سال از ریاست جمهوری حافظ اسد می‌گذشت، فرزند او ملقب به «اباباسل» که قرار بود بعد از پدر جانشین او شود، در یک تصادف کشته شد و لذا فرزند دیگر او بشار اسد به ریاست جمهوری رسید.

۱-

همچنین پاتریک سیل، الصراع علی سوریه، تعریب سمیر عبده و محمود کلام، ص ۱۹۸ به بعد.

۲- اینامار رابینوویچ، جنگ برای لبنان ۱۹۸۵-۱۹۷۰ ترجمه صفایی و رجبی، صص ۶۴-۴۹

۳- نک: هشتم گیلانی، الاستراتیجیات العسکریه للحروب العربیه الاسلامیه ۱۹۹۱؛ پیشین، صص ۱۴۱ و ۱۵۰

ص: ۳۳

قوه مقننه از یک مجلس قانونگذاری به نام «مجلس خلق»، با ۱۹۵ عضو تشکیل یافته است. مهم‌ترین احزاب در سوریه حزب سوسیالیستی عربی بعث، جنبش سوسیالیست‌های عرب، حزب کمونیست، اتحادیه سوسیالیست‌های عرب هستند. ^(۱)

۳- مذاهب و گروه‌های مذهبی در سوریه

مسلمانان ۸۶٪ جمعیت این کشور را تشکیل می‌دهند و مسیحیان با ۱۳/۵٪ اقلیت نسبتاً قابل توجهی در این کشور هستند. حدود پنج هزار یهودی نیز در دمشق و پیرامون آن زندگی می‌کنند و اما در میان مسلمانان، فرقه‌های مذهبی گوناگون در سوریه وجود دارند که پس از اهل سنت، که اکثریت را تشکیل می‌دهند، عبارت‌اند از:

۱. دروزی‌ها

گروهی از غالیان شیعه هستند که بیش از دو میلیون نفر از جمعیت سوریه را تشکیل می‌دهند. اغلب دروزی‌ها در استان سویدا و «جبل دروز» واقع در جنوب لاذقیه ساکن‌اند. فرقه دروزیه ترکیبی از عقاید شیعه، زرتشت و مسیحیت دارند که «شیخ عقل» اکنون مرجع دینی آنان است.

۲. علویان

آنان خود را شیعه می‌دانند، بیش از سه میلیون نفر هستند و بیشتر در کوه‌های شمال غرب سوریه به موازات ساحل طرطوس تا انطاکیه پراکنده‌اند. علویان پست‌های حساس در سوریه را بر عهده داشته‌اند. حافظ اسد نیز خود یک علوی بوده است. گفتنی است علویان بیشتر صحابه اولیه پیامبر خدا صلی الله علیه و آله؛ از جمله عمار بن یاسر، مقداد، سلمان و ابذر را قبول دارند و به آنان و اهل بیت پیامبر صلی الله علیه و آله عشق می‌ورزند. از لحاظ عمل به دستورات دینی چندان تقید ندارند و آداب و احکام دینی را به‌جا نمی‌آورند.

۱- ماجد اللحام، دمشق فی نصف قرن، صص ۶۰-۱۴؛ تاریخ معاصر کشورهای عربی، گروه نویسندگان آکادمی علوم شوروی ترجمه محمد حسین روحانی ۱۳۶۷ ش.

ص: ۳۴

۳. شیعه امامیه یا اثنی عشریه

جمعیت ایشان بیش از هفتصد هزار نفر است. آنان در غرب «باب توما» در دمشق و در قریه داریا زندگی می‌کنند و اکنون نیز قریه راویه و اطراف مرقد مطهر حضرت زینب علیها السلام محل سکونت بیشتر آنان گردیده است. در گذشته مرحوم «محسن الأمين» صاحب دائرة المعارف الاسلامیة الشیعیة و «سید علی مکی» منشأ تلاش‌هایی برای انسجام اعتقادی و فکری شیعه شده‌اند.

ص: ۳۹

فصل دوم: آثار سیاحتی زیارتی دمشق**اشاره**

- ۱- دمشق در گذر تاریخ
- ۲- مرقد و مزار عقیله بنی هاشم زینب کبری علیها السلام
- ۳- مقام و مقبره حضرت رقیه علیها السلام
- ۴- مسجد اموی دمشق در بستر تاریخ
- ۵- سایر مساجد تاریخی و مشهور دمشق
- ۶- مدارس و دارالقرآن‌های تاریخی دمشق
- ۷- قبرستان باب الصغیر
- ۸- سایر قبرستان‌های معروف دمشق
- ۹- سایر آثار تاریخی دمشق

ص: ۴۱

۱- دمشق در گذر تاریخ

واژه «دمشق» یا «دماسکو» Demascus، در اصل، آرامی، کلدانی یا سریانی قدیم بوده است. در نوشته‌ای «هیروگلیفی»، که از پانزده قرن قبل از میلاد به دست آمده، نام «تمسکو» یا «دماسکو» در آن دیده شده است. همچنین نام دماسکو در آثار معبد «کرنک» متعلق به ۱۸ قرن قبل از میلاد نیز به چشم می‌خورد. [\(۱\)](#)

برای دمشق اسامی بسیار گفته‌اند. نخستین نام آن «جَلِقُ» و سپس به علت انتساب به جیرون بن سعد بن عاد بن ارم بن سام بن نوح «جیرون» بوده است. «ارم ذات العمد» که در قرآن کریم آمده است و همچنین عذراء، بیت رامون، عین الشرق، باب الکعبه، فسطاط المسلمین نیز از نام‌های دیگر آن است. [\(۲\)](#)

دمشق از قدیمی‌ترین شهرهای آباد جهان و از مهم‌ترین پایتخت‌های تمدنی قدیم محسوب می‌شود و پیشینه تاریخی آن، به حدود پنج هزار سال قبل می‌رسد و از لحاظ قدمت، بعد از «اریحا» (در قدس) است. امت‌ها و ملت‌های زیادی در این شهر ساکن شده‌اند؛ مانند: لودی‌ها، آرامی‌ها، فینیقی‌ها، حیثون، عبرانیان، آشوریان، بابلی‌ها، میدیون، (مادها- ایرانیان) یونانی‌ها، رومی‌ها، اعراب و اقوام دیگری چون ترک‌ها، کردها و ... [\(۳\)](#)

۱- یوسف جمیل نعیشه، مجتمع مدینه دمشق، ج ۱، ص ۶۷، دمشق به معنای سرعت نیز آمده است.

۲- پیشین، همان‌جا؛ ماجد اللحام، دمشق، ص ۲۲

۳- برای آگاهی بیشتر از دولت‌های عرب شام قبل از اسلام نک: احسان عباس، تاریخ بلاد الشام، چاپ عمان ۱۹۹۱، ص ۵۳ به بعد.

ص: ۴۲

در مورد بانی این شهر در منابع، اختلاف فراوانی وجود دارد که هر یک آن را به کسی نسبت داده‌اند؛ بعضی گفته‌اند: دماشق بن قالی بن مالک بن ارفخشد بن سام بن نوح و یا یقطان بن عامر بوده است و برخی دیگر بیوراسف را بانی آن دانسته‌اند. «(۱)»

گروهی بر آنند، نخستین شهری که حضرت نوح، بعد از طوفان، احداث کرد، دمشق بوده است. عده‌ای بر این باورند که ضحاک آن را بنا کرد و جمعی به کسان دیگری چون عاد بن عوض، اسکندر، غلام حضرت ابراهیم به نام دماشق، سلیمان بن داوود، دمشق بن قاین بن مالک بن ارفخشد بن سام بن نوح و دماشق بن نمرود بن کنعان نسبت داده‌اند. «(۲)»

به روایتی دیگر، آن را فرزند ارم بن سام بن نوح؛ یعنی دماشق که برادر فلسطین، ایلیا و حمص بود بنا کرد و هر یک از آنان ولایتی را آباد کرده و به اسم خویش نامیدند. «(۳)»

امّا بر اساس نظر بیشتر مورخان، اولین کسی که دمشق را بنا کرد «ارم بن سام بن نوح» بوده که در آن زمین باغی ساخت و طرح عمارت انداخت. چون بی نظیر و ضرب المثل بود، آن را باغ ارم گفتند، آنگاه «شداد بن عاد» در آنجا بناهای فراوان ساخت و چنانکه گویند، طرح بهشت و دوزخی در آن محل ریخت که خداوند در قرآن کریم از آن یاد کرده است؛ اِرمَ ذَاتِ الْعِمَادِ* الَّتِي لَمْ يُخْلَقْ مِثْلُهَا فِي الْبِلَادِ. «(۴)»

پس از آنکه اسکندر مقدونی این شهر را ویران کرد، تارخ، که او را آذر نیز گویند (عموی حضرت ابراهیم علیه السلام) و به وزارت نمرود نیز اشتغال داشت، آن را تعمیر و ترمیم کرد.

گویند دمشق حدود ۳۱۴۵ سال پس از آفرینش زمین ساخته شد و بعضی گویند هفت هزار سال پس از آن بوده و حضرت ابراهیم علیه السلام پنجاه سال پس از بنای دمشق، در آن سرزمین متولد شد. «(۵)» آثار تاریخی فراوانی؛ از جمله کتیبه‌های متعلق به هزاره‌های اول

۱- مسعودی، مروج الذهب، ج ۲، ص ۱۱؛ نویری، منتهی الارب فی فنون الادب، ج ۴، صص ۱۳۶-۱۳۵

۲- زین العابدین شیروانی، ریاض السیاحه، ج ۱، ص ۴۱۷؛ مسعودی، همان کتاب، ج ۲، ص ۱۱۳

۳- شیروانی، همان کتاب، ج ۱، ص ۴۱۹

۴- فجر: ۷ و ۸

۵- مسعودی، همان کتاب، ج ۱، ص ۱۱۳، همچنین برای اطلاع از شام در دوران قبل از اسلام نک: محمداحمد باسمیل، العرب فی الشام قبل الاسلام، بیروت، دارالفکر، چاپ دوم ۱۴۰۸

ص: ۴۳

و دوم قبل از میلاد مسیح در این شهر به دست آمده است که دکتر عفیف البهنسی این کتیبه‌ها و مجسمه‌های الهه‌های شام و ظروف متعلق به آن دوران را با تصاویر تشریح کرده است. (۱)

دمشق پس از اسلام

در سال ۴۱ هجری، معاویه پس از صلح با امام حسن علیه السلام، دمشق را مرکز خلافت قرار داد. او ۲۰ سال امیر و ۲۰ سال نیز خلیفه بود. پس از مرگ معاویه دوم، که چهل روز بیشتر خلافت نکرد، حکومت دمشق و در حقیقت خلافت به خاندان مروانیان انتقال یافت.

مروان بن حکم نخستین خلیفه اموی بود. در میان خلفای اموی، «ولید بن عبدالملک» و «عمر بن عبدالعزیز» همواره برای توسعه بناهای فرهنگی و تاریخی شام می‌کوشیدند. دمشق تا سال ۱۳۳ هجری - که عباسیان به خلافت رسیدند - همچنان پایتخت خلافت اسلامی بود تا این که در این سال مرکز خلافت به عراق منتقل شد. (۲)

از این سال، خلفای عباسی از جانب خود والیانی به دمشق می‌فرستادند. احمد بن طولون پس از تشکیل سلسله طولونیان در مصر، در ۲۶۴ هجری، دمشق را از دست عباسیان خارج ساخت. (۳)

در قرن چهارم هجری، پس از آن که اخشیدیون در مصر به حکومت رسیدند، دمشق را جزئی از ولایت خود قرار دادند. پس از انقراض دولت اخشیدی‌ها به وسیله فاطمیان (۳۵۸ هجری)، دمشق به سلطه آنان در آمد.

در سال ۲۸۲ و ۳۶۰ هجری، قرامطه دوبار به دمشق هجوم بردند و فجایع فراوانی نسبت به مردم انجام دادند. (۴)

۱- همو، الشام الحضاره، ص ۱۷ تا ۱۵۰

۲- ۲۳۹. ynnateaC, enoel, malsI'lleD YLANNA. V. ۲. p

۳- صلاح الدین ایبکصفدی، تحفه ذوی الألباب فیمن حکم بدمشق من الخلفاء و ...، ج ۱، صص ۳۱۷-۳۱۳

۴- حمزه ابن قلانسی، ذیل تاریخ دمشق، صص ۳- ۱؛ یوسف نعیشه، مجتمع مدینه دمشق، ج ۱، ص ۶۸؛ صلاح الدین ایبکصفدی، همان کتاب، ج ۱، صص ۳۳۶ و ۳۳۷

ص: ۴۴

در سال ۴۶۸ هجری سلجوقیان این شهر را از دست فاطمیان بیرون ساختند «(۱)» تا این که در طی سال‌های (۵۴۳-۵۲۳) برابر با (۱۱۴۸-۱۱۲۸ م.) صلیبی‌ها بر سرزمین‌های شام هجوم آورده و بارها دمشق را ویران کردند. در ۵۴۹ هجری نورالدین محمود زنگی (حاکم حلب) توانست صلیبی‌ها را از شهر اخراج سازد. دوران محمود زنگی و صلاح‌الدین ایوبی اعتلای دمشق را به دنبال داشت ولی متأسفانه فرزندانش صلاح‌الدین؛ یعنی ملک عادل، افضل و عزیز برای تسلط بر شهر، درگیری‌هایی داشتند و این شهر را دچار ویرانی ساختند.

با این وجود دمشق در ایام «ملک عادل» فرزند صلاح‌الدین رشد چشمگیری یافت و ابنیه و آثار تاریخی فراوانی در آن ساخته شد. در سال ۶۵۸ هجری هلاکو خان مغول، به این شهر حمله کرد و حاکمان ایوبی آن را برانداخت. پس از نیم قرن، ممالیک مصر از جمله «ملک ظاهر بیبرس» دمشق را به تصرف خود در آوردند که دوباره، این شهر رو به رشد و آبادانی رفت. «(۲)»

دمشق در دوران ممالیک پایتخت دوم آنان بود. چون این شهر راه اصلی قافله‌های حجاج و یا کسانی بود که به سوی پایتخت ایشان؛ یعنی قاهره می‌رفتند، اعتبار فراوانی کسب کرد و بازارهای آن در این دوران گسترش یافت. ممالیک به ساخت مساجد و اماکن فراوانی همت گماشتند و ویرانی‌های دوران مغول را تا حدودی ترمیم کردند. «(۳)» امروزه در جای جای شهرهای سوریه آثار ایوبیان و ممالیک حکایت از این امر دارد.

۱- صلاح‌الدین ایبکصفدی، همان کتاب، ج ۲، صص ۵۶-۵۴. همچنین نک: ابن طولون، اعلام‌الوری بمن‌ولی نائباً من الاتراک بدمشق الشام الکبری، تحقیق احمد دهقان ۱۳۸۳ ق.

۲- یوسف نعیشه، همان کتاب، ج ۱، صص ۶۹-۶۸؛ همچنین نک: به جوزیف نسیم یوسف، العدوان الصلیبی علی بلاد الشام، دارالمعرفه. مصر [بی تا] و نیز نک: Cambridge. The History of Islam. V. ۲. p. ۱۲۳.

۳- اکرم العلی، دمشق، ص ۱۷؛ همچنین برای اطلاع از تاریخ قرون میانه دمشق و شام و همچنین ممالیک مصر و والیان مصری در شام رک به لطیفه محمد سالم، الحکم المصری فی الشام قاهره، مکتبه مدبولی ۱۴۱۰ ق.

ص: ۴۵

در ۶۹۹ هجری این شهر باز دچار هجوم سپاه مغول به فرماندهی غازان خان شد و سرانجام در ۸۰۳ هجری به دست تیمور ویران گردید تا این که در نبرد «مرج دابق» در ۹۲۳ هجری به تسلط عثمانی ها در آمد. «(۱)» عثمانی ها این شهر را به پاشا نشین هایی تبدیل کردند و به آبادانی و ترقی آن همت گماشتند. «(۲)» در این زمان مساجد، تکایا، خان ها، زوایا، کاروانسراها، قصرها و مدارس فراوانی در این شهر ساخته شد که تمامی آن ها امروزه زینت بخش این شهر تاریخی است.

این شهر هم اکنون در تقسیمات استانی به عنوان یک شهر مستقل محسوب می شود و بر اساس آمار ۲۰۰۲ میلادی (۱۳۸۱ ش) با ۳،۸۰۰،۰۰۰ نفر دومین شهر پر جمعیت سوریه بعد از شهر حلب است.

۱- دائرة المعارف الاسلامیه، ج ۹، ص ۲۶۴ ماده دمشق؛ محمد محمد نرسی الشیخ، الامارات العربیه فی بلاد الشام مصر ۱۹۸۰ م.

۲- نک: احمد البدیری، سعید القاسمی، حوادث دمشق الیومیه، ص ۱۵۰ به بعد.

ص: ۴۷

۲- مرقد و مزار عقيله بنی‌هاشم زينب كبرى عليها السلام

اشاره

يکي از زيارتگاه‌های بسيار مهم و مورد توجه همه مذاهب اسلامي در دمشق، مرقد و آرامگاه زينب كبرى، دختر امير مؤمنان عليه السلام است که همواره خيل مشتاقان و ارادتمندان آن بانوي فداکار و بزرگوار، از سرزمين‌های اسلامي به‌ويژه ايران، برای زيارت قبر او عازم اين سرزمين هستند.

اميرالمومنين، علي عليه السلام از فاطمه عليها السلام دو دختر و از ساير زنان نيز چندين دختر داشتند که چند تن از آنان نام زينب داشته و يا ملقب به امّ کلثوم بوده‌اند. بر اساس گفته «مصعب بن عبدالله زيبي»، نسب شناس مشهور عرب، زينب كبرى که به همسري عبدالله بن جعفر در آمد و امّ کلثوم كبرى (زينبصغري) که همسر عمر بن خطاب شد؛ «(۱)» هر دو از

۱- در مورد ازدواج امّ کلثوم با عمر بن خطاب اختلافات فراواني در منابع تاريخي بوده و علما و مورخان شيعه نيز نسبت به آن مواضعي مختلف دارند. بعضي چون شيخ مفيد، عبدالرزاق مكرم و شيخ محمد جواد بلاغي، اين مسأله را انکار کرده و نمي‌پذيرند. در حالي که کساني چون قزويني رازی، ابن شهر آشوب، سيد محسن امين و محمد هاشم خراساني آن را پذيرفته‌اند. در اين ميان عده‌ای چون شيخ طوسي، کليني، و طبرسي از اجله علما و محدثان و فقهای شيعه ضمن پذيرش آن، ازدواج را امري اجباري دانسته و اظهار می‌دارند که علي عليه السلام در قلب به اين امر راضي نبوده است. از سوي ديگر، مورخان اهل سنت، بالاتفاق به اين مطلب اشاره داشته، می‌گویند عمر می‌خواست به وسيله اين ازدواج با خاندان پيامبر صلي الله عليه و آله از طريق فاطمه عليها السلام ارتباط نسبي و سبي برقرار کند؛ زيرا خود گفته است: از پيامبر صلي الله عليه و آله شنیده‌ام که «كُلُّ نَسَبٍ وَ سَبَبٍ مُنْقَطِعٌ اِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ اِلَّا نَسَبِي وَ سَبَبِي» لذا امّ کلثوم كبرى را که فرزند فاطمه عليها السلام بود، از علي عليه السلام خواستگاري کرد و چون عباس واسطه شد علي عليه السلام پذيرفت. در اين ميان مورخان و محققان اهل سنت متمایل به شيعه؛ از جمله محمد بن جرير بن رستم طبري، ابنصبغ مالکي، محب الدين طبري، ابن عنبه، گنجي شافعي و ... نيز آن را به تشریح، مورد بررسی و پذيرش قرار داده‌اند. در هر حال در متون تاريخي به زيد و رقيه به عنوان دو فرزند حاصل از اين ازدواج اشاره شده است. زيد و مادرش زينبصغري در يک روز در مدینه وفات يافتند و به گفته حرّ عاملی در وسائل الشيعه بر هر دو در يک زمان نماز گزاردند. برای اطلاع بيشتر نک: سيد محسن امين اعيان الشيعه، ج ۳، ص ۴۸۵؛ محب طبري، ذخائرالعقبی، صص ۱۶۷ تا ۱۷۱؛ قزوینی رازی، النقص، ص ۲۷۸؛ ابن کثير، البدايه و النهايه، ج ۶، ص ۸۱؛ شريف مرتضی، نکاح علي ابنه عمر، رساله خطی ش ۲۱، ص ۲۷- کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.

ص: ۴۸

فاطمه زهرا علیها السلام بوده‌اند. وی دختران معروف دیگر ایشان را، که از غیر فاطمه علیها السلام بوده‌اند، چنین نام برده است: رقیه دختر صیّهباء، که همسر مسلم بن عقیل شد، زینبصغری به ازدواج محمد بن عقیل درآمد و امّ کلثومصغری که نامش نفیسه بود و همسر عبدالله اکبر بن عقیل گردید. [\(۱\)](#)

مرحوم محسن امین، تعداد دختران علی علیه السلام، که لقب ام کلثوم داشته‌اند را چهار تن دانسته است: ۱. همسر مسلم بن عقیل ۲. همسر عبدالله اصغر بن عقیل ۳. همسر عمر بن خطاب ۴. همسر عبدالله بن جعفر. [\(۲\)](#)

با توجه به تعداد دختران امام علی علیه السلام که هجده تن بوده و برخی القاب مشابه داشته‌اند، بدیهی است مورّخان و نسب‌شناسان و همچنین محققان تاریخ اسلام و شیعه در مورد آنان و نیز محل دفن ایشان، تا حدودی دچار اشتباه و یا تناقض و سرگردانی شوند. این اختلاف در مورد دفن زینب کبری، امّ کلثوم کبری و زینبصغری شدّت بیشتری می‌یابد لیکن با نقد و بررسی این اختلافات می‌توان به یک نتیجه ترجیحی دست یافت که در ادامه به ذکر اقوال مختصری در این خصوص خواهیم پرداخت.

از آنجا که محققان و پژوهندگان شیعه و سنی، پژوهش گسترده‌ای در مورد محل

۱- کتاب نسب قریشصص ۴۷-۴۳؛ وی نام هفت دختر دیگر از علی علیه السلام که فرزندان همسران آن حضرت، غیر از فاطمه علیها السلام بوده‌اند را برشمرده و ابن عنبه، نسابی معروف و مشهور نیز بنقل از ابوالحسن العمری در المجدی، تعداد دختران علی علیه السلام را هیجده تن ذکر کرده است عمده الطالب فی انساب آل ابی طالبصص ۸۳ همچنین ابنصباع به نقل از روایات مختلف در مورد تعداد دختران و پسران علی علیه السلام پرداخته است الفصول المهمه فی معرفه احوال الائمة، صص ۱۳۴ و ۱۳۵

۲- اعیان الشیعه، ج ۳، ص ۴۸۵

ص: ۴۹

دفن زینب کبری علیها السلام به عمل آورده‌اند و ما نیز اشاره‌ای به آن‌ها خواهیم داشت؛ با یک بررسی و تدقیق علمی، به نظر می‌رسد روایت دفن زینب کبری علیها السلام در شهرک راویه ۱ شق، ۲ دمشق بهصحت نزدیکتر باشد. در این مبحث کوتاه ابتدا به شمه‌ای مجمل از دوران حیات پرافتخار آن بانوی فداکار پرداخته و سپس نظریات و آرای مختلف در مورد محل دفن ایشان را تشریح خواهیم ساخت.

زینب کبری، ملقب به امّ کلثوم، در سال ششم هجرت - پس از صلح حدیبیه - و دو سال بعد از تولد حسین بن علی علیهما السلام پا به عرصه وجود گذاشت. محیطی که او در آن رشد کرد، مهبط جبرئیل امین و جایگاه وحی سرمدی بود. روزی که خداوند به رسولش فرمان داد تا تمامی دره‌ایی را که به مسجدالنبی صلی الله علیه و آله گشوده می‌شدند مسدود کند، زادگاه او را مستثنی ساخت. مادرش پاره تن رسول اللّٰه صلی الله علیه و آله، پدرش بهترین صحابه و نخستین مسلمان در اسلام؛ و خاندان او افضل خاندان عالم بود که خداوند متعال رجس و پلیدی را از آنان دور کرده و تحت «کساء» رسولش، در ظلّ حمایت خویش وارد ساخت.

زینب علیها السلام تحت تربیت چنین خاندان استثنایی رشد کرد. از همان ابتدا با مصیبت‌های فراوانی روبه‌رو شد که تحمّل آن بر بسیاری امکان‌پذیر نبوده و نخواهد بود. هنوز پنج سال از تولد او نگذشته بود که - پیامبر خدا صلی الله علیه و آله پدر بزرگ گرامی وی - آن‌که همواره او و برادرانش حسن و حسین علیهما السلام در آغوش پر مهر و محبت او روزگار می‌گذرانیدند، به سوی حق شتافت. این مصیبت عظیم برای او و به‌ویژه مادرش طاقت فرسا و گران بود.

او از همان ابتدا در کنار مادر بیمار خود که به دنبال ارتحال جانسوز پدر و مصیبت‌های وارده پس از آن، به بستر بیماری افتاده و روزهای آخر را می‌گذرانید، به پرستاری از او پرداخت و سرانجام شاهد مرگ او و بهترین پناه دوران کودکی خود شد. او شب هنگام، همراه برادرانش حسن و حسین علیهما السلام، پدرش علی علیه السلام و چند تن دیگر از محرمان اهل بیت، در مراسم خاک سپاری مادر حضور یافت و پس از آن تلاش می‌کرد تا برای دو برادر، مادری مهربان باشد.

زینب علیها السلام پس از آن که به سن ازدواج رسید، طبق گفته پیامبر خدا صلی الله علیه و آله، که روزی به فرزندان علی علیه السلام و جعفر نگاه کرده و فرموده بود: «دختران ما برای پسران ما و پسران ما

ص: ۵۰

برای دختران ما؛ از میان آن همه خواستگاران که داشت به همسری عموزاده‌اش، عبدالله بن جعفر بن ابی طالب علیه السلام - که پنج سال از او بزرگتر بود - در آمد. وی نخستین نوزاد اسلام در حبشه بود «(۱)». پدر عبدالله؛ یعنی جعفر طیار در غزوه موتة به شهادت رسید و مادر او، اسماء بنت عمیس، پس از شهادت همسر، به ازدواج ابوبکر در آمد. اسماء پس از مرگ او، همراه فرزند خردسال خود محمد بن ابی بکر و پس از پیمان همسری به خانه علی علیه السلام رفت و برای آن حضرت یحیی و محمد اصغر را به دنیا آورد. «(۲)»

نتیجه ازدواج زینب و عبدالله، چند پسر و دختر بود که در تعداد آنان اختلاف است. مصعب بن عبدالله زبیری، فرزندان او را جعفر اکبر، عون اکبر، علی، امّ کلثوم و ام عبدالله ذکر کرده است. «(۳)» علاوه بر این‌ها، فرزندان دیگری به نام عباس، عبدالله و محمد نیز به او نسبت داده‌اند. «(۴)» ابن عنبه، او را بدون فرزند دانسته است «(۵)» در حالی که عون، عبدالله و محمد در رکاب امام حسین علیه السلام - در کربلا - به شهادت رسیدند و امّ کلثوم نیز به ازدواج قاسم بن محمد بن جعفر طیار در آمد. «(۶)» در هر حال، اندک زمانی نگذشته بود که زینب کبری علیها السلام دوباره شاهد مصیبتی دیگر شد و آن، از دست دادن پدر بزرگوارش علی علیه السلام بود، که در سال چهارم هجری به شهادت رسید. پس از این مصیبت، زینب علیها السلام بیش از پیش تنها ماند و وظیفه او در قبال برادرانش سنگین‌تر شد. از آنجا که او باید در آتش حوادث می‌سوخت و آبدیده‌تر می‌شد. هنوز از غم فقدان پدر فارغ نشده بود که پاره‌های جگر برادر، مقابل چشمان او ظاهر گشت. او با این

۱- ابن حجر، الاصابه فی تمییز الصحابه، ج ۴، ص ۸۷

۲- عایشه بنت الشاطی، السیده زینب، ص ۴۸؛ در مورد اسماء بنگرید به پاورقی صفحه ۱۰۴ از کتاب حاضر.

۳- کتاب نسب قریش، ص ۸۲

۴- محب الدین طبری، ذخائر العقبی فی مناقب ذوی القری، ص ۱۶۷؛ اسد الغابه فی معرفه الصحابه، ج ۵، ص ۲۶۹

۵- ابن عنبه، عمدۀ الطالب فی انساب آل ابی طالب، ص ۵۵

۶- زبیر بن بکار، همان کتاب، ص ۸۲؛ عایشه بنت الشاطی، همان کتاب، ص ۴۸

ص: ۵۱

همه مصیبت، آموخت که چگونه در کنار تنها برادر بازمانده‌اش، امام حسین علیه السلام، چون کوهی استوار بایستد و پذیرای مصیبت‌های بزرگتر باشد.

زینب علیها السلام در فاجعه کربلا ده‌ها تن از بهترین و عزیزترین کسانش را از دست داد. سرانجام خود و سایر زنان اهل بیت به اسارت شامیان پلید و ننگین چهره درآمد و با آن همه مصیبت جان‌فزا، دلیرانه در مقابل عیدالله بن زیاد در کوفه به خطبه ایستاد و چهره ننگین او را رسوا کرد. سپس، همین اقدام را در مقابل یزید در دمشق کرد و با خطبه‌های غرّا و آتشین خود، به پاسداری از خون امام حسین علیه السلام و قیام او پرداخت. ^(۱)

آن معصومه فداکار، پس از چند روز توقف در دمشق، همراه دیگر زنان اهل بیت و کاروان اسرای کربلا به مدینه بازگشت و در سال ۶۲ هجری از دنیا رفت.

نظریه مورخان و پژوهشگران در مورد محل دفن زینب کبری علیها السلام

در جای دفن عقيله بنی هاشم، میان مورّخان اختلاف است. برای دفن ایشان سه نظریه وجود دارد: نظریه اول

بعضی محل دفن آن بانوی بزرگوار را با استناد به کتاب «اخبار الزینبات» نوشته عبیدلی (متوفای ۲۲۱ هجری) در محلی به نام «قنطره السباع» در قاهره ذکر کرده‌اند. ^(۲) از جمله استاد حسن قاسم مصری در پاسخ به نظر شیخ بخیت المطیعی - که معتقد بود در «زینیه» قاهره، زینب بنت یحیی بن زید بن علی علیه السلام مدفون است نه زینب کبری علیها السلام، به کتاب عبیدلی استناد جسته است. ^(۳)

۱- برای اطلاع از خطبه‌های کوبنده زینب علیها السلام نک: طبرسی، الاحتجاج، جلد دوم؛ مجلسی، بحار الأنوار، جزء ۴۵ از مجلد پانزدهم؛ ابن طیفور، بلاغات النساء؛ عبدالرزاق مقرر، مقتل الحسین أو حدیث کربلاء.

۲- ابوالحسن یحیی بن الحسن عبیدلی، اخبار الزینبات، به‌اهتمام سید محمود مرعشی، ص ۱۱۰ به بعد.

۳- محمد زکی ابراهیم، مراقد اهل البیت بالقاهره، ص ۵۳ به بعد.

ص: ۵۲

اما روایت دفن ایشان در مصر قطعاً نمی‌تواند صحیح باشد زیرا این روایت را تنها عیبدلی ذکر کرده است. عیبدلی می‌گوید چون زینب علیه بنی امیه در مدینه تحرکاتی داشت حاکم مدینه به یزید نامه نوشت و او دستور داد زینب را از مدینه دور سازد لذا او به همراه چند تن از زنان بنی‌هاشم به مصر رفت و مورد استقبال مسلمة بن مخلد حاکم مصر قرار گرفت و او در بهترین مکانها جای داده شد. این روایت قابل قبول نیست زیرا: ۱- در آن زمان (سال ۶۲) بر اثر قیام ابن زبیر مدینه به دست عبدالله بن حنظله غسیل الملائکه افتاده و از حاکمیت بنی‌امیه خارج شده بود. ۲- چگونه زینب حاضر است تنها بدون همسر و یا هیچ مردی با چند زن به یک سرزمین دور مسافرت کند. ۳- چگونه زینب مصر را انتخاب کرده در حالی که در این سرزمین کسی نسبت به بنی‌هاشم و اهل بیت چندان نظر خوشایندی نداشته و آنان بیشتر طرفدار عثمان و بنی‌امیه بوده‌اند. ۴- حاکم انتصابی یزید یعنی مسلمة بن مخلد از محبان بنی‌امیه و عثمان است چگونه از زینب به خوبی استقبال کرده است مطلب دیگر که می‌تواند نظر عیبدلی را منتفی و بی‌اعتبار سازد اینکه چرا هیچ یک از مورخان مشهور مصری که در مورد مقابر صحابه در مصر، و زینب‌های مدفون در آنجا و کسانی که به مصر وارد شده‌اند، سخن گفته‌اند به زینب کبری دختر علی علیه السلام اشاره نداشته‌اند. این مورخان عبارت‌اند از: ۱. عبدالرحمان بن عبدالحکم مصری (م ۲۵۷ ق.) صاحب منهج السالک فی اخبار مصر والقری و الممالک ۲. ابو عمرو محمد بن یوسف کندی (م ۳۵۴ ق.) مؤلف ولأه مصر ۳. ابو محمد حسن بن ابراهیم بن ذولاق لیثی مصری (م ۳۸۷ ق.) «(۱)» صاحب ولأه مصر ۴. قاضی سلامه قضاعی (م ۴۵۳ ق.) صاحب انس الزائرین ۵. عبدالقادر مقریزی (م ۸۴۵ ق.) صاحب الخطط و الاعتبار ۶. شمس الدین انصاری مصری (م ۸۱۴ ق.) مؤلف الکواکب السیارة فی ترتیب الزیارة «(۲)» ۷. شمس الدین سخاوی (م ۹۰۲ ق.) صاحب رساله زینیات «(۳)» ۱۰. ابراهیم بن علی فخرومی مصری (م ۸۹۱ ق.) مؤلف الفضائل الباهرة فی محاسن مصر و القاهرة

۱- وی گوید: نخستین کس از اولاد علی علیه السلام که داخل مصر شد سکینه دختر امام سجاد علیه السلام بود.

۲- وی نیز گوید که یک نفر از فرزندان علی علیه السلام در مصر از دنیا نرفته است همان کتاب، ص ۳۴۲.

۳- سخاوی سخن مؤلف الکواکب السیارة را تأیید کرده است الخطط التوفیقیة، ج ۵، ص ۱۰.

ص: ۵۳

۱۱. سخاوی حنفی مصری (م ۸۱۴ ق.) صاحب تحفه الاحباب ۱۲. عبدالرحمان سیوطی (م ۹۱۱ ق.) صاحب حسن المحاضره فی تاریخ مصر و القاهره و نیز در السحابه فیمن دخل مصر من الصحابه «(۱)» ۱۳. ابن تغری بردی (م ۷۰۴ ق.) مؤلف النجوم الزاهره فی الخبار ملوک مصر و القاهره ۱۴. ابن دقماق (م ۷۹۲ ق.) صاحب الانتصار لواسطه عقد الامصار. در هر حال امروزه در شهر قاهره مقام و مرقد باشکوهی با نام سته زینب وجود دارد که مردم آن را به عنوان زینب کبری بنت علی می دانند و بسیار به آن احترام گذاشته و به زیارت آن می شتابند. به نظر نگارنده این قبر باید متعلق به زینب بنت یحیی بن متوج بن حسن بن حسن بن علی علیه السلام باشد که واسطه های آن را حذف و آن را زینب بنت علی علیه السلام دانسته اند.

نظریه دوم

مرحوم محسن امین، از دانشمندان شیعه، قول دیگری مطرح کرده و آن این که قبر ۲ نب، ۲ زینب علیه السلام در بقیع است. این نظر قطعاً صحیح نیست زیرا هیچ یک از مورخان مدینه و حجاز به نام زینب کبری که در بقیع مدفون باشد، اشاره نکرده اند و زینبی که در بقیع به خاک سپرده شده، امّ کلثوم کبری - همسر عمر بن خطاب مادر زید - بوده که هر دو در یک روز از دنیا رفته اند. «(۲)»

نظریه سوم

بیشتر محققان شیعه؛ از جمله علّامه بحر العلوم، میرزا حسین نوری، محدث قمی، حسون بن زینی حسینی، علامه حسنین سابقی «(۳)» و برخی از مورخان اهل سنت؛ از جمله ابن بطوطه «(۴)» ابن حورانی «(۵)» ابن جبیر «(۶)» عزالدین محمد صیادی شافعی و ... معتقدند که

۱- سیوطی در این کتاب به نام تمامی صحابه ای که به مصر آمده اند، اشاره کرده و از زینب بنت علی علیه السلام در رساله زینبات خود نامی نبرده است همان کتاب، ص ۱۹-۷.

۲- ابن سعد، طبقات الکبری، ج ۸، ص ۴۶۴؛ محب طبری، ذخائر العقبی، ص ۱۷۱

۳- شیخ عباس قمی، نفس المهموم، ص ۲۹۷

۴- الرحله، همان جا.

۵- زیارات الشام، ص ۱۳۳

۶- الرحله، همان جا.

ص: ۵۴

زینب علیها السلام در «قریه راویه دمشق» به خاک سپرده شده و علت سفر عقیله بنی هاشم را نیز واقعه حرّه (به سال ۶۳ هجری) «(۱)» یا قحطی در مدینه دانسته‌اند که زینب علیها السلام به همراه همسرش عبدالله به دمشق رفتند. عبدالله در آن شهرک زمین‌هایی داشته و به کشاورزی مشغول بوده است.

در این میان، بعضی چون ابن حورانی و محسن امین، قبر زینب در راویه دمشق را ام‌کلثوم صغری، دختر علی علیه السلام و همسر عمر بن خطاب دانسته‌اند که این سخن در سطور گذشته مورد نقد و پاسخ قرار گرفت. این اشتباه بیشتر به خاطر لقب آن دو؛ یعنی ام‌کلثوم است؛ زیرا چنانکه گفتیم چهارتن از دختران علی علیه السلام لقب ام‌کلثوم داشته‌اند. در هر حال بر اساس شواهد و قرائن تاریخی این قول ترجیحاً مقرون به‌صحت است.

قریه‌ای که حضرت زینب علیها السلام در آن مدفون هستند، در گذشته به «راویه» و اکنون به زینبیه مشهور است. در حال حاضر به شهر متصل و در هفت کیلومتری شرق دمشق قدیم به طرف فرودگاه واقع است. در خیابان اصلی این شهرک، گنبد و مأذنه‌های مقبره آن بانوی گرامی از دور به چشم می‌خورد. گنبد این مرقد، طلایی است و در سمت شرقی و غربی آن دو مناره کاشی کاری شده قرار دارد.

در مدخل در غربی حرم و سمت راست آن - داخل اتاق کوچکی - سه قبر وجود دارد که یکی از آن‌ها قبر «آیه‌الله سید حسین یوسف مکی عاملی» متوفای ۱۳۹۷ هجری و دیگری مرحوم «محسن امین عاملی»، صاحب تألیف معروف اعیان الشیعه و سومین آن‌ها نیز دختر میرزا تقی بهبهانی است. حرم حضرت زینب دارای صحن مربع مستطیل است که شبستان و گنبد و ضریح در

۱- در سال ۶۲ هجری، پس از شهادت امام حسین علیه السلام، مردم مدینه برضد حاکم اموی این شهر شوریدند و یزید را از خلافت خلع کردند. آنان براساس دعوت عبدالله بن زبیر در مکه دست به چنین اقدامی زده و بسیاری نیز تحت تأثیر شدید حادثه شوم کربلا واقع شده بودند. یزید نیز مسلم بن عقبه، یکی از خونخوارترین و سفاک‌ترین مأمورین خود را برای سرکوبی مردم مدینه فرستاد. وی چند شب و روز به کشتار بازماندگان پیامبر خداصلی الله علیه و آله سادات و ... پرداخت.

ص: ۵۵

وسط آن قرار گرفته و چهار در ورودی دارد. سقف شبستان و حرم از سه قسمت تشکیل شده که به صورت پله‌ای بر روی هم قرار دارند و گنبد نیز در وسط آن است. بر روی این گنبد، آیاتی از قرآن به خط ثلث زیبا نوشته شده و طلاکاری آن نیز در دهه‌های اخیر توسط ایران انجام گردیده است.

در سمت شرق صحن مطهر، مصلاي زینبیه به همت مرحوم آیه الله فهری زنجانی، نماینده ولی فقیه در سوریه ساخته شده و مراسم نماز جماعت، دعای کمیل و نماز جمعه در آن برگزار می‌گردد. این شبستان بسیار بزرگ است. مساحت کل صحن، حرم و سایر مراکز وابسته حدود ده هزار متر مربع است. در صحن‌ها جمعاً ۱۱۴ اتاق وجود دارد که ۶۴ اتاق آن در صحن بزرگ و بقیه در صحن دوم و حسینیه‌های اطراف است.

مقبره آن بانوی بزرگوار در میان حرم، با ضریحی نقره‌ای است و هشت ستون کاشی کاری شده، گنبد حرم را نگه داشته‌اند. دیوارهای حرم مطهر تا نصف آن سنگ سفید و بقیه آینه کاری بوده و جلوه‌ای از هنر و معماری ایرانی-اسلامی است. بنای داخل و خارج حرم و همچنین مناره‌ها و گنبد، از حدود یکصد سال پیش است ولی توسعه‌های اطراف صحن و تزیینات آن‌ها همگی از سوی جمهوری اسلامی انجام شده است. قبر نواده پیامبر خدا صلی الله علیه و آله، فرزند بهترین حامی و یاور او و خواهر شهید مظلوم کربلا همواره مورد زیارت عامه مردم دمشق و کشورهای مختلف قرار می‌گیرد که به مقصد زیارت آن بانوی مظلوم و ستم‌دیده با هر گونه وابستگی و اعتقاد مذهبی فرسنگ‌ها راه پیموده و به این قریه کوچک می‌آیند. در میان اهل سنت نیز عقیله بنی هاشم از حرمت و وجاهت ویژه‌ای برخوردار است.

تصاویر شماره ۱ و ۱-۱ و ۲

قبر مرحوم محسن امین

محسن امین عاملی، از علمای برجسته شیعه در سوریه و صاحب کتاب معروف «اعیان الشیعه» در راهروی ورودی در غربی حرم مطهر حضرت زینب علیها السلام، داخل

ص: ۵۶

اتاقکی به خاک سپرده شده است. وی در تاریخ ۱۳۷۱ هجری وفات یافت. گسترش شیعه در سوریه مرهون زحمات اوست. قبر مرحوم دکتر علی شریعتی در مجاورت مرقد عقيله بنی هاشم، در کوچه کنار حرم، قبرستان کوچکی است که قبر مرحوم شریعتی در یک چهار دیواری قرار دارد که با دری آهنین آن را بسته‌اند و در داخل آن سنگ، قبر زیبایی است. عکس‌ها و سخنان و گفته‌های وی این چهار دیواری را زینت بخشیده است.

تصویر شماره ۳

۳- مقام و مقبره حضرت رقیه علیها السلام

از زیارتگاه‌هایی که پس از مقبره حضرت زینب علیها السلام مورد توجه شیعه قرار دارد، مقبره و حرم «رقیه علیها السلام»، دختر معصوم و کودک خردسال امام حسین علیه السلام است. بر اساس گزارش‌های منابع، سید الشهدا علیه السلام پنج پسر و دو دختر داشته‌اند. دختران آن حضرت عبارت بودند از: «سکینه» دختر رباب بنت امرء القیس و خواهر علی اصغر. «فاطمه» دختر ام‌اسحاق بنت طلحه بن عبیدالله. در برخی منابع نیز سه دختر گفته شده و طبق این نقل، سومین آن «زینب» است که او نیز خواهر فاطمه و هر دو از یک مادر بوده‌اند.

بیشتر نسب شناسان، به نام این سه دختر اشاره کرده‌اند. «(۱)» احتمال می‌رود رقیه لقب زینب باشد؛ و این که از زینب، بر خلاف فاطمه و سکینه، نقش مؤثر و فعالی در کربلا گزارش نشده، به نظر می‌رسد وی کودک بی‌بیش نبوده است. براساس آنچه مشهور است، او همراه سایر اهل بیت امام حسین علیه السلام و زینب کبری علیها السلام به اسارت در آمد و در مکانی کنار «باب الفردیس»- که در آن زمان خرابه‌ای بود- استقرار یافت. رقیه در این زمان چهار ساله بود که چشم از جهان فرو بست.

آن کودک را، کنار آن مکان، که مقبره‌ای عمومی به نام «مقبره باب الفردیس» بود، به خاک سپردند. این مقبره در شمال غربی محله قدیمی دمشق و کنار باب الفردیس قرار داشت و امروزه به «العماره» معروف است. در ابتدا سلاطین ایوبی بر قبر او، که داخل

۱- محمد بن جریر طبری، دلائل الامامه، ص ۷۴؛ ابن‌صباغ مالکی، الفصول المهمه فی معرفه الائمه، ص ۱۸۸؛ ابن منظور، مختصر تاریخ دمشق لابن عساکر، ج ۹، ص ۱۷۴؛ سید حسن الامین، دائره المعارف الاسلامیه الشیعیه، ج ۱، جزء دوم ص ۲۵؛ مصعب بن زبیر، کتاب نسب قریش، ص ۵۹

ص: ۵۸

مسجد «رأس الحسين» واقع بود، مقبره‌ای کوچک ولی زیبا ساختند؛ سنگ قبری که نهاده شد، از سنگ موزاییک تزیین شده به وسیله عاج و مرمر بود که اطراف آن را ضریح زیبایی احاطه کرده بود و بر فراز آن نیز گنبد و عمارتی بنا شد. مکان یاد شده که از همان ابتدا به‌صورت مسجد و مقبره بود، در سال ۱۱۲۵ ق بازسازی شد و در سال ۱۳۲۳ ق نیز (۱)

توسط میرزا علی اصغر خان امین السلطان، صدر اعظم ناصرالدین شاه دوباره ترمیم گردید. در آن زمان، سه کتیبه سنگی در داخل حرم، در سمت محراب شبستان بود. در کتیبه اول چند حدیث در فضایل اهل بیت و نام میرزا بابا مستوفی گیلانی به عنوان تعمیر کننده بقعه مقام رقیه، به تاریخ ۱۱۲۵ هجری دیده می‌شد. در کتیبه دوم به‌مکان دفن ملک کامل ناصرالدین محمد که در ۸۸۰ هجری در این مکان مدفون شده بود، اشاره و بر کتیبه سوم نیز چند بیت شعر نوشته شده بود. «(۲)»

اما ساکنان محله الامین که رقیه در آن مدفون است نکته‌ای را متذکر می‌شوند و آن اینکه ایشان به خواب یکی از سادات علوی از خاندان مرتضی آمده که آب به داخل قبر ایشان نفوذ و آن را تخریب کرده است. این فرد رقیه علیها السلام را سه شب در خواب می‌بیند و لذا قبر را حفر و در آن جنازه دو کودک خردسال که ۵ سال بیشتر نداشتند را مشاهده می‌کند و آنگاه قبر را تعمیر و مرمت می‌کند و سپس خود از دنیا می‌رود.

چون فضای این مکان گنجایش زائران را نداشت، مرحوم شیخ نصرالله خلخالی در ۱۳۵۰ ش درصدد توسعه مقبره و حرم برآمد؛ لذا خانه‌های اطراف را با کمک مردم خیر محل خریداری کرد ولی عده‌ای راضی نشدند و به همین منوال باقی بود تا در سال ۱۳۶۳ ش به گفته جناب حجة الاسلام فهری زنجانی، نماینده وقت مقام معظم رهبری در سوریه، با خرید آن خانه‌ها و پرداخت چندین برابر قیمت آن‌ها، امر پی‌ریزی بنای جدید حرم از سوی جمهوری اسلامی و با حضور مقامات سوریه آغاز شد.

مساحت ساختمان حرم بیش از چهارهزار متر مربع است که ششصد متر مربع از آن، صحن و فضای باز است و بقیه را حرم و شبستان آن و مسجد دیگری که در مجاورت

۱- قتیبه شهابی، همان کتابص ۳۱۶؛ محسن الامین، اعیان الشیعه، ج ۷، ص ۳۴

۲- یوسف بن عبدالهادی، ثمار المقاصد فی ذکر المساجد، ص ۲۲۹

ص: ۵۹

ضریح ساخته شد، تشکیل می‌دهند. در بازسازی‌های اخیر، اطراف ضریح و شبستان‌ها را توسعه فراوانی داده‌اند و صحن‌های جدیدی نیز در حال احداث است.

نوع معماری، که اکنون در بنای حرم به کار رفته، معماری ایرانی - اسلامی است.

صحن مسجد که گرداگرد آن به‌صورت ایوانی به‌اندازه یک و نیم متر مسقف است، با ستون‌های بسیار زیبای سنگی سفید و کنگره‌ای ساخته شده‌اند. گنبد آن به کلی تعویض و براساس معماری ایرانی ساخته شده و دوازده ستون مرمرین در داخل حرم آن را نگه‌داشته‌اند. گرداگرد سقف و دیواره‌ها نیز کاشی کاری است.

ضریح حرم که از دوران امین السلطان، صدراعظم ناصرالدین شاه مانده بود، در ۱۳۷۲ ش با ضریح دیگری که به‌وسیله چهل تن از هنرمندان برجسته اصفهانی، به‌صورتی زیبا ساخته شد، تعویض گردید. البته ضریح قبلی برداشته نشد بلکه در داخل ضریح جدید قرار گرفت. نگارنده خود در مراسم تعویض آن حضور داشته و تلاش‌های شبانه روزی سازندگان و عشق آنان به اهل بیت را شاهد بوده است. هر چند که این ضریح تقریباً ۱/۵ برابر ضریح قبلی است و به‌علت بزرگی زیاد با سن حضرت رقیه و کودکی وی تناسبی ندارد، لیکن از شاهکارهای هنر ایرانی و اسلامی است.

کنار حرم مطهر، بازاری است که در طول تاریخ اسلام به «سوق العماره» مشهور بوده است و باب الفردیس مذکور نیز در داخل این بازار و حدود بیست متری مقام حضرت رقیه قرار دارد. گفتنی است از شمال حرم به جامع اموی نیز راهی وجود دارد.

تصاویر شماره ۴ و ۵

ص: ۶۰

۴- مسجد اموی دمشق در بستر تاریخ

اشاره

جامع اموی، جلوه‌ای شگفت‌انگیز از تمدن و معماری اسلامی مسجد اموی، از شاهکارهای درخشان تمدن و فرهنگ اسلامی است و پیشینه آن به دوران هزار و سیصد ساله اسلامی محدود نمی‌شود بلکه ریشه و بنیانی دیرینه، به بلندای چهار هزار سال در تاریخ بشریت دارد و در حقیقت بیانگر سیر و تاریخچه تحول و دگرگونی ادیان و مذاهب است.

مکان این مسجد در چهار هزار سال پیش معبد آتش پرستان بوده است؛ هنگامی که قبیله «حَدَد» آرامی به سرزمین شام آمدند، حدود هزار سال، این مکان را معبد خود قرار دادند. این بنا در طول چند قرن تسلط مصری‌ها بر این سرزمین، به معبد خدایان ایشان؛ یعنی «رامون» و «آمون» تبدیل شد. پس از چندی یونانیان با تصرف این سرزمین، آن را معبد خود قرار دادند و تا قرن اول میلاد حضرت مسیح علیه السلام در این مکان به عبادت خدایان خود می‌نشستند.

پس از یونانی‌ها، رومیان با حضور و سلطه بر این سرزمین، این معبد را توسعه داده و آن را به محل عبادت خدای خویش «ژوپیتر» تغییر دادند. با گسترش مسیحیت در جهان و به‌ویژه در شام، قسمت کوچکی از معبد ژوپیتر به کنیسه تبدیل گشت که به نام «قدیس یوحنا» یا «ماری یوحنا» خوانده می‌شد.

سرانجام در سال هفده هجری، با فتح دمشق به وسیله مسلمانان، این معبد و کلیسا، به مسجد و محل عبادت ذات باری تعالی و خدای واحد تبدیل شد که البته نیمی از آن بر اساس مصالحه‌ای که صورت پذیرفته بود، همچنان به‌صورت کلیسا باقی ماند. مساحت

ص: ۶۱

اولیه آن براساس آنچه که ابن جبیر نقل کرده است از شرق به غرب؛ یعنی در طول دویست قدم (حدود ۱۵۰ متر) و از سمت جنوب به شمال؛ یعنی در عرض ۱۳۵ قدم (حدود صد متر) بوده و در مجموع به پانزده هزار متر مربع می‌رسیده است. ^(۱)

هنگامی که دمشق به وسیله سپاه اسلام محاصره شد، کلیساهای فراوانی در این شهر وجود داشت که بعضی از آنها طبق معاهده صلح در مقابل نیمی از کلیسای اصلی شهر؛ یعنی مکانی که بعدها جامع اموی ساخته شد، در دست مسیحیان ماند و مسلمانان نیمه مذکور را تبدیل به مسجد کرده و در آن به نماز پرداختند. مسیحیان که نسبت به دین جدید با بی‌اعتنایی برخورد می‌کردند، با ایجاد سر و صدای عمدی در مراسم خود؛ از جمله صدای مهیب ناقوس به هنگام اقامه نماز جماعت، خواندن سرودها به صدای بلند، برای عبادت مسلمانان مزاحمت فراهم می‌کردند.

وقتی معاویه، در شام ولایت یافت، تصمیم گرفت نیمه باقی‌مانده کلیسا را به مسجد ملحق کند ولی مسیحیان نپذیرفتند. پس از وی عبدالملک بن مروان، اموال فراوانی به آنان داد تا اجازه دهند این قسمت نیز به مسجد ملحق شود ولی ایشان نپذیرفتند تا این که ولید، فرزندش مال فراوانی به مسیحیان داد و حتی گفت اگر نپذیرید، کنیسه باب توما را که با زور و این قسمت را با صلح گرفتیم، به جای آن تخریب خواهم کرد. (آن کلیسا بزرگتر و مهمتر بود)؛ لذا مسیحیان راضی شدند که نیمه باقی‌مانده نیز به مسجد افزوده شود. ^(۲)

بعضی گویند: آنان راضی نشدند و ولید تهدید کرد که اگر نپذیرید، خود آن را تخریب می‌کنم، سپس کلنگ به دست گرفت و دیوار آن را خراب و مسجد را بنا کرد.

بعضی نیز گفته‌اند، وی به جای آن چند کلیسای دیگر در داخل شهر به مسیحیان داد و آنان را راضی کرد. ^(۳) ولید بن عبدالملک که علاقه فراوان به ساختن مساجد و بناهای مذهبی داشت، برای تبدیل این کلیسا به مسجد، مالیات هفت سال کشور خود را خرج آن کرد و گویند

۱- ابن جبیر، الجامع الأموی، تحقیق مطیع الحافظ، ص ۱۳

۲- نعیمی، الدرر فی تاریخ المدارس، ج ۲، ص ۲۸۵؛ ابن بطوطه، الرحله «تحفة النظار فی غرائب الأمصار و عجائب الأسفار»، ص ۶۳

۳- نعیمی، الجامع الأموی، ص ۹۹؛ ابن العمری، الجامع الأموی، تحقیق مطیع الحافظ، ص ۵۱

ص: ۶۲

وقتی اسنادِ مخارج آن را بر هیجده شتر بار کردند و برای تصویب نزد خلیفه بردند، وی بدون بررسی، همه آن‌ها را امضا کرد و گفت: این چیزی است که به راه خدا داده‌ایم و در مقابل آن حسابی نمی‌خواهیم. جامع اموی یکی از شاهکارهای معماری اسلامی و البته تلفیق و ترکیبی از معماری اسلامی و رومی است؛ «(۱)» زیرا در ساخت آن از مهندسان رومی نیز کمک گرفته شد. ولید در ابتدا طرح اولیه بنای آن را به روم فرستاد و هزار نفر از معماران و مهندسان آن سرزمین را برای ساخت آن به دمشق دعوت کرد. عملیات احداث آن از ۸۶ ق آغاز شد «(۲)» و بهترین مصالح و سنگ‌های مرمر برای تزئین آن به کار رفت.

به گفته ابن معلی، پولی که خلیفه اموی در این راه خرج کرد، داخل یک صد صندوق قرار داشت که هر صندوق ۲۲۸ هزار دینار در آن بود و مجموع آن به بیش از ۲۲ / ۸۰۰ / ۰۰۰ دینار می‌رسید. «(۳)» ولید دوازده هزار سنگ رخام و مرمر در آن به کار برد، که هزینه هر قطعه از آن ۱۴۴ قنطار دمشقی بود. هنگام بنای آن، کتیبه‌ای مربوط به هزاران سال پیش، به زبان‌های مختلف، در دیوار قبله و همچنین مناره شرقی یافت که بر آن پندها و اندرزهای اخلاقی نوشته شده بود. «(۴)»

بر فراز شبستان مسجد، گنبدی به نام «نسر» یا «عقاب» ساخت و ستون‌هایی در زیر آن قرار داد و آن را با طلا و جواهر و پوشش‌های حریر مزین ساخت. محراب مسجد را با قندیل‌های طلا و نقره، معرق‌های زیبا و زنجیرهای طلا آراست. مخارج ساختمان مسجد چندان زیاد بود که مردم ولید را به اسراف متهم کردند و گفتند: مسجد را از بیت‌المال ساخته و از آن به مسلمانان نفعی نمی‌رسد.

هنگامی که عمر بن عبدالعزیز به حکومت رسید، چون معتقد بود مالی که در

۱- حسن ابراهیم حسن، تاریخ سیاسی الاسلام، ج ۱، صص ۲۷۶ و ۲۷۷ همچنین نک: Encyclopedia of Islame, V. v. p. ۲۳۲.

۲- ابن بطوطه، الرحله، ص ۶۳

۳- ابن جبیر، الجامع الأموی، ص ۱۳؛ ابن العمری، الجامع الأموی، ص ۵۲ و ۵۳

۴- ابن عساکر، تاریخ مدینه دمشق، ج ۲، ص ۸؛ نعیمی، الدراس فی تاریخ المدارس، ج ۲، ص ۲۸۶

ص: ۶۳

ساختمان مسجد صرف شد، اسراف بوده در صدد برآمد معرق‌ها و زینت‌های دیگر را بردارد ولی هنگامی که هیأتی رومی از این مسجد دیدن کردند و از عظمت و زیبایی آن در شگفت شدند، عمر بن عبدالعزیز از تصمیم خود منصرف شد. «(۱)» س در این زمان مسیحیان که عمر بن عبدالعزیز را با رأفت و نرمی یافتند، از سخت‌گیری‌هایی که ولید در حق آنان کرده بود، به وی شکایت بردند و خواستند کلیسای خود را، که در نیمی از مسجد اموی قرار داشت، بار دیگر بسازند. عمر بن عبدالعزیز نیز اگرچه به دادن چنین اجازه‌ای تمایل داشت ولی مسلمانان گفتند: مسجدی را که ما در آن اذان گفته و نماز گزارده‌ایم می‌خواهی تخریب کنی؟! در این هنگام فقها و علما نیز مخالفت کردند و نزد مسیحیان وساطت کرده، گفتند: هر کلیسایی که در داخل و اطراف دمشق هست و مسلمانان آن را به‌زور تصرف کرده‌اند، در اختیار مسیحیان قرار گیرد؛ لذا ایشان از کلیسای خود در مسجد اموی گذشتند و رضایت خود را به خلیفه اعلام داشتند. «(۲)»

گفتنی است گرچه ساخت مسجد در دوران ولید بن عبدالملک هفت سال (۶۸ تا ۷۵ ق.) طول کشید، ولی همچنان نیمه تمام ماند و بقیه قسمت‌ها را سلیمان ب عبدالملک به پایان رسانید. در طول قرون مختلف، تعمیرات و توسعه‌هایی در آن انجام شد، البته بر اثر چندین آتش سوزی، بسیاری از قسمت‌های آن در آتش سوخت که به شرح آن خواهیم پرداخت.

اکنون جامع اموی پس از مختصر تعمیراتی که در اواخر حکمرانی ممالیک؛ یعنی تا قرن هشتم در آن صورت گرفته به همان حال باقی‌مانده است. صحن حیاط و دیوارهای آن از سنگ‌های دوران ممالیک و از سنگ‌های بسیار بزرگ است. نیمی از دیواره‌های شمالی، شرقی و غربی از کلیسا و معبد باقی‌مانده از دوران قبل از اسلام است و نیمه فوقانی دیواره‌ها در دوره ولید و دوره‌های بعد افزوده شده است. ولید بر دیواره‌ها سقف بنا کرد و آن را بر ستون‌های سنگی به سبک گوتیک یا نعل اسبی استوار ساخت. در دوره

۱- حسن ابراهیم حسن، همان کتاب، ج ۱، ص ۵۲۵ به بعد.

۲- نعیمی، الجامع الأموی، ص ۹۹ و ۱۰۰؛ ابن عمری، همان کتاب، ص ۶۰ و ۶۱؛ در فضائل مسجد اموی گفته‌اند: منظور از «وَالْتَّيْنِ» در قرآن کریم مسجد دمشق است. چون تعدادی در این مسجد درختی از تین یا انجیر دیده بودند که قبل از بنای ولید وجود داشته است.

ص: ۶۴

ممالیک سقف دیواره‌های غربی با نقاشی‌هایی به رنگ طلایی که در عربی آن را «فسيفساء» می‌گویند، تزیین گردید. متأسفانه فسيفساء بیشتر سقفها به مرور تخریب شده و اکنون جز بخشی از آن باقی نیست.

تصاویر شماره ۶ و ۷

۱- آثار داخل مسجد اموی

۱- قبه‌ها و گنبد

اشاره

در صحن سه قبه و گنبد کوچک ساخته شده است.

۱/۱. قبه المال

این قبه در ۱۷۲ هجری توسط امیر دمشق «فضل بن صالح بن علی العباس» پسر عموی منصور عباسی ساخته شد و چون اموال و ذخایر مسجد را در آن نگهداری می‌کردند، به «قبه المال» معروف گردید. ^(۱) این قبه در غرب صحن مسجد قرار دارد که بزرگتر از دو قبه دیگر است. هشت ستون مستطیل از مرمر بر زیر گنبد مذکور قرار دارد. این قبه و یا مخزن دارای نقاشی‌های زیبا و مزین به فسيفساء است.

تصویر شماره ۸

۱/۲. قبه الغواره

این قبه در وسط صحن قرار دارد و در ۳۶۹ هجری ساخته شده است. در زلزله سال ۱۱۷۳ هجری تخریب گردید و عثمان پاشا به سال ۱۱۸۲ هجری آن را بازسازی کرد. این گنبد کوچک، بر شش ستون از سنگ مرمر قرار داد. گنبد یاد شده به «صخره قربان» نیز معروف بوده است. گویند حضرت هابیل قربانی خویش را، که گوسفندی بود، بر این صخره قرار داد. چون مورد قبول حق قرار گرفت، به وسیله آتش سوخت و قربانی قابیل که گندم بود پذیرفته نشد و به همان حال باقی ماند، لذا به برادرش حسادت ورزید و او را در کوه قاسیون به قتل رسانید. از آن روز این مکان به

ص: ۶۵

صخره قربان معروف شد. «(۱)»

۳/ ۱. قبة الساعات

این قبه در شرق صحن اموی و کنار «باب الساعات» قرار دارد که در قرن پنجم هجری ساخته شده و محل استقرار ساعت آبی مسجد بوده است. «(۲)»

این ساعت که دوازده استوانه پلاستیکی مدور داشت و بر محوری به سقف قبة الساعات تعبیه شده بود، به وسیله آب کار می کرد و پر شدن هر یک از این استوانه ها، نشانه یک ساعت بوده است. سازنده ساعت مذکور، محمد بن عبدالکریم، حارثی دمشقی بود که در بسیاری از علوم از جمله هندسه، ریاضی، نجوم و طب استاد بوده است. وی در سال ۵۵۹ هجری وفات یافت. «(۳)»

صفدی سازنده آن را رضوان خراسانی ساعاتی دانسته، که از خراسان به شام آمده است. «(۴)» گفتنی است که ساعت پیش گفته در زمان ملک عادل نورالدین محمود زنگی نصب شد و از آن هنگام، کسانی متولی حفظ و اداره آن بوده اند. اکنون ساعت که در وسط صحن جامع اموی قرار دارد، از کار افتاده ولی ادوات آن همچنان بر جای مانده است.

تصویر شماره ۹

۴/ ۱. قبة النسر یا عقاب

قبة النسر یا گنبد عقاب بر فراز شبستان، از سنگ مرمر ساخته شده است؛ در زیر این گنبد، سه گنبد کوچک وجود دارد؛ گنبدی که به محراب و گنبدی دیگر به دیواری که در سمت صحن قرار دارد متصل است و سومین گنبد نیز زیر گنبد مرمر و بین آن دو است.

مجموع این گنبدها به همراه دو سقف پیرامونی بر فراز شبستان، شکل یک عقاب را تشکیل می دهند که گنبد بزرگ سر این پرنده و دو سقف شیب دار اطراف آن در شرق و

۱- مسعودی، مروج الذهب، حاشیه، ج ۲، ص ۱۱۲؛ نصرالدین البخره، دمشق الأسرار، ص ۱۲ به نقل از عبدالوهاب المقدسی.

۲- مطیع الحافظ، الجامع الأموی، ص ۱۸

۳- نعیمی، همان کتاب، ص ۱۱۴ و ۱۱۵

۴- پیشین همان جا؛ ابن عمری، همان کتاب، ص ۷۰

ص: ۶۶

غرب، دوبال او هستند، گویی این پرنده میان آسمان در حال پرواز است. وجه تسمیه آن به نسر یا عقاب نیز به همین علت است.

تصویر شماره ۱۰

۲- درهای مسجد اموی

در دوران معاویه، پیش از آن که جامع اموی به شکلی که در دوران ولید ساخته شده تبدیل شود، چهار دروازه به نام‌های: ۱. المسکيه ۲. باب العماره ۳. باب النوفره ۴. باب الخلفا ساخته بودند. وجه نامگذاری آن‌ها بدین گونه است:

۱. «باب المسکيه» گفتند چون بوی مشکي که از سر حضرت اباعبدالله عليه السلام- که بر این دروازه گذاشته بودند- به مشام می‌رسید.

۲. «باب العماره» محل ورود حضرت زینب و اسرای کربلا بوده است. گویند آن حضرت، از این دروازه تا مصلّا و محراب مسجد، شش مرتبه از فرط خستگی و شدت مصیبت بر زمین نشستند.

۳. «باب النوفره»، به محله قدیمی شام منتهی می‌شد و گویند سر شهدای کربلا از این دروازه وارد مسجد شده است.

۴. باب الخلفا خوانده شد، زیرا که راه ورود خلفای اموی به داخل مسجد بود.

درهای کنونی مسجد عبارتند از:

۱ / ۲. باب الزیاده؛ در سمت دیوار قبله و جنوب مسجد، که در دوره عثمانی به «باب العنبرانیین» و بعدها نیز به «باب القوافین» مشهور شد. کاخ معاویه معروف به «قصر الخضر» در کنار آن قرار داشته است. «(۱)» این در، از سمت قبله به داخل شبستان باز می‌شود. در بیرون آن نیز بازار طلا فروشان است.

۲ / ۲. باب الناطفین؛ در شمال مسجد قرار دارد که به «باب الفرادیس» و «باب العماره» نیز معروف است. «(۲)» در کنار دیوار خارجی این در، «مدرسه سمیسطیه» و «خانه

۱- ابن جبیر، الجامع الأموی، ص ۲۲

۲- پیشین، همان جا؛ ابن بطوطه، همان کتاب، ص ۶۶

ص: ۶۷

عمر بن عبدالعزیز» قرار داشته که اکنون به «معهدالدراسات الشرعیه» تبدیل شده است.

۲/۳. باب الساعات؛ باب الساعات که در شرق مسجد قرار دارد. از آن رو، آن را «باب الساعات» گفته‌اند که در مقابل آن قبه الساعات را ساخته بودند.

۲/۴. باب الحمیدیه؛ این درب در مقابل بازار حمیدیه قرار دارد که در غرب مسجد واقع شده و در کنار این درب، غزالیه و محل تدریس امام محمد غزالی قرار داشته است.

۳- مآذنه‌های جامع اموی

این مسجد دارای سه مآذنه بزرگ است که از سنگ و به‌صورت مربع ساخته شده و در سمت شمال، جنوب غربی و جنوب شرقی قرار گرفته است.

۱/۳. مآذنه شرقی؛ این مآذنه به «منارة البیضاء» و «مناره عیسی» معروف است.

گویند حضرت عیسی علیه السلام در آخرالزمان بر این مآذنه فرود خواهد آمد. در گذشته سنگی در کنار آن بوده که می‌پنداشتند قطعه‌ای از همان سنگ است که موسی با عصای خود بر آن زد و دوازده چشمه از آن جاری شد. «(۱)» نعیمی در قرن نهم کتیبه‌ای یونانی به تاریخ ۲۲۴ قبل از میلاد بر روی مآذنه شرقی مشاهده کرده است. «(۲)» بنابراین، روشن است این مناره متعلق به کلیسا و بنای قبلی آن بوده است.

۲. مآذنه شمالی؛ این مآذنه به «العروس» مشهور است. آن را بدین جهت عروس گفته‌اند که در زمان‌های قدیم، مردم به هنگام اجرای مراسم عروسی و جشن‌ها، با نصب چراغ و آویزان کردن دستمال‌ها و پارچه‌های رنگارنگ، آن را تزئین می‌کرده‌اند و معتقد بودند این عمل باعث برکت خواهد شد.

۳. مآذنه غربی؛ به مآذنه «آق بای» معروف است. «(۳)» زالیه یا محل تدریس امام محمد

۱- مسعودی، همان کتاب، ج ۲، ص ۱۱۸

۲- نعیمی، همان کتاب، ص ۲۸

۳- قتیبه شهابی، مآذن دمشق، صص ۵۷، ۶۵

ص: ۶۸

غزالی در کنار این مأذنه بوده است. این محل که شبستانی کوچک است. امروزه در مجاورت در غربی؛ یعنی راه ورود به مسجد در انتهای بازار حمیدیه قرار دارد.

تصویر شماره ۱۱

۴- آثار و مقام انبیا در جامع اموی

۱/ ۴. قبر و مقام هود علیه السلام

در روضه الأنام آمده است که مقبره «حضرت هود» در دیوار جنوبی (دیوار قبله شبستان) مسجد اموی است. بسیاری از مورخان دمشق گفته‌اند که قبر هود در اینجا است و بعضی گفته‌اند در اینجا سنگ قبری بوده که بر آن نوشته شده بود: «من هود بن جلود بن عاد ... هستم که به رسالت نزد قوم خود آمدم و مدت عمرم را نزد آنان بودم، مرا تکذیب کردند و خداوند ایشان را به بادی شدید عذاب کرد.» (۱)

این مکان در سمت چپ «مقام رأس یحیی» یعنی در مقابل ستون چهارم، در دیوار قبله از سمت شرق شبستان قرار دارد و بر سنگ دیوار قبله به خطی زیبا در زمینه دایره‌ای سبز نوشته شده است: «هذا مقام هود النبی علیه السلام» در این مکان کتیبه‌ای در دوران ولید یافت شد که وقتی ترجمه کردند، پند و اندرزهایی از حضرت هود بوده است. (۲) بعضی گویند: این جا معاویه اول مدفون شده است که ممکن است بنی امیه چون از خوارج وحشت داشته‌اند او را در دیواره قبله مسجد مدفون کرده باشند. (۳)

۲/ ۴. مقام حضرت خضر علیه السلام

گویند حضرت خضر بنی علیه السلام در مسجد اموی همواره عبادت می کرده است. (۴) مکان آن در سمت شرقی قبله (جنوب شرقی) نزدیک مأذنه شرقی بوده است. اکنون نزدیک به

۱- فهری زنجانی، مراقد اهل بیت در شام، ص ۲۴

۲- ابن عمری، همان کتاب، ص ۴۷

۳- گفتنی است قبری نیز در پشت جامع اموی، در کوچه معاویه منسوب به معاویه است که ذکر خواهد شد. همچنین ابن بطوطه قبری در یمن که به حضرت هود منسوب بوده را دیده است الرحله، ص ۶۵

۴- ابن حورانی، زیارات الشام، صص ۱۴ و ۱۵

ص: ۶۹

محراب اصلی مسجد و به موازات مقام هود بر دیوار قبله عنوان «هذا مقام خضر النبی» بر دایره‌ای سبزرنگ دیده می‌شود. گفتنی است مقام حضرت خضر در بسیاری از نقاط سوریه دیده می‌شود. آن حضرت بر اساس روایات، تا ظهور حضرت مهدی (عج) زنده هستند.

۴/۳. مکان نزول عیسی علیه السلام

مسلم از اوس بن اوس و او از پیامبر خدا صلی الله علیه و آله نقل کرده است که حضرت عیسی بن مریم، کنار مناره شرقی دمشق؛ یعنی جامع اموی نزول خواهد کرد و کنار آن مناره، قطعه سنگی که حضرت موسی در «کوه طور» با عصای خود بر آن زد و دوازده چشمه جاری شد، وجود دارد. ^(۱)

۴/۴. مقام و محل دفن سر یحیی علیه السلام

حضرت یحیی علیه السلام، به قدرت الهی، از پدر و مادر پیری است که امید به فرزند نداشتند. خداوند یحیی را در کودکی علم و حکمت عنایت کرد؛ **وَأَتَيْنَاهُ الْحُكْمَ صَبِيًّا** وی از دوران جوانی با عفت و با تقوی بود. همواره در «مسجد الاقصی» به عبادت و ریاضت مشغول بود و از اختلاط با اهل دنیا پرهیز می‌کرد. او به هنگام بعثت عیسی علیه السلام نبوت ایشان را شهادت داد و در همین دوران بود که به دستور پادشاه بنی اسرائیل به قتل رسید. قتل وی بدین سبب بود که در میان قوم بنی اسرائیل پادشاهی به نام «سردوس» از همسرش، دختری به غایت زیبا داشت. این زن که بسیار مفسد و پلید بود، همواره می‌کوشید تا مانع ازدواج شوهرش با زنی دیگر شود، لذا از او می‌خواست که دختر خود را به نکاح خویش درآورد! پادشاه خدمت حضرت یحیی علیه السلام رفت تا نظر شرع را در مورد ازدواج با دختر خود سؤال کند. یحیی علیه السلام آن را جایز ندانست، همسر پادشاه که بدین علت کینه یحیی علیه السلام را به دل گرفته بود، شوهرش را به قتل حضرت یحیی علیه السلام تحریک کرد. پادشاه نیز دستور داد تا سر یحیی را از بدن جدا سازند.

بر اساس روایتی، پس از شهادت او، خداوند فردی بی‌رحم را بر بنی اسرائیل مسلط

ص: ۷۰

ساخت و او در بیت المقدس هفتاد هزار نفر از بنی اسرائیل را کشت. ^(۱)

از «زید بن واقد» که سرپرست ساختمان و بنای جامع اموی در دوره ولید بود، نقل شده است که: من به هنگام کار در جامع اموی شکافی در دیوار یافتیم و به ولید بن عبدالملک گزارش دادم. وی آمد و آن را بررسی کرد. در داخل آن شکاف، صندوقی بود، وقتی آن را گشودیم، در داخل سبدي سری بریده یافتیم. بر روی آن سبد نوشته شده بود: «هَذَا رَأْسُ يَحْيَى بْنِ زَكْرِيَّا». ولید فرمان داد آن را بر جای خود گذاشته، ستون‌هایی بر آن قرار دادیم. ^(۲) از «ولید بن مسلم» نقل شده که آن سر را از زیر گوشه‌ای از زوایای دیوار قبله به دست آوردیم که پوست و مو داشت و هنوز تغییر نیافته بود.

گویند سر یحیی علیه السلام در ابتدا از دمشق به «بعلبک» منتقل شد و پس از آن به حمص و آنگاه در قلعه حلب قرار داده شد. هنگام تسلط مغول بر حلب و قلعه آن، این سر به مکان جامع دمشق منتقل گردید. ^(۳)

اکنون مدفن رأس یحیی علیه السلام در داخل شبستان جامع اموی و نیمه شرقی آن - که پیش‌تر کلیسا بوده و بعد به مسجد اضافه شده - قرار گرفته است. مقام به‌صورت مربع با ۲۲ ستون سنگی سفید ساخته شده که حد فاصل میان آن‌ها پنجره‌هایی ضریح مانند قرار گرفته است. بر بالای این مقام، گنبدی کوچک میان دو ستون، که با رنگ سبز تزیین شده، استقرار یافته است. داخل مقام، سنگ قبر بزرگی است که با پارچه‌ای سبز رنگ پوشانیده شده و فاصله مقام تا دیوار قبله، حدود ده متر است.

تصویر شماره ۱۲

۵- شبستان جامع اموی

اشاره

شبستان مسجد، بیست ستون در سمت شرق و بیست ستون در سمت غرب دارد و

۱- زین العابدین شیروانی، ریاض السیاحه، ج ۲، صص ۴۷۸ و ۴۷۹

۲- ابن حورانی، زیارات الشام، صص ۱۶ و ۱۷؛ نعیمی، المدارس فی تاریخ المدارس، ج ۲، ص ۲۸۶؛ ابن عساکر، تاریخ مدینه دمشق، ج ۲، ص ۱۰؛ ابن عمری، همان کتاب، صص ۵۸ و ۹۷

۳- نعیمی، الجامع الأموی، صص ۹۷ و ۹۸

ص: ۷۱

چهار ستون اصلی و بزرگ به ابعاد ۳*۲ متر در وسط آن قرار یافته که پایه‌های گنبد بزرگ مسجد؛ یعنی «قبه النسر» را تشکیل می‌دهد. ارتفاع داخلی این گنبد بیش از سی متر است و همه از سنگ و با گچ سفید تزیین و بازسازی شده است. بر روی چهل ستون مذکور، چهل ستون کوچک دیگر قرار دارد. این ستون‌ها به صورت هلالی شکل هستند که سقف مسجد را - که شاید بتوان گفت بلندترین سقف موجود در میان مساجد جهان است - نگه داشته‌اند.

شبستان جامع، همانند صحن و سایر قسمت‌های دیگر، از معماری بسیار عالی برخوردار است. شبستان سه در دارد. در جنوبی آن یکی از ابواب اصلی مسجد است به خارج از مسجد؛ یعنی سوق الصاغه و بازار طلافروشان کنونی باز می‌شود.

تصویر شماره ۱۳

۱/ ۵. محراب‌های چهار گانه

شبستان مسجد اموی، چهار محراب دارد که مخصوص گروه‌های چهارگانه اهل سنت است. یکی از آن‌ها در وسط و دو محراب دیگر در سمت راست آن و محرابی نیز در سمت چپ آن قرار دارد. محراب وسط، که اصلی و بزرگتر از بقیه است، مخصوص مالکی‌ها است. محراب‌های سمت راست از حنفی‌ها و حنبلی‌ها و محراب سمت چپ نیز از آن شافعی‌ها است. در عصر ممالیک، در هر چهار محراب نماز می‌گزاردند. «(۱)» محراب مالکی‌ها کنار منبر واقع شده و به محراب الصحابه نیز معروف است. این نخستین محراب مسلمانان در صدر اسلام بوده که در بنای آغازین مسجد ساخته شده و مالکی‌ها تا قرن هشتم در آن نماز می‌گزاردند. گفتنی است هریک از این محراب‌ها مؤذن، مدرس، امام و جماعتی از فقها داشته‌اند که در کنار آن به تدریس و خطابه می‌نشسته‌اند. «(۲)»

تصویر شماره ۱۴

۱- اکرم العلی، دمشق بین عصر ممالیک و عثمانی، ص ۱۶۶

۲- ابن عمری، همان کتاب، ص ۶۷؛ ابن بطوطه، همان کتاب، ص ۶۴

ص: ۷۲

۲/۵. مصحف عثمانی

در گوشه شرقی محراب اصلی مسجد، مخزنی است که صندوق بزرگی داخل آن قرار دارد و در این صندوق یکی از قرآن‌های عثمان - خلیفه سوم - نگه‌داری می‌شود. این قرآن در دوران وی به شام فرستاده شده بود. در روزهای جمعه این مخزن باز و مردم آن قرآن را تبرک می‌کنند. «(۱)» البته به نظر نمی‌رسد این قرآن همان قرآن دوران خلیفه سوم باشد؛ زیرا چنانکه در شرح آتش‌سوزی‌های جامع اموی خواهیم گفت، آن قرآن در آتش سوخته است.

۳/۵. منبر مسجد

در کنار محراب اصلی، منبری بسیار زیبا و بی‌مانند و یکپارچه از سنگ مرمر ساخته شده است. این منبر که در صدر اسلام از چوب بوده، در سمت راست محراب کنونی مسجد قرار دارد و بر بالای آن قبه کوچکی موجود است. منبر مذکور، از آثار معماری دوره عثمانی‌هاست.

۴/۵. جایگاه اسیران کربلا

در مقابل محراب و منبر اصلی مسجد اموی در شبستان، بین دو ستون اصلی مسجد - جایگاهی از سنگ با نرده‌های چوبین ساخته شده است. این مکان به‌صورت مربع مستطیل با ابعاد ۱۲ * ۶ متر و ارتفاع چهل سانتی متر است. گویند این جا مکان نشستن اسرای اهل بیت و نماز گزاردن امام سجاد علیه السلام بوده است.

۵/۵. محل غسل تعمید مسیحیان

همانگونه که در شرح تاریخ جامع اموی گفته شد، نیمی از آن (نیمه شرقی) کلیسا بود و سپس توسط ولید به نیمه دیگر آن الحاق و کلیسای مذکور تخریب شد. در این نیمه و کنار در ورودی شرقی شبستان به فاصله بیست متری، بقایای استوانه و چاهی است که

۱- مطیع الحافظ، الجامع الاموی، ص ۲۲؛ العلبی، همان کتاب، ص ۱۶۶؛ نعیمی، الدراس فی تاریخ المدارس، ج ۲، ص ۳۰۷؛ ابن بطوطه، همان کتاب، ص ۶۴

ص: ۷۳

مسیحیان فرزندان خود را در آن غسل تعمید می‌داده‌اند. این مکان نزد آنان از ارزش خاصی برخوردار بوده است. اکنون این چاه و استوانه‌های آن، که از مرمر ساخته شده، موجود ولی چاه آن پوشیده شده است. گویند سر مبارک حضرت یحیی را در این چاه شستشو و غسل داده‌اند.

۶- مقام رأس الحسین علیه السلام

هنگامی که کاروان اسرا و سرهای بریده شهدا را به سمت دمشق می‌بردند، سر مبارک امام حسین علیه السلام در پایان همه سرها و مقابل زنان و اهل بیت حرکت داده می‌شد.

پس از ورود کاروان، یزید (لعنة الله عليه)، سر مبارک را طلبید، آن را در حالی که در تشتی از طلا بود، در مقابل او گذاشتند، زنان در پشت آن نشسته، سکینه و فاطمه به آن می‌نگریستند و می‌گریستند. سپس مردم به داخل مسجد آمدند، یزید با چوب بر دندان‌های مبارک می‌زد «(۱)» و می‌گفت: امروز در مقابل روز بدر! «(۲)»

ابو برزه اسلمی به یزید می‌گفت: این چوب را از لب‌ها بردار که پیامبر صلی الله علیه و آله را دیدم بر این لب‌ها بوسه می‌زد. «(۳)» آنگاه به فرمان یزید سر مبارک را از مجلس بیرون برده و به همراه سایر سرهای شهدا، سه روز بر باب القصر آویزان کردند. «(۴)» پس از آن مدت، سر مبارک امام حسین علیه السلام را پایین آورده و در گوشه شمال شرقی مسجد در اتاقکی قرار دادند. این سر چند روز در این مکان قرار داشت. بعدها در آن جا به یاد بود این حادثه غم انگیز بقعه‌ای ساختند که به «رأس الحسین علیه السلام» مشهور شد. «(۵)»

۱- طبری، تاریخ الطبری، ج ۶، ص ۲۶۷؛ ابن اثیر، الکامل فی تاریخ، ج ۴، ص ۳۵؛ ابن کثیر، البدایة و النهایه، ج ۸، ص

۱۹۲

۲- در روز بدر بسیاری از بزرگان بنی امیه به دست علی علیه السلام و سپاه اسلام کشته شدند و این کینه‌ای بود که آل ابی سفیان و بنی امیه همواره از بنی هاشم به دل داشتند. سخن وی که بیانگر کینه‌های جاهلی است بدین معنی است که انتقام روز بدر را امروز گرفته‌ایم.

۳- طبری، همان کتاب، ج ۶، ص ۲۶۷؛ ابن‌صباغ مالکی، الفصول المهمه فی معرفه الاثمه، ص ۱۸۳؛ باقر شریف القرشی، حیاة الامام حسین، ج ۳، ص ۳۷۴

۴- خوارزمی، مقتل الحسین، ج ۲، ص ۷۵؛ ابن کثیر، همان کتاب، ج ۸، ص ۲۰۴

۵- نویری، نهایة الارب فی فنون الادب، ترجمه مهدوی دامغانی، ج ۷، صص ۲۰۵-۲۰۳؛ ابن بطوطه، الرحله، ص ۶۵

ص: ۷۴

این مکان در کنار محراب و مسجد «امام زین العابدین علیه السلام» در داخل اتاقی به ابعاد ۴*۳ متر قرار دارد و در جدار داخلی گنبد آن، اسامی ائمه نقش بسته است. در داخل شبستان مقام امام سجاد علیه السلام قابی از نقره و بسیار کوچک به اندازه سر یک انسان در داخل دیوار به یاد محل قرار دادن سر مبارک حضرت جاسازی شده است. در سمت چپ این قاب نقره‌ای، شبستان و یا اتاقی که از آن یاد کردیم به وسیله دری آهنین جدا می‌شود. در سمت چپ آن ضریحی کوچک از نقره و به صورت مستطیل با ابعاد ۵/۱*۱ متر دیده می‌شود. داخل این ضریح، پایه‌ای مستقر شده و بالای آن سنگی با پوشش قرمز رنگ که قرار داده شده است. در باره محل دفن سر نواده پیامبر خدا صلی الله علیه و آله اختلاف است. مورخان شیعه معتقدند که سر مبارک آن حضرت به وسیله حضرت سجاد علیه السلام به کربلا باز گردانیده و کنار جسد مطهر آن حضرت به خاک سپرده شده است. ^(۱) بعضی از آنان نیز معتقدند که در کنار بدن مقبره حضرت علی علیه السلام در نجف اشرف مدفون شده و لذا در بالای سر امام علی علیه السلام زیارت امام حسین علیه السلام نیز سفارش شده است. ^(۲)

در این میان، کسانی چون ابن جوزی، ابن ایاس، قلقشندی، مقریزی و سایر مورخان اهل سنت گفته‌اند سر مبارک در خزانه یزید بود، سپس او را کفن کرده و در باب الفردیس (نزدیک حرم حضرت رقیه) به خاک سپردند. بعدها خلفای فاطمی آن را از باب الفردیس به عسقلان مصر و سپس به قاهره منتقل کردند و در قصر زمرد به خاک سپردند که اکنون مقام رأس الحسین علیه السلام در آنجا معروف است. ^(۳)

- ۱- ابن شهر آشوب، المناقب الاثمه، ج ۲، ص ۲۰۰؛ سبط بن جوزی، تذکره خواص الامة فی معرفه الاثمه، ص ۱۵۰؛ فتال نیشابوری، روضه الواعظین، ص ۱۶۵؛ ابن طاووس، اللهوف علی قتلی الطفوف، ص ۱۱۲
- ۲- مجلسی، بحار الأنوار، ج ۴۵، ص ۱۷۸ و ج ۱۰۰، صص ۲۹۳-۲۵۷؛ عباس قمی، سفینه البحار، ج ۱، ص ۴۹۲
- ۳- محمد زکی ابراهیم، مراقد اهل بیت بالقاهره، صص ۴۵-۲۷؛ رأس الحسین در قاهره یکی از اماکن زیارتی و مقدس مردم است که در داخل مسجدی قرار دارد و ضریحی پیرامون آن را احاطه کرده است. از اول تا ۱۵ شعبان هر سال در رأس الحسین قاهره مردم که از اهل سنت و شافعی هستند، تولد امام حسین علیه السلام را جشن می‌گیرند.

ص: ۷۵

تصویر شماره ۱۵

روایت دیگری حاکی است که سر مبارک تا دوران سلیمان بن عبدالملک در خزانه بنی امیه بود و او دستور داد سر را آوردند، در حالی که تنها استخوان سفیدی از آن باقی بود و داخل کیسه‌ای قرار داشت. پس از معطر ساختن، آن را کفن کرده و در قبرستان مسلمانان (احتمالاً باب الصغیر) به خاک سپردند. پس از آن که عمر بن عبدالعزیز به خلافت رسید، از محل دفن سر جويا شد و آن محل را شکافت و سر را برداشت و کسی نمی‌داند چه کرد؟ بعضی معتقدند به کربلا فرستاد تا در کنار بدن مطهر به خاک سپرده شود. «(۱)» در هر حال، این مکان یکی از شریف‌ترین اماکن است.

۷- محراب و مقام حضرت زین العابدین علیه السلام

هنگامی که امام سجاد علیه السلام در مسجد اموی، در حال اسارت بودند، در شمال شرقی جامع و کنار در شرقی آن، در مکانی به تهجد و عبادت می‌پرداختند. ابن عساکر گوید آن حضرت هر شب و روز در این مکان هزار رکعت نماز می‌گزاردند. «(۲)» نمازگاه امام سجاد علیه السلام که پس از شبستان بزرگی قرار داشته و دارای محرابی زیبا از سنگ به وسیله محفظه‌ای شیشه‌ای حفاظت می‌شود. این محراب در مجاورت رأس الحسین علیه السلام قرار دارد.

۸- مشاهد خلفای راشدین

- در زوایای چهارگانه مسجد، چهارمشهد به نام سه‌خليفة و امام علی علیه السلام موجود است:
- ۱/ ۸. مشهد ابي بکر؛ در شرق دیوار قبله، که در آن تعدادی کتب و خزائن وقف بوده است.
 - ۲/ ۸. مشهد علی علیه السلام؛ در شمال شرقی مسجد، همان‌جا که اکنون مقام رأس

۱- نویری همان کتاب، ج ۷، صص ۲۱۳-۲۰۸

۲- ابن حورانی، زیارات الشام، صص ۲۱-۲۰

ص: ۷۶

الحسین علیه السلام قرار دارد. در داخل مشهد علی علیه السلام مکانی به نام «السجن» بوده است. گویند امام سجاد علیه السلام هنگامی که بر ضدّ یزید سخنانی ارائه کردند، در آن جا محبوس شدند.

۸/۳ مشهد عمر؛ در غرب دیوار قبله مسجد بوده و اکنون به مشهد عروه معروف است. در این مکان جماعتی از علما به درس نشسته و کتب و خزائن در آن داشته‌اند.

۸/۴ مشهد عثمان؛ در سمت شمال مسجد بوده و نایب سلطان، بر سمت پنجره آن و حاکم شافعی به سمت راست آن نماز می‌گزاردند. به این مکان کلاسه نیز گفته می‌شد که به مدرسه کلاسه در پشت جامع اموی راه داشت. در این مشاهد، علمای مذاهب اسلامی به تدریس پرداخته و یا برای حل مشکلات به والیان مشاوره می‌رسانده‌اند.

آتش سوزی‌های جامع اموی و بازسازی‌های آن

جامع اموی در دوران‌های مختلف دچار آتش سوزی شده و قسمت‌های عمده‌ای از آن از میان رفته، ولی دوباره بازسازی شده است.

۱. نخستین آتش سوزی

در نیمه شعبان ۴۶۱ هجری رخ داد. علت آن درگیری میان سپاهیان امیر سپاه مصر؛ یعنی بدرالجمالی در دمشق بوده است. دسته‌ای از آنان خانه‌ای در مجاورت جامع اموی را به آتش کشیدند و لذا آتش به مسجد سرایت کرد. مردم بلافاصله به خاموش کردن آن اقدام کردند ولی آتش از صحن گذشت و به شبستان و محراب و بالای قبه رسید. «(۱)»

۲. دومین آتش سوزی

در ۷۴۰ هجری به واسطه آتش سوزی که در بازار «طرائفین» در مجاورت جامع رخ داد، آتش به دیوار قسمت معروف به مشهد ابی بکر سرایت کرد و به مناره شرقی

۱- ابن عمری، همان کتاب، ص ۷۱؛ اکرم العلبي، همان کتاب، ص ۲۸۸؛ ابن کثیر، همان کتاب، ج ۱۲، ص ۹۷ و

۹۸؛ نعیمی، الجامع الأموی، ص ۱۱۹

ص: ۷۷

رسید. «(۱)» البته نسبت به نخستین آتش سوزی، خسارات و خرابی کمتری داشت و بلافاصله مناره آن نیز مرمت شد.

۳. سومین آتش سوزی

در شعبان ۸۰۳ هجری رخ داد ولی خسارت فراوانی ببار نیاورد «(۲)» که علت آن روشن نیست.

۴. چهارمین آتش سوزی

در سال ۸۸۴ هجری، باز جامع اموی دچار حریق گردید، «(۳)» که علت آن نیز روشن نشد.

۵. پنجمین آتش سوزی

در روز شنبه چهارم ربیع الثانی ۱۳۱۱ هجری حریق بزرگی در مسجد رخ داد و علت آن نیز تعمیر سقف‌صحن غربی بود که به وسیله جرعه‌ای سقف آتش گرفت؛ و شبستان غربی به کلی سوخت ولی در ۱۳۱۶ هجری دوباره تعمیر شد؛ رأس یحیی علیه السلام و رأس الحسین علیه السلام نیز که دچار حریق شده بود تعمیر گشت. گویند در این آتش سوزی مصحف عثمان که به خط کوفی بوده و از مسجد عقیق در بصری آورده شده بود، سوخت.

در ۱۳۱۷ هجری نیز قسمت شرقی مسجد و در سال ۱۳۲۰ هجری قسمت غربی آن تعمیر گردید. از بنای قدیم این قسمت‌ها جز دو دیوار و بعضی از کتیبه‌های سلاجقه، و ایوبیان و ممالیک چیزی باقی نماند. به جای منبر و محراب آن که سوخته بود محراب جدیدی ساختند. تمامی این تعمیرات به دستور سلطان عبدالمجید عثمانی انجام گردید. «(۴)»

تصویر شماره ۱۶

۱- ابن عمری، همان کتاب، ص ۱۳۵ و همچنین الدرر فی تاریخ المدارس، ج ۲، ص ۳۰۲

۲- اکرم العلبي، همان کتاب، ص ۲۸۸

۳- پیشین، همان جا.

۴- مطیع الحافظ، حریق الجامع الأموی، صص ۱۳ و ۵۹؛ اکرم العلبي، همان کتاب، ص ۲۸۸

ص: ۷۸

سیر تاریخی توسعه و بازسازی جامع اموی

از هنگام بنای جامع اموی، در قرون مختلف، تعمیرات و اصلاحاتی در آن انجام گرفته و گاهی نیز توسعه یافته است. از جمله:

۱. سال ۱۶۰ ه. ق. - ساخت گنبد شرقی در صحن (صخره قربان).
۲. سال ۱۷۲ ه. ق. - ساخت گنبد غربی به نام قبه المال.
۳. سال ۳۹۶ ه. ق. - ساخت گنبد نوفره مقابل باب جیرون (باب ساعات).
۴. سال ۴۷۵ ه. ق. - تعمیر گنبدها و طاق‌ها در ایام پادشاه سلجوقی تتش بن آلب ارسلان.
۵. سال ۵۰۳ ه. ق. - تعمیر رواق شمالی.
۶. سال ۵۵۵ ه. ق. - تجدید مناره عروس.
۷. سال ۵۶۵ ه. ق. - اصلاح و تجدید داخل.
۸. سال ۶۰۲ ه. ق. - سنگفرش مرمر کف مسجد.
۹. سال ۶۰۷ ه. ق. - تعمیر درهای جامع اموی.
۱۰. سال ۶۰۷ ه. ق. - فواره مسجد.
۱۱. سال ۶۱۳ ه. ق. - ترمیم قبه نسر (عقاب).
۱۲. سال ۶۱۴ ه. ق. - اتمام شبستان‌های داخلی.
۱۳. سال ۶۱۷ ه. ق. - ساخت محرابی برای حنبلی‌ها در رواق سوم (غربی) در داخل شبستان، که اکنون موجود است.
۱۴. سال ۶۶۸ ه. ق. - تعمیر و سنگ مرمر ستون‌ها و دیوارها.
۱۵. سال ۷۲۷ ه. ق. - تزئین دیوار شمالی جامع با سنگ مرمر.
۱۶. سال ۷۲۹ ه. ق. - تزئین دیوار قبله جامع با سنگ مرمر. [\(۱\)](#)

ص: ۸۰

۵- سایر مساجد تاریخی و مشهور دمشق

اشاره

پس از فتح دمشق، حکام اسلامی و بزرگان شهر در طی قرون مختلف، اهتمامی ویژه به بنای مساجد داشتند و اکنون هزاران مسجد در این کشور بیانگر سیر تحولات فرهنگی و تمدن اسلامی در آن است که در این جا پس از جامع اموی به چند مسجد مشهور و تاریخی اشاره می گردد:

۱. مسجد السادات

از کهن ترین مساجد دمشق، پس از جامع اموی، «مسجد السادات» است. مکان آن قبل از اسلام همانند جامع اموی کلیسا بوده و پس از فتح دمشق به مسجد تبدیل شد. این مسجد در قرن سیزدهم هجری بازسازی شده است. «مسجد الصغیر» و «جامع الحمادی» از اسامی دیگر آن است، «(۱)» دارای مناره ای کوچک بوده و در نزدیکی «باب توما»- در محله مسیحی نشین دمشق- قرار دارد و دیر لاتین نیز کنار آن واقع است.

۲. جامع باب المصلی

یکی از مساجد بسیار قدیمی دمشق، که هم زمان با مسجد السادات و پس از جامع اموی ساخته شده، جامع باب المصلی است. بنای کنونی آن از عصر سلجوقی و سال ۴۹۷

ص: ۸۱

هجری است. این مسجد در «سوق المصلی» یعنی بین السویقه و میدان یرموک در مسیر باب الصغیر ساخته شده است. ^(۱)

۳. مسجد الاقصاء: القصب

این مسجد در سمت «باب الفردیس» و خیابان اصلی مسیر حرم حضرت رقیه و حدود پانصد متر پایین تر از «سوق العماره» قرار دارد. در این مکان سرهای شهدای «مرج عذراء» یعنی حجر بن عدی و یارانش را به خاک سپرده‌اند. ^(۲) اسامی هفت تن از شهدا بر کتیبه‌ای در بالای اتاقکی، که در سمت راست راهروی مسجد است، دیده می‌شود. این مسجد امروزه به «جامع منجک» نیز معروف است. بنای آن را به امیر ناصر الدین بن منجک نسبت می‌دهند که وی مکان آن را تخریب و جامع بزرگی در سال ۷۲۱ به جای آن ساخت. ^(۳) گفتنی است بدن‌های این شهدا در مرج عذراء کنونی، در ۳۶ کیلومتری دمشق قرار دارد. ^(۴)

۴. مسجد ابی بن کعب انصاری

مسجد ابی بن کعب انصاری به سال پانصد هجری ساخته شده است و دارای دو گنبد سبز و یک مناره کوچک است. دیوارهایش کوتاه و با سنگ‌های سفید و سیاه که گویا در دوره عثمانی ترمیم گشته است. مکان آن در یکصد متری باب شرقی و کنار میدان باب شرقی است. ^(۵) امروزه در آن نمازهای پنجگانه اقامه می‌گردد.

۱- پیشین، ص ۴۳۴

۲- نعیمی، الدارس فی تاریخ المدارس، ج ۲، ص ۲۶۴؛ حجر بن عدی و یارانش از شیعیان خاص امام علی علیه السلام بودند که توسط زیاد بن امیه به شهادت رسیدند.

۳- پیشین، ج ۲، ص ۳۳۲

۴- بنگرید بهص ۱۶۰ از کتاب حاضر.

۵- یوسف بن عبدالهادی، ثمار المقاصد فی ذکر المساجد، ص ۱۹۱

ص: ۸۲

۵. جامع قیمریه

این جامع که ابتدا مدرسه بوده، در ۶۶۵ هجری به وسیله امیر «سیف بن فوارس قیمری»، حاکم دمشق ساخته شده است. اکنون مدرسه‌ای برای طلاب و مسجدی برای عامه است. مکان آن در سوق قیمریه، حدود ده متر بالاتر از جامع فتحیه است. بازار قیمریه در سمت شرق جامع اموی و در کوچه «رابعه العدویه» قرار دارد که از در شرقی جامع اموی می‌توان به آن بازار راه یافت.

۶. جامع ابی دردا

مسجد ابی دردا در داخل قلعه دمشق (کنار بازار حمیدیه) است. «(۱)» مسجدی است بسیار کوچک که در گوشه شمال شرقی آن مقام‌صحبی پیامبر خداصلی الله علیه و آله قرار دارد. بر دیواره این مسجد کتیبه‌ای با تاریخ ۳۳۳ هجری و به خط کوفی است که اشعاری در مورد ابو دردا بر آن حک شده است. اکنون از پشت دیوار بیرونی قلعه، مقام ابو دردا را می‌توان زیارت کرد.

۷. جامع هشام

این مسجد به وسیله «قاضی بدرالدین بن هرمز» به سال ۸۳۱ ساخته شد. «(۲)» مناره آن از زیباترین مناره‌های دوران ممالیک بوده است که اکنون به علت وجود سقف بازار به سختی دیده می‌شود. مکان مسجد هشام در سوق مدحت پاشا (اول بازار) در پشت «خان الدکه و سوق الصدف» قرار دارد.

۸. جامع جزّاح

این مسجد به وسیله «ملک اشرف موسی ایوبی» به سال ۶۳۱ هجری ساخته شده

۱- احمد دهمان، فی رحاب دمشق، ص ۸۰؛ یوسف بن عبدالهادی، همان کتاب، ص ۱۹۰

۲- قتیبه شهابی، همان کتاب، ص ۲۶۰

ص: ۸۳

است. «(۱)» جامع جراح دارای گنبد و مناره‌ای است و بر سر در ورودی، کتیبه‌ای به خط کوفی دیده می‌شود که از قرن هفتم هجری است. مکان آن در خیابان منتهی به «باب الصغیر» (شارع جراح) واقع و در قبرستان مجاور باب الصغیر نیز در کنار آن باز می‌شود.

۹. جامع درویشیه

این مسجد به وسیله «درویش احمد پاشا» والی عثمانی دمشق در قرن دهم هجری ساخته شد. «(۲)» جامع بزرگی است که دارای صحن مستطیل شکلی بوده و مقبره درویش پاشا نیز در آن قرار دارد. مکان جامع درویشیه در محله «درویشیه» و «شارع المستقیم» و حدود دویست متر بالاتر از مدخل بازار حمیدیه در نبش خیابان قرار دارد. در سمت راست محراب آن کتیبه‌ای به تاریخ ۴۸۸ هجری دیده می‌شود.

تصویر شماره ۱۷

۱۰. جامع سیاهیه

ساخته «امیر سیبای بن بختجا» آخرین نایب السلطنه عهد مملوکی سال ۹۱۹ هجری است. «(۳)» این مسجد در پایان جنوب شرقی بازار درویشیه در شارع مستقیم و پشت مدخل بازار مدحت پاشا بوده و جامع درویشیه نیز کمی بالاتر از آن است.

۱۱. جامع نقشبندیه

این مسجد در ۹۸۱ هجری به وسیله «مراد پاشا» والی عثمانی دمشق برای فرقه نقشبندیه ساخته شد. «(۴)» روبه‌روی این مسجد «مقبره شیخ حسن جباوی» (متوفای ۹۱۴ ق.) است که از اقطاب و بزرگان «فرقه سعدیه» بوده است. مکان جامع نقشبندیه در خیابان

۱- قتیبه شهابی، همان کتاب، ص ۲۶۰

۲- یوسف بن عبدالهادی، همان کتاب، ص ۲۱۶؛ قتیبه شهابی، همان کتاب، ص ۳۵۴

۳- قتیبه شهابی، همان کتاب، ص ۳۷۳

۴- قتیبه شهابی، همان کتاب، ص ۴۱۷

ص: ۸۴

«میدان» و کمی بالاتر از درب غربی مقبره باب الصغیر و در مدخل سوق الساروجیه است.

۱۲. جامع احمديه

ساخته «شمس احمد پاشا» والی عثمانی دمشق در ۱۲۶۰ هجری است [\(۱\)](#). این مسجد در سمت غربی «سوق الحمیدیه» پشت دیوار جنوبی قلعه دمشق قرار دارد که امروزه به جامع حمیدیه - مدرسه احمديه و خانقاه احمديه نیز معروف است.

۱۳. جامع سنانيه

جامع سنانيه از بناهای عثمانی است که توسط سنان پاشا، والی دمشق در ۹۹۹ هجری ساخته شد. [\(۲\)](#) جامع مذکور در سوق الجابیه و شارع سعد زغلول کمی بالاتر از مدخل سوق الحمیدیه قرار دارد و جامع درویشیه نیز پایین تر از آن است.

تصویر شماره ۱۸

۱- پیشین، ص ۷

۲- پیشین، ص ۳۸۱

ص: ۸۵

۶- مدارس و دارالقرآن‌های تاریخی دمشق

اشاره

به علت اهمیت و اعتباری که اسلام نسبت به علم و آموزش علوم، به‌ویژه علوم اسلامی و در مجموع تعلیم و تربیت قائل است، از هنگام نفوذ اسلام در شام و از جمله در دمشق برای تعلیم قرآن، حدیث و علوم شرعی، مدارس سی ساخته شد. ساخت مدارس از سوی حکام، امرا و علما به‌ویژه در قرون چهارم تا هفتم هجری به اوج خود رسید. در این مدارس، دارالقرآن‌ها و دارالحدیث‌ها، جوانان و نوجوانان به کسب علوم شرعی و فراگیری قرآن و حدیث اشتغال یافتند. انبوه این مدارس در دمشق و سایر شهرهای شام، دلیلی بر اهمیت فراوان قرآن و حدیث و امر تعلیم در این سرزمین است. طُلابی در آن مدارس به کسب علم پرداختند که پس از چندی، خود عالم بزرگی شده و نقش بسزایی در پیشرفت و توسعه علوم اسلامی داشتند. قدیمی‌ترین مدرسه یا دارالقرآنی که در دمشق ساخته شد، «مدرسه الرشائیه» بود که در ۴۴۴ هجری توسط «رشاء بن نظیف بن ماشاء الله» احداث گردید ^(۱) و به‌زودی یکی پس از دیگری دارالقرآن‌ها و دارالحدیث‌ها در دمشق ساختند که در مجموع به بیش از پانصد عدد می‌رسید.

هر یک از فرقه‌های اهل سنت؛ برای خود مدرسه‌ای ساخته و به تعلیم و آموزش فقه مذهب خویش می‌پرداختند که نام این مدارس و تاریخچه آن در منابع اختصاصی آن آمده ^(۲) و ذکر هریک از آن‌ها از محدوده مبحث ما خارج است. در این جا تنها به چند

۱- محمد کرد علی، غوطه دمشق، ص ۱۲۴؛ نعیمی، دورالقرآن بدمشق، تحقیق صلاح الدین المنجد، ص ۱۵ به بعد.

۲- نک: نعیمی، الدّراس فی تاریخ المدارس و همچنین دورالقرآن بدمشق؛ یوسف بن عبدالهادی، ثمارالمقاصد فی ذکر المساجد.

ص: ۸۶

نمونه از مدارس مشهور و تاریخی دمشق اشاره می‌گردد که بنیانگذاران آن از سلاطین و علمای بزرگ «(۱)» بوده و خود بعدها در آن مدارس مدفون شده‌اند.

الف) مدارس

۱. مدرسه نوریه کبری

از قدیمی‌ترین مدارس دمشق است که به دستور «نورالدین محمود زنگی» (ملقب به شهید) یکی از امرای بزرگ شام و از فاتحین جنگ‌های صلیبی در ۵۵۶ هجری ساخته شد. این مدرسه که از آن به عنوان دارالحدیث استفاده می‌شد، اولین دارالحدیث بر روی زمین بوده است. «(۲)» اکنون پس از گذشت بیش از هشت قرن، همچنان محل تدریس طلاب است. مدرسه مذکور در دو طبقه با حجره‌های فراوان و دو شبستان بزرگ - که در یکی از آن‌ها نماز جماعت برگزار می‌شود - ساخته شده است. مقبره بانی آن؛ یعنی نورالدین شهید نیز در آن جا است که از طریق پنجره‌ای در بازار خیاطهای سابق آن را زیارت می‌کنند. مکان مدرسه نوریه در پشت جامع اموی، در سمت چپ، انتهای بازار حمیدیه و در شارع «(۳)» نورالدین واقع است. این شارع به «سوق الخیاطین و سوق العصوریه» نیز معروف است.

۲. مدرسه عادلیه کبری

یکی دیگر از مدارس مشهور و قدیمی دمشق توسط «ملک عادل سیف الدین ابی بکر بن ایوب» برادر سلطان صلاح الدین ایوبی، فاتح جنگ‌های صلیبی در ۶۱۲ هجری ساخته شده است. این مدرسه نقش بسیار مهمی در رشد و توسعه علوم شرعی و اسلامی داشته است. در این مکان ابوشامه الروضتین خویش را تألیف کرده و مورخ و

۱- برای اطلاع از بیوگرافی بانیان این مدارس به بخش قبور سلاطین شام از کتاب حاضر مراجعه شود.

۲- ابن حورانی، زیارات الشام، ص ۲۶

۳- منظور از شارع در این مباحث کوچه است؛ زیرا بسیاری از کوچه‌های باریک و کوچک دمشق نام شارع یعنی خیابان بر آن نهاده شده است.

ص: ۸۷

نسیاب معروف «ابن خلکان»، کتاب و فیات الاعیان را به رشته تحریر در آورده است. ابن خلدون جامعه شناس بزرگ اسلامی و ابن مالک صاحب الفیه نیز در این مدرسه به تدریس پرداخته‌اند. «(۱)»

ملک عادل، بانی مدرسه، که به سال ۶۱۵ هجری وفات یافت، در حجره و اتاق سمت چپ مدرسه مدفون شد. در یکی از شبستان‌های مدرسه، کرسی و کتابخانه استاد شهیر معاصر دمشق مرحوم «محمد کرد علی» صاحب کتاب خطط الشام و غوطه دمشق قرار دارد. مدرسه در دو طبقه و چندین حجره برای طلاب ساخته شده است. در قرون بعدی و در عصر حاضر آن را بازسازی کرده‌اند.

در ۱۹۱۹ م. مدرسه مذکور محل موزه ملی دمشق و سپس محل فرهنگستان شد و اکنون به عنوان مدرسه علمیه از آن استفاده می‌شود. نمای بیرونی آن، از سنگ است و گنبدی با رنگ قرمز دارد. مکان آن در سمت راست در شرقی جامع اموی - که به سوی بازار حمیدیه باز می‌شود - و در نبش «شارع الکلاسه و سبع طوالع» قرار دارد. مدرسه ظاهریه نیز مقابل آن است.

۳. مدرسه ظاهریه کبری

یکی دیگر از مدارس قدیمی و مشهور دمشق است که توسط «ملک ظاهر بیبرس بُندقداری» یکی از امرای بزرگ شام و از فرمانروایان و فاتحان جنگ‌های صلیبی به سال ۶۷۶ هجری ساخته شده است. «(۲)» مدرسه ظاهریه بعدها به بزرگترین کتابخانه دمشق به نام «دارالکتب الظاهریه» تبدیل شد که در آن هزاران نسخه خطی و نفیس نگهداری شده و هم اکنون نیز پا برجاست. تمامی نسخ خطی آن فهرست نویسی شده و فهرست آن به چاپ سپرده شده است.

تعمیرات اندکی در این مدرسه صورت گرفته و قرار است به موزه ملی دمشق تبدیل شود. داخل مدرسه مذکور - در سمت راست در ورودی - قبر ملک ظاهر بیبرس بانی آن

۱- اکرم العلی، خطط دمشق، ص ۱۴۱؛ احمد دهمان، فی رحاب دمشق، ص ۹۲

۲- احمد دهمان، همان کتاب، ص ۱۱۲؛ نعیمی، الدارس فی تاریخ المدارس، ج ۱، ص ۲۵۷

ص: ۸۸

قرار دارد که در آن محراب و گنبدی از سنگ و گچ ساخته و دیوارهای آن نقاشی شده است. مدرسه از دو طبقه تشکیل شده و علاوه بر محل کتابخانه، مکانی برای تدریس طلاب نیز در آن وجود دارد. مکان مدرسه ظاهریه در مقابل مدرسه عادلیه؛ یعنی در شمال غربی جامع اموی و نبش شارع کلاسه و سبع طوالع است. در سمت راست آن نیز حمام ظاهریه - یکی از قدیمی ترین حمام های دمشق - واقع شده است. تصویر شماره ۱۹

۴. مدرسه عزیزیه

این مدرسه به فرمان ملک عزیز، فرزند سلطانصلاح الدین ایوبی ساخته شد «(۱)» و مقبرهصلاح الدین نیز در آن قرار دارد. اکنون مردم از مقبره و محل دفنصلاح الدین که در اتاقک کوچکی است، دیدار می کنند و قرن هاست از حالت مدرسه خارج شده است.

این مدرسه که کوچک و دارای گنبدی قرمز است. در خارج باب شمالی جامع اموی و سمت چپ آن واقع شده و تقریباً حدود پنجاه متر با در شمالی جامع فاصله دارد. در صحن و حیاط مدرسه قبر سه افسر از دوره عثمانی ها است که در سقوط هواپیما کشته شده اند. قبر دکتر صالح شه بندی یکی از مقامات سوریه نیز که در ۱۳۵۹ هجری به شهادت رسیده در کنار آنها است.

۵. مدرسه سمیساتیه

این مدرسه خانه «عمر بن عبدالعزیز» حاکم اموی بوده که به دست ابوالقاسم علی بن محمد معروف به «سمیساتی»، از بزرگان و رؤسای دمشق به مدرسه و خانقاه تبدیل شد. وی در ۴۵۳ هجری وفات یافت و در خانقاه خود مدفون گشت. این خانقاه برای فقرا یصوفی وقف شده بود. «(۲)» کتیبه ای به خط کوفی،

۱- نعیمی، همان کتاب، ج ۱، ص ۲۹۰

۲- ابن عماد، شذرات الذهب، ج ۱، ص ۹۵؛ نعیمی، همان کتاب، ج ۲، ص ۱۱۸؛ مطیع الحافظ، الجامع الأموی، ص ۲۸

ص: ۸۹

که بر بالای این مدرسه نصب گردیده، از بانی و مالک آن یاد کرده است. در این مدرسه علمای اهل تصوّف به زاویه و تهذیب می‌نشسته‌اند.

مدرسه سمیساتیه در کنار در شمالی جامع اموی معروف به «باب الناطفین» و سمت راست کسی است که از جامع خارج می‌شود. مدرسه یاد شده اکنون به «معهد الدراسات الشرعیه» تبدیل شده و جوانان در آن به تدریس مشغول‌اند.

تصویر شماره ۲۰

۶. مدرسه جوزیه

این مدرسه توسط «محمّد الدین ابوالفرج یوسف بن عبدالرحمان بن جوزی»، معروف به سبط بن جوزی، مورخ مشهور در قرن هفتم هجری بنا شده است. و خود در این مدرسه تدریس می‌کرده است. این مورخ به همراه «المستعصم» آخرین خلیفه عباسی به دست هلاکو خان مغول کشته شد. ^(۱)

اکنون این مکان که به جامع و مسجد الجوزه معروف است، در خیابان اصلی مسیر حرم حضرت رقیه (جنوب آن)، کمی پایین‌تر از بازار العماره قرار دارد. این مدرسه در ۸۴۰ ق. به مسجد تبدیل شد و مناره آن در ۱۰۷۸ ق. تعمیر گردید.

۷. مدرسه جُقمَقیه

این مدرسه که به فرمان «امیر سیف‌الدین جقمق»، از امرای شام به سال ۸۲۲ ق. بنا شد، تیمور لنگ آن را به آتش کشید ولی بار دیگر ترمیم گردید. ^(۲)

مدرسه یاد شده، در سمت شمال جامع اموی، در «شارع الکلاسه و باب البرید» واقع است که در شمالی جامع اموی به آن گشوده می‌شود. مدرسه جُقمَقیه مدفن «امیر سیف‌الدین جقمق» است و مدرسه‌ای است بزرگ که اکنون به «معهد العلوم الشرعیه للجمعیه القراء» تبدیل شده است که تابلو در ورودی آن از این امر حکایت می‌کند و

۱- پیشین، ج ۲، صص ۴۰-۲۳

۲- نعیمی، همان کتاب، ج ۱، ص ۳۷۴

ص: ۹۰

تاریخ تأسیس آن، سال ۱۳۵۶ ق. می‌باشد. در کنار مدرسه جقمقیه بقایای ستون‌های معبد ژوپیترا دیده می‌شود.

۸. مدرسه شامیه

به وسیله «دختر نجم‌الدین ایوب» و خواهر توران‌شاه ایوبی به سال ۵۸۷ هجری بنا شده است. ^(۱) در صحن این مدرسه، قبور فرزندش حسام‌الدین و همسرش محمد بن شیرکوه و برادرش توران‌شاه نیز قرار دارد. مکان آن در خیابان یوسف العظمه و نزدیکی هتل‌های محل استقرار ایرانیان و زیر پل هوایی است. که انتهای این پل به قلعه و بازار حمیدیه منتهی می‌شود.

(ب) دارالقرآن‌ها

۱. دارالقرآن الرشائیه

از قدیمی‌ترین دارالقرآن‌هایی که در دمشق ساخته شد، دارالقرآن الرشائیه است که به سال ۴۰۰ یا ۴۴۴ ق. به وسیله «شیخ رشا بن نظیف بن ماشاء‌الله» بنا گردید. ^(۲) این مدرسه از ابتدا برای تعلیم قرآن در نظر گرفته شد و بعدها در ۸۲۰ هجری مدرسه اخنائیه به‌جای آن احداث گردید که اکنون موجود و در خارج باب شمالی جامع اموی و کنار مدرسه سمیسطیه است. قاضی القضاء اخنایی شافعی نیز در این مکان مدفون است.

۲. دارالقرآن صابونیه

این دارالقرآن به وسیله «احمد بن سلیمان بن محمد البکری الصابونی» به سال ۸۶۸ هجری ساخته شد. و آن دارای گنبد و مناره بوده و دیواره‌هایش از سنگ است. ^(۳) اکنون علاوه بر تعلیم قرآن، نماز جماعت نیز در آن بر پا می‌شود. دارالقرآن صابونیه در خارج

۱- پیشین، ج ۱، ص ۲۲۷

۲- نعیمی، همان کتاب، ج ۱، ص ۹؛ اکرم العلبی، خطط دمشق، ص ۶۶

۳- محمد کرد علی، غوطه دمشق، ص ۱۲۴

ص: ۹۱

«باب الجابیه» در شارع میدان و روبه روی درِ غربی مقبره باب الصغیر است.

۳. دارالقرآن افریدونیه

این مکان به دست فریدون العجمی ایرانی، از تجار خیر و مشهور دمشق در ۷۴۹ ق. بنا شد و خود نیز در آن مدفون گشته است. این دارالقرآن در خارج باب الجابیه و نرسیده به دارالقرآنصابونیه، و در غرب باب الصغیر است. «(۱)» •

۴. دارالقرآن تنکزیه

در ۷۲۸ هجری به فرمان «امیر تنکز» نایب مملوکی دمشق ساخته شد و در ۱۳۲۹ ق. «شیخ کامل القصاب» آن را مرمت کرد. «(۲)» مقبره امیر تنکز نیز در همین مکان است. این مدرسه در شرق بازار «البزوریه» در شارع مستقیم است.

۵. دارالقرآن الاسعریه

«خواجه ابراهیم اسعری»، از تاجران بزرگ دمشق به سال ۸۱۷ ق. آن را ساخته است. بعدها بانی این مدرسه در همان مکان مدفون گردید. «(۳)» این دارالقرآن در کنار «جامع ماردانیه» به سمت محله محی الدین ساخته شده و اکنون نیز جوانان در آن به تعلیم قرآن مشغول اند.

۶. دارالقرآن تفتازانیه

«شریف تفتازانی» از علمای معروف دمشق در سال ۷۶۷ ق. آن را بنا کرده و تاج الدین سبکی در این مدرسه مشغول به تدریس بوده است. مدرسه مذکور در شمال «مدرسه بادرائیه» در محله بادرائیه است. «(۴)»

۱- اکرم العلبی، همان کتاب، ص ۶۰

۲- قتیبه شهابی، اسواق دمشق، ص ۲۳۹

۳- اکرم العلبی، همان کتاب، ص ۵۶

۴- پیشین، ص ۶۱

ص: ۹۲

۷- قبرستان باب الصغير

اشاره

قبرستان باب الصغير، از قبرستان‌های بسیار مهم و تاریخی دمشق است. این گورستان در نزدیکی «باب الصغير»، واقع است که از دروازه‌های اصلی شهر قدیمی دمشق به شمار می‌رود. این مکان مدفن ده‌ها نفر از امام‌زادگان، صحابه گرانقدر پیامبر خدا صلی الله علیه و آله، سرهای شهدای کربلا، علمای بزرگ اسلام و شیعه، سادات جلیل‌القدر، مورخان و محدثان و صدها تن از بزرگان و رجال اسلامی است. در این مبحث به مشهورترین قبور آن اشاره می‌گردد.

الف) قبور فرزندان گرامی ائمه اطهار علیهم السلام

۱. قبر سکینه دختر امام حسین علیه السلام

«آمنه»، ملقب به «سکینه» یکی از دختران حضرت امام حسین علیه السلام بود که در حادثه جان‌فزای کربلا حضور داشت. مادر وی «رباب بنت امرء القیس بن عدی بن اوس بن جابر بن کعب بن علیم بن جناب» بوده است. «(۱)» سکینه با عبدالله بن حسن علیه السلام یا حسن بن حسن علیه السلام ازدواج کرد، لیکن همسرش قبل از زناشویی با او در کربلا به شهادت رسید. «(۲)» او

۱- مصعب بن زبیر، کتاب نسب قریش، ص ۵۹؛ ابن‌صباغ مالکی، الفصول المهمه فی معرفه احوال الائمة، ص

۱۸۵؛ مجلسی، بحار الانوار ج ۱۵، ص ۳۲۹؛ حسن‌الأمین، دائرة المعارف الاسلامیه الشیعیه، ج ۲، ص ۲۵

۲- ابن منظور، مختصر تاریخ دمشق ابن عساکر، ج ۲۰، ص ۳۵۹

ص: ۹۳

به همراه خواهرش فاطمه و عمه‌اش زینب و سایر اهل بیت امام حسین علیه السلام به اسارت در آمده و به دمشق وارد شد. او در سال ۱۱۷ هجری؛ یعنی در سن هفتاد و چند سالگی وفات یافت. «(۱)»
 مرحوم محسن امین محلّ دفن او را مدینه دانسته است. و این قبر را از آن سکینه دختر یکی از امرای دمشق می‌داند که البته باید گفت هیچ منبعی به دفن سکینه دختر امام حسین در بقیع اشاره نکرده است. «(۲)»
 مقبره آن بانو، گنبدی بزرگ به رنگ سبز دارد که دو گنبد دیگر نیز اطراف آن هستند. مناره‌ای به رنگ سبز نیز جلوه‌ای زیبا به این قبرستان بخشیده است. در این زیارتگاه، دختر امام حسین علیه السلام و نیز امّ کلثوم، زینب‌صغری دختر امام علی علیه السلام دفن هستند.

ساختمان کنونی این مرقّد، مربوط به سده پیش است که به احتمال زیاد در آن دوران تجدید بنا شده و بر اساس تابلویی که بر در ورودی نصب گردیده، در سال ۱۳۳۰ ق. نیز مرمت شده است. در داخل شبستان و حجره مذکور - و سمت راست - ضریحی از چوب و پوشیده از پارچه سبز رنگی دیده می‌شود که به سکینه علیها السلام تعلّق دارد.

سمت چپ آن نیز ضریح دیگری به همان شکل از امّ کلثوم‌صغری است. در کنار دیوار پلکانی است که به زیر زمین باز می‌شود. در آنجا ضریح و تابوت هر دو قبر در دو اتاقک بسیار کوچک، با سقفی کوتاه قرار دارند. قبر سکینه علیها السلام به وسیله محفظه‌ای شیشه‌ای احاطه شده و سنگ قبری از قرن پنجم هجری، که مزین به آیاتی از قرآن به خط کوفی عصر سلجوقی و فاطمی است، دیده می‌شود.

۲. قبر امّ کلثوم، دختر امام علی علیه السلام

در کنار مرقّد سکینه - دختر امام حسین علیه السلام - قبر امّ کلثوم، دختر امام علی علیه السلام است. چنانکه در فصل اوّل گفته شد، امام علی علیه السلام چهار دختر با لقب امّ کلثوم داشت: ۱. زینب

- ۱- محسن‌الأمین، اعیان‌الشیعه، ج ۷، ص ۲۷۴؛ ابن خلکان، وفيات الاعیان و انباء ابناء الزمان، ج ۱، ص ۲۹۷
- ۲- محسن‌الأمین، همان‌جا، برای اطلاع بیشتر از زندگانی این بانوی فداکار نک: عایشه بنت الشاطی، سکینه بنت الحسین، بیروت ۱۴۰۶ ق.

ص: ۹۴

کبری علیها السلام ۲. رقیه، امّ کلثوم کبری نیز که از فاطمه علیها السلام بود و در مدینه - هنگام حیات امام حسن مجتبی علیه السلام - همراه فرزندش زید بن عمر در یک روز از دنیا رفت و در بقیع مدفون شد. «(۱)» ۳ - نفیسه (امّ کلثوم صغری)، همسر عبدالله اکبر بن عقیل ۴. زینب صغری، همسر محمد بن عقیل. «(۲)» این مرقد متعلق به نفیسه و ملقب به امّ کلثوم صغری است. این بانو در حادثه کربلا، حضور داشته و به هنگام اسارت، با خطبه‌های غرا و کوبنده، پاسدار خون آن شهدا بوده است. «(۳)»

امّ کلثوم وقتی همراه کاروان اسرا وارد کوفه شد، چون مردم به زنان اهل بیت نگاه می کردند، فریاد زد: آیا از خدا و رسولش شرم ندارید که این گونه به حرم پیامبر صلی الله علیه و آله نگاه می کنید؟ ایشان همچنین قبل از ورود به دمشق، نزد عمر بن سعد رفت و از وی خواست تا زنان حرم را از دری که مردم کمتری حضور داشته باشند وارد شهر کنند، ولی او نپذیرفته بود. «(۴)»

گفتنی است در قریه داریا، در اطراف دمشق، آرامگاهی نیز به نام سکینه دختر امام علی علیه السلام وجود دارد که مردم محل، او را از فاطمه علیها السلام دانسته‌اند که این انتساب به یقین صحیح نیست و حتی امام علی علیه السلام دختری به نام سکینه نداشته‌اند.

تصاویر شماره ۲۱ و ۲۲

۳. قبر منسوب به فاطمه صغری دختر امام حسین علیه السلام

فاطمه صغری - دختر امام حسین علیه السلام - از «امّ اسحاق، بنت طلحه بن عبیدالله بن تیمی» بوده است. «(۵)» وی در سی ام هجری به دنیا آمد و در واقعه کربلا نیز سی سال سن

۱- ابن سعد، طبقات الکبری، ج ۸، ص ۴۶۴؛ محب طبری، ذخائر العقبی، ص ۱۷۱. یعنی در حقیقت امّ کلثوم کبری در واقعه کربلا در قید حیات نبوده است.

۲- مصعب بن عبدالله زبیری، کتاب نسب قریش، ص ۴۴

۳- مجلسی، بحار الأنوار، ج ۱۵، ص ۱۱۲؛ ابن اثیر، اسد الغابه فی معرفه الصحابه، ج ۵، ص ۴۶۹؛ همچنین نک: الاحتجاج طبرسی، بلاغات النساء ابن طیفور و ...

۴- عبدالرزاق مقرر، مقتل الحسین أو حدیث کربلاء، صص ۴۰۰ و ۴۷۷

۵- زبیر بن بکار، کتاب نسب قریش، ص ۵۹؛ مجلسی، همان کتاب، ج ۴۵، ص ۳۳۱؛ حسن الامین، دائرة المعارف الاسلامیه الشیعیه، ج ۱، جزء دوم، ص ۲۵

ص: ۹۵

داشته است. «(۱)» لذا می توان گفت: فرزند ارشد امام حسین علیه السلام بوده است.

فاطمه صغری زنی بزرگوار و دارای مقام عالی دینی و علمی و ادبی بود. به طوری که پدرش سیدالشهدا به این امر شهادت داده است و آن هنگامی بود که حسن مثنی؛ یعنی برادر زاده او برای خواستگاری یکی از دختران امام حسین علیه السلام آمد، حضرت به او فرمود:

من فاطمه را برای تو برمی گزینم که در ظاهر، به مادرم فاطمه دختر رسول الله صلی الله علیه و آله بسیار شبیه؛ و در عبادت، تمام شب در نماز و روزها روزه دار و در شکل، مشابه حورالعین است. «(۲)»

او از پدر و برادرش - زین العابدین علیه السلام - و عمه اش - زینب - و نیز عبدالله بن عباس و اسماء بنت عمیس حدیث روایت می کرده و ام جعفر، ابو المقدام و زهیر بن معاویه نیز از او حدیث نقل کرده اند. احادیث او در کتب حدیثی اهل سنت از جمله در سنن ترمذی، ابوداود، ابن ماجه، نسائی و تألیفات ابن حجر آمده است. فاطمه صغری ابتدا در منزل فاطمه علیها السلام - مادر بزرگش - در جوار مسجد النبی صلی الله علیه و آله می زیست. وقتی ولید دستور تخریب خانه های کنار مسجد النبی صلی الله علیه و آله را صادر کرد، او به خارج مسجد رفت و در آنجا خانه ای ساخت و چاهی حفر کرد که برکت فراوانی داشت. مردم این چاه را زمزم می خواندند و از آن تبرک می جستند. «(۳)»

فاطمه همانند زینب، در حوادث کربلا - مأمن و پناهگاه اهل بیت بود و در بارگاه عید الله ابن زیاد و یزید خطبه های غراء خواند. «(۴)» او به سال ۱۱۰ هجری، در هشتاد سالگی وفات یافت.

در قبرستان باب الصغیر، پشت قبر سکینه و ام کلثوم علیهما السلام قبری منسوب به ایشان است

۱- ابن اثیر، الکامل فی التاریخ، ج ۴، ص ۳۵؛ ابن حجر، تهذیب التهذیب، ج ۱۲، ص ۴۴۲

۲- عبدالرزاق مقرر، همان کتاب، ص ۴۰۵ بنقل از اسعاف الراغین، ص ۲۰۲

۳- سمهودی، وفاء الوفا باخبار دار المصطفی، ج ۳، ص ۹۰۹

۴- مجلسی، همان کتاب، ج ۱۵، ص ۳۳۱؛ طبرسی، الاحتجاج، ج ۲، ص ۳۰۲؛ سید عبدالکریم سیدعلیخان،

مقتل الحسین بن علی، صص ۶۹-۷۱

ص: ۹۶

که در داخل یک حجره و اتاقک کوچکی قرار دارد. گنبد آن به رنگ سبز و دیواره‌های آن به وسیله سنگ‌های سیاه و سفید بر پا شده است. در داخل آن تابوتی چوبین، که به وسیله پارچه‌ای سبز پوشیده، دیده می‌شود و در کنار اتاق پلکانی است که به زیر زمین باز می‌شود. در آن جا بر سنگ قبر او آیه‌الکرسی با خط کوفی حجاری شده است.

در پایین این کتیبه جمله‌ای با عنوان «هذا قَبْرُ فَاطِمَةَ بِنْتِ أَحْمَدَ بْنِ الْحُسَيْنِ الشَّهِيدِ عَلَيْهِ السَّلَامُ» و تاریخ ۴۳۹ هجری به چشم می‌خورد. این امر ما را در این که قبر یاد شده به فاطمه بنت الحسین تعلق داشته باشد با تردید مواجه می‌سازد، اگرچه عبارت کوفی نیز صحیح نیست؛ زیرا امام حسین علیه السلام فرزند پسری به نام احمد نداشته است. البته در میان فرزندان ایشان به محمد نامی نیز اشاره شده که شاید این احمد فرزند او یا یکی از نوادگان امام حسین علیه السلام باشد که واسطه‌های آن حذف شده است.

از سوی دیگر، بیشتر منابع روایت می‌کنند که فاطمه‌صغری در منزل خود؛ یعنی در پشت مسجد النبی صلی الله علیه و آله وفات یافت و در بقیع به خاک سپرده شد. «(۱)» پس به احتمال زیاد، چون روایتی هم مبنی بر سکونت فاطمه‌صغری در دمشق نداریم، قبر مذکور باید متعلق به نواده امام حسین علیه السلام - نه دختر او - باشد، والله العالم.

۴. قبر عبدالله بن جعفر الصادق علیه السلام

قبر فرزند گرامی امام صادق علیه السلام، کمی بالاتر از قبر فاطمه‌صغری و در سمت چپ آن است که گنبدی کوچک به رنگ سبز دارد و داخل آن تابوتی چوبین با محفظه‌ای فلزی دیده می‌شود.

۵. قبر عبدالله بن سجاد علیه السلام

قبر عبدالله بن امام زین العابدین علیه السلام - معروف به عبدالله باهر - در کنار دیواره شرقی باب الصغیر، البته در بیرون از قبرستان و پس از در اصلی قرار دارد. این مزار دارای صحن

۱- برای تحقیق بیشتر در این مورد نک: به تاریخ و آثار اسلامی مکه مکرمه و مدینه منوره، تألیف نگارنده این سطور، چاپ سازمان حج و زیارت، نشر مشعر ۱۳۷۲، ص ۲۶۰

ص: ۹۷

و گنبد سبز و شبستان نسبتاً بزرگی است. اطراف مقبره و مرقد او که در ۱۳۳۰ ه. بازسازی شده است «(۱)» دیواری کشیده‌اند که آن را از قبرستان جدا ساخته‌اند.

ب) مدفن سرهای شهدای کربلا در باب الصغير

پس از آن که اهل بیت پیامبر علیهم السلام را در کربلا- به خاک و خون کشیدند، عمر بن سعد دستور داد سرهای شهدا را قطع کنند. پس از این اقدام شنیع، سرها را میان قبایل تقسیم کرد تا آنان بدین وسیله به ابن زیاد تقرّب جویند. قبیله کنده سیزده سر، به ریاست محمد بن اشعث کندی. قبیله هوازن دوازده سر، به ریاست شمر بن ذی الجوشن. تمیم هفت سر. بنی اسد شانزده سر و بقیه قبایل تعدادی را (که در مجموع به ۷۱ سر بریده می‌رسید) حمل کردند و وارد کوفه شدند. «(۲)» عیدالله دستور داد تمامی سرها را از جلوی کاروان اسرا حرکت دهند و به شام ببرند. در شب اول ماه صفر، کاروان به دمشق رسید.

قبل از ورود آن، به دستور حکومت یزید، شهر را آراستند. زنان و مردان، هلهله کنان ایستاده و سرهای مقدس را بر نیزه‌ها و کاروان مصیبت دیدگان اهل بیت را به دنبال آن می‌نگریستند. سر مقدس عباس بن علی علیه السلام جلوتر از همه و سر مقدس امام حسین علیه السلام در آخر سرها و در جلو زنان بر نیزه افراشته بود «(۳)»؛ گویی هنوز عباس بن علی علیهما السلام جلو دار و علمدار کربلا بود.

امّ کلثوم از رییس قافله خواسته بود سرها را جلوتر از کاروان وارد شهر کنند تا مردم متوجه سرها شده و به حرم اهل بیت نگاه نکنند. هنگام طلوع آفتاب سرهای مقدس شهدا و کاروان اسرا از «باب الساعات» وارد مسجد اموی شد. آنگاه به دستور یزید لعنه الله، تمامی سرها به مدت سه روز بر دروازه‌های شهر و مسجد اموی آویزان گردید. امام

۱- یوسف بن عبدالهادی، همان کتاب، ص ۲۵۲

۲- عبد الرزاق موسوی المقمّر، مقتل الحسين أو حديث كربلاء، ص ۳۹۱؛ ابنصبّاح مالکی، همان کتاب، ص

۳- ابوالحسن شعرانی، دمع السجود، ص ۲۴۲؛ مجلسی، بحار الأنوار، همان کتاب، ج ۴۵، صص ۱۲۸-۱۲۴؛ باقر شریف القرشی، حیاة الامام الحسين عليه السلام، ج ۳، صص ۳۶۹-۳۶۸

ص: ۹۸

زین العابدین علیه السلام پس از چندی، موافقت یزید را گرفت تا سرها را به بدن‌ها ملحق سازد و لذا سر امام حسین علیه السلام و سایر شهدا را به کربلا برد و به اجساد مطهرشان ملحق کرد. ^(۱)

در عین حال، چند سر از شهدا را در پیرامون «باب الصغیر» به خاک سپردند. امروز این مکان که حدود پنجاه متر بالاتر از در اصلی قبرستان باب الصغیر و سمت چپ کوچه و در حقیقت خارج از قبرستان است، دارای محوطه‌ای بزرگ است که در وسط آن حجره‌ای کوچک بوده و سرهای مقدس در این حجره دفن شده‌اند.

بر اساس کتیبه سنگی بالای حجره، ضریح قبلی آن را که از نقره بوده، فرمانده سپاه فاطمی مصر؛ یعنی جوهر صقلی ساخته که متعلق به قرن چهارم است. اما در سال‌های اخیر به جای آن، ضریحی از نقره ساخته‌اند. هر چند که بر سقف این حجره، اسامی شانزده تن از شهدای کربلا نوشته شده، لیکن به احتمال قوی تنها سر سه تن از شهدای کربلا در این مکان به خاک سپرده شده‌اند. این سرها عبارت‌اند از: ۱. سر مقدس حضرت ابوالفضل العباس علیها السلام. ۲. سر مقدس حضرت علی اکبر علیها السلام. ۳. سر مقدس حبيب بن مظاهر علیها السلام.

سید محسن امین، در ۱۳۲۱ ق. کتیبه‌ای بر بالای در ورودی این مقام، با این عبارت دیده است: «هَذَا رَأْسُ عَبَّاسٍ وَ عَلِيٍّ وَ الْحُسَيْنِ عَلَيْهِمُ السَّلَامُ وَ حَبِيبِ بْنِ مَظَاهِرٍ». بعدها که ضریحی بر روی این محل گذاشته شد، نام شانزده تن ذکر گردید. ^(۲) با توجه به این که منابع تاریخی شیعه اذعان دارند سرهای شهدای کربلا به بدن‌های آنان ملحق شده است، به نظر نمی‌رسد در این مکان بیش از سه سر به خاک سپرده شده باشد. وَاللَّهِ اعْلَمُ بِالْصَوَابِ.

نام سرهایی که بر سقف گنبد این مکان ثبت شده، عبارت‌اند از:

۱. عباس ۲. علی اکبر ۳. حبيب بن مظاهر ۴. قاسم بن الحسن ۵. عبدالله بن علی

۱- مجلسی، همان کتاب، ج ۴۵، ص ۱۲۸-۱۲۴؛ ابوالحسن شعرانی، همان کتاب، ص ۲۵۳؛ همچنین حسن الامین، در دائرة المعارف الاسلامیه الشیعیه، جزء دوم، ص ۳۲ و هاشم معروف الحسینی در سیره الائمة الاثنی عشریه، ج ۲، ص ۸۰، به نقل روایت‌های مختلف در مورد محل دفن سر مقدس امام حسین علیه السلام پرداخته‌اند.

۲- سید محسن امین، اعیان الشیعیه، ج ۱، ص ۶۲۷؛ حسن الامین، همان کتاب، ج ۱، ص ۳۲

ص: ۹۹

۶. عمر بن علی ۷. حرّ ریاحی ۸. محمد بن علی ۹. عبدالله بن عون ۱۰. علی بن ابی بکر ۱۱. عثمان بن علی
۱۲. جعفر بن علی ۱۳. جعفر بن عقیل ۱۴. محمد بن مسلم ۱۵. عبدالله بن عقیل ۱۶. حسین بن عبدالله.
تصویر شماره ۲۳

(ج) مقابر صحابه پیامبر خدا صلی الله علیه و آله

۱. قبر منسوب به بلال حبشی

بلال بن رباح، از صحابه پیامبر خدا صلی الله علیه و آله و مؤذن آن حضرت، از بردگان سیاه پوست خریداری شده از حبشه بود که به خدمت امیه بن خلف در آمد و سالها زیر ستم وی به زندگی خویش ادامه داد تا این که پیامبر صلی الله علیه و آله به رسالت مبعوث گردید. چون برابری و مساوات از شعارهای اصلی اسلام بود، بسیاری از بندگان و بردگان، از آن استقبال کردند تا خود را از ستم و ظلم اربابان و بی عدالتی در جامعه رهایی بخشند. یکی از این بردگان سیاه، بلال حبشی بود. او به رغم شکنجه های طاقت فرسایی که از مشرکان و به ویژه ارباب خود؛ امیه می دید، باز از اسلام و آیین خود دست نکشید. ابوبکر او را از صاحبش خرید و آزاد ساخت.

بلال پس از هجرت پیامبر خدا صلی الله علیه و آله به مدینه مهاجرت کرد و آن حضرت او را مؤذن خود گردانید. هنگامی که پیامبر خدا صلی الله علیه و آله وفات یافت، خلیفه (ابوبکر)، از بلال خواست تا همچنان اذان بگوید ولی او نپذیرفت و گفت: سوگند خورده ام که پس از پیامبر صلی الله علیه و آله برای هیچ کس اذان نگویم.

وقتی لشکر اسلام در مدینه آماده عزیمت برای فتح شام شد، بلال از ابوبکر اجازه عزیمت خواست. ابوبکر گفت: هر آنچه خواهی کن ولی دوست داشتم نزد من در مدینه می ماندی و اذان می گفتی، بلال نپذیرفت و وارد لشکر شد. «(۱)»

ص: ۱۰۰

او به دمشق آمد و در «داریا»، یکی از قریه‌های اطراف دمشق ساکن شد و سرانجام در سال بیست هجری «(۱)» یا به روایتی هفده هجری «(۲)» در دوران خلافت عمر بن خطاب - در سن ۶۳ سالگی - وفات یافت. «(۳)»

در محل دفن بلال اختلاف است. ابن کثیر قبری که در باب الصغیر به او منسوب است راصحیح ندانسته و محل دفن وی را همان قریه «داریا» می‌داند. او قبری که اکنون در باب الصغیر است، را از «بلال بن ابی الدرداء» قاضی دمشق دانسته که فردی عابد و زاهد بوده است. «(۴)» در هر حال، قبری که اکنون به نام بلال در باب الصغیر معروف است، کمی بالاتر از قبور سکینه و ام کلثوم قرار دارد؛ و با قبر منسوب به عبدالله بن جعفر طیار در یک بقعه هستند.

قبر بلال بزرگترین قبر داخل این بقعه است که در میان قبور دیگر متمایز و اطراف آن نیز با محفظه‌ای از شیشه پوشانیده شده است. تاریخ سنگ قبر وی ۶۳۵ هجری است.

بر بنای مقبره بلال گنبدی است به رنگ سبز و سؤمین گنبد از در ورودی قبرستان باب الصغیر است. این گنبد، در ۱۰۰۷ هجری و ۱۲۸۹ هجری مرمت شد. در ۱۳۶۱ هجری در آتش سوخت و اداره اوقاف آن را بازسازی کرد.

«(۵)»

۲. قبر منسوب به عبدالله بن جعفر بن ابوطالب علیها السلام

کنار قبر بلال قبری منسوب به عبدالله بن جعفر، همسر حضرت زینب علیها السلام است که به قطع و یقین صحّت ندارد؛ زیرا عبدالله در سال جحاف، در مکه وفات یافت «(۶)» و در

- ۱- کرد علی، غوطه دمشق، ص ۱۱۴
- ۲- ابن حورانی، زیارات الشام، صص ۴۴ و ۴۵
- ۳- پیشین، همان جا.
- ۴- کرد علی، همان کتاب، ص ۱۱۵
- ۵- یوسف بن عبدالهادی، همان کتاب، ص ۱۹۸
- ۶- سال جحاف سال هشتاد هجری است که سیلی به مکه آمد و حاجیان را در خود فرو برد. در این واقعه عبدالله نود سال داشته است، ابن حجر، الاصابه، ج ۳، ص ۴۷؛ ابن منظور، مختصر تاریخ دمشق ابن عساکر، ج ۱۲، ص ۷۲؛ محب طبری، ذخائر العقبی، ص ۲۲۱

ص: ۱۰۱

قبرستان بقیع به خاک سپرده شد. «(۱)» عبدالله اولین نوزادی بود که در حبشه به دنیا آمد و هنگام وفات پیامبر خداصلی الله علیه و آله ده سال داشت. پدرش - ملقب به «ذوالجناحین» - در غزوه مؤته به شهادت رسید. پیامبرصلی الله علیه و آله، عبدالله بن جعفر را از لحاظ شکل ظاهری و اخلاق، شبیه خود خوانده‌اند. «(۲)» بعضی وی را در بخشدگی، هم‌شان شمرده‌اند. «(۳)» او فردی بسیار عابد و با کرامت بود و همواره به همراه همسرش حضرت زینب، در خدمت امام علی علیه السلام حاضر و سه تن از فرزندان او به نام‌های عبدالله، عون و محمد، در رکاب امام حسین علیه السلام به شهادت رسیدند. قبر وی بسیار کوچک و بر بالای آن دو کتیبه به خط کوفی دیده می‌شود که به راحتی قابل خواندن نیست.

۳. قبر منسوب به عبدالله بن ام‌مکتوم

عبدالله بن امّ مکتومصحابی جلیل القدر پیامبر خداصلی الله علیه و آله و از مسلمانان نخستین است. وی کاتب و حافظ قرآن بود و در موارد بسیار، به هنگام غزوات پیامبرصلی الله علیه و آله جانشینی آن حضرت در مدینه را بر عهده می‌گرفت. در کنار دیواره شرقی باب الصغیر؛ یعنی در دوم آن و به موازات قبور سکینه و امّ کلثوم - به فاصله دویست متری - اتاق کوچکی، بدون گنبد و با سنگ‌های سیاه دیده می‌شود، که بر آن نوشته شده: «هذا قبر امّ مکتومصحابی رسول‌اللهصلی الله علیه و آله».

گفتنی است که تنها «کمونّه حسینی» در تألیف خویش، به نام وی در قبرستان باب الصغیر اشاره کرده است. «(۴)» پ و او باید در مدینه دفن شده باشد.

- ۱- ابن اثیر، اسدالغابه فی معرفه الصحابه، ج ۳، ص ۱۳۵. همچنین نک: تاریخ و آثار اسلامی مکه مکرمه و مدینه منوره، اثر نگارنده این سطور، ص ۳۲۶
- ۲- محب طبری، همان کتاب، ص ۲۲۱
- ۳- ابن حجر، همان کتاب، ج ۳، ص ۴۷؛ ابن منظور، همان کتاب، ج ۱۲، صص ۷۸-۷۲؛ ابن اثیر، همان کتاب، ج ۳، ص ۱۳۳
- ۴- کَمُونَه حسینی، آرامگاه‌های خاندان پاک پیامبر و ائمه علیهم السلام و صحابه و تابعین، ترجمه عبدالعلیصاحبی، ص ۱۱۱

ص: ۱۰۲

۴. قبر اوس بن اوس

اوس بن اوس از دیگر اصحاب پیامبر خدا صلی الله علیه و آله و از اهلصفه است که همواره در مسجد پیامبر مشغول تهجد و عبادت بود. اوس به شام هجرت کرد و پس از وفات (در دوران خلافت عثمان)، در باب الصغیر دفن گردید. «(۱)» مقبره او اکنون در مقابل مدرسهصابونیه، در سمت دیواره غربی مقبره باب الصغیر است.

۵. واثله بن اسقع

واثله نیز همراه اوس بن اوس و عمار بن یاسر و دیگران، در ایوانصفه در مسجد النبی صلی الله علیه و آله روزگار می گذرانند. وی عمری طولانی داشت و گویند در سن ۱۵۰ سالگی - در دوران خلافت عبدالملک مروان (سال ۸۳ هجری) - در دمشق از دنیا رفت و در باب الصغیر دفن گردید. او آخرینصحابی بود که در این شهر وفات یافت. «(۲)» واثله پس از شهادت امام حسین علیه السلام به شدت خشمگین بود و همواره به نقل آیه تطهیر، که در شأن خاندان پیامبر صلی الله علیه و آله نازل شده، می پرداخت. «(۳)»

۶. قبر منسوب به ابان بن عثمان

ابان بن عثمان، فرزند خلیفه سوم و از تابعین است. وی و سه تن دیگر از محدثان و مورخان مشهور مدینه در قرن اول هجری، پدران تاریخ نگاری اسلامی محسوب شده و بیشتر محدثان و تاریخ نگاران از نسل تابعین و دیگران به روایات آنان استناد می کرده اند.

ابان نزد خلفای اموی به ویژه معاویه احترامی ویژه داشت و به دستگاه خلافت بنی امیه نزدیک بود. او در سال ۷۶ هجری، از سوی عبدالملک بن مروان به حکومت مدینه منصوب شد و به مدت هفت سال در این سمت باقی ماند. «(۴)» سر انجام به سال ۱۰۵ هجری در دوران

۱- ابن حورانی، همان کتاب، ص ۴۳

۲- پیشین، ص ۴۹

۳- باقر شریف القرشی، همان کتاب، ج ۳، ص ۳۹۷

۴- ابن سعد، طبقات الکبری، ج ۵، ص ۱۵۱

ص: ۱۰۳

خلافت یزید بن عبدالملک از دنیا رفت.

در منابع تاریخی، نام وی جزو مدفونین در باب الصغیر دیده نمی شود ولی در سمت چپ مقابر سکینه و عبدالله و حدود دو یست متر بالاتر از آنان؛ یعنی پشت مقبره فضه، حجره کوچکی است با گنبدی سبز رنگ که بر دیوار آن نام ابان بن عثمان دیده می شود.

۷. فضالہ بن عبید

او از صحابه ای بود که پس از فتح دمشق به این شهر آمد و در آنجا سکونت گزید. در دوران معاویه، کرسی قضاوت در این شهر را بر عهده داشت و در سال ۵۳ هجری در گذشت. وی را در کنار ابی دردا و امّ دردا دفن کردند. «(۱)»

۸. ابو دردا و امّ دردا

«ابو دردا» عویمر بن مالک بن زید نیز از صحابه بود. پیامبر صلی الله علیه و آله میان او و سلمان پیمان برادری بست و در مورد او فرمود: «عُیْمِرُ حَکِیمٌ اَمْتُ مِنْ اَسْتِ» «(۲)» وی که در تمامی غزوه های پس از احد حضور داشت، پس از فتح دمشق برای تبلیغ اسلام به این شهر مهاجرت کرد. ابو دردا در عصر خلیفه دوم و نیز حکومت معاویه قاضی دمشق بود. سرانجام در ۳۰ هجری، در خلافت عثمان وفات یافت و در باب الصغیر، کنار مادرش «ام دردا» مدفون شد. وی در قلعه دمشق مسجد و معبدی داشت که به معبد ابی دردا معروف بود و همواره در آنجا به عبادت می نشست. «(۳)»

۹. سهل بن ربیع انصاری

وی نیز از صحابی بزرگوار و از قبیله اوس بود که در دمشق ساکن شد و در اوایل خلافت معاویه از دنیا رفت. او را در جنوب قبرستان باب الصغیر به خاک سپردند. «(۴)»

۱- ابن حورانی، همان کتاب، ص ۵۰.

۲- ابن اثیر، اسد الغابه فی معرفه الصحابه، ج ۵، ص ۱۸۵.

۳- ابن حورانی، همان کتاب، ص ۳۱؛ همچنین نک: مبحث مساجد دمشق در کتاب حاضر.

۴- ابن حورانی، همان کتاب، ص ۵۱.

د) مقابر زنان بنی‌هاشم و منسوبان به خاندان رسالت

۱. قبر فضه، خادمه بزرگوار فاطمه علیها السلام

«فضه نوییه» را دختر یکی از پادشاهان حبشه و یا هند دانسته‌اند. «(۱)» این بانوی بزرگوار سال‌ها در خدمت حضرت فاطمه علیها السلام بود و گفته‌اند که بیست سال سخنی جز کلمات قرآن از وی شنیده نشده است. طبق نقل مفسران در تفسیر آیه «هَلْ أَتَى» فضه، به‌خاطر شرکت در ایثار اهل بیت در دادن غذای خود به مسکین و یتیم، مشمول این آیه قرار گرفته است. علی علیه السلام در باره‌اش دعا کرد: «اللَّهُمَّ بَارِكْ لَنَا فِي فَضَّتِنَا».

این بانو همواره اهل عبادت، زهد و علم بود و محرم اسرار خاندان رسالت به شمار می‌رفت؛ چنانکه علی علیه السلام در باره او می‌فرمود: «فاطمه از من پیمان گرفت آنگاه که از دنیا رفت، هیچ کس را بر مرگ او آگاه نکنم، جز ام سلمه، ام ایمن و فضه را و از مردان ...». «(۲)»

بدین گونه فضه تا پایان عمر فاطمه علیها السلام خدمتگزار آن حضرت و پس از ایشان در خدمت حسن، حسین و زینب علیهم السلام بود. او خاندان نبوت را در کربلا- همراهی می‌کرد و پس از بازگشت به مدینه، به احتمال زیاد همراه حضرت زینب علیها السلام به شام بازگشت و پس از وفات، در باب‌الصغیر به خاک سپرده شد. «(۳)» قبر وی کمی بالاتر از مرقد عبدالله بن جعفر صادق علیه السلام و حدود یکصد متری سمت چپ آن؛ یعنی در انتهای دیوار غرب قبرستان واقع است. حجره و مرقد او گنبدی کوچک به رنگ سبز دارد و دیواره‌های آن از سنگ سیاه است.

۲. اسماء بنت عمیس «۴»

(۴)

- ۱- ابن حجر، الاصابه، ج ۴، ص ۳۸۷.
- ۲- فهری زنجانی، مراقد اهل بیت، ص ۴۱.
- ۳- پیشین، همان جا.
- ۴- اسماء بنت عمیس، همسر جعفر بن ابی طالب یکی از مسلمانان فداکار همراه همسرش به حبشه هجرت کرد و در آنجا عبدالله را به دنیا آورد. در سال هفتم هجری به مدینه برگشت. جعفر طیار، در غزوه موته به شهادت رسید و لذا اسماء با ابوبکر ازدواج کرد و محمد بن ابی بکر را به دنیا آورد. پس از مرگ ابوبکر به همسری امام علی علیه السلام درآمد و یحیی و عون از او تولد یافت. محمد بن ابی بکر در سایه تعلیم و تربیت علی علیه السلام یکی از انسان‌های کامل و شجاع و از شیعیان خاص او شد. پیامبر صلی الله علیه و آله در مورد اسماء فرمودند «او از زنان بهشتی است» نک: ابن حجر، الاصابه، ج ۴، ص ۲۳۱؛ ابن اثیر، اسدالغابه ۵/ ۳۹۵؛ ابن عبدالبر الاستیعاب، ج ۴، ص ۲۳۶؛ طبرسی، الاحتجاج، ج ۱، ص ۹۴. او در حدود سال ۴۰ هجری از دنیا رفت.

ص: ۱۰۵

۳. میمونه دختر امام حسن علیه السلام**۴. حمیده دختر مسلم بن عقیل**

این سه بانوی بزرگوار، در یک حجره و مقبره آرمیده‌اند که در پشت مقابر سکینه و امّ کلثوم و در سمت چپ قبر عبدالله بن جعفر صادق علیه السلام واقع است. بر روی حجره آنان، گنبدی به رنگ سبز و در داخل آن تابوتی بزرگ و چوبین دیده می‌شود. حجره مذکور در ۱۳۳۰ هـ. بازسازی شده و به وسیله پلکانی، به زیر زمین داخل آن راه است.

قبر اول از «حمیده دختر مسلم بن عقیل» (متوفای سال هفتاد هجری) قبر دوم از «اسماء بنت عمیس» (متوفای سال ۶۵ هجری) و سومین قبر از میمونه دختر امام حسن علیه السلام است.

۵ و ۶. قبور منسوب به امّ سلمه و امّ حبیبه، همسران پیامبر خدا صلی الله علیه و آله

در انتهای دیواره شرقی، کمی بالاتر از در اصلی قبرستان، پس از قبر عبدالله بن سجاد علیه السلام حجره‌ای است مستقل، که در آن، دو قبر به نام‌های امّ حبیبه و امّ سلمه، همسران پیامبر صلی الله علیه و آله قرار داشته است. به یقین می‌توان گفت: امّ سلمه و امّ حبیبه در قبرستان بقیع، در مدینه، مدفون‌اند و این انتساب درست نیست.

ه) قبور علما و دانشمندان و زهاد معروف دمشق**اشاره**

در قبرستان «باب الصغیر» ده‌ها تن از علمای بزرگ اسلام، زهاد، فقها، محدّثان، ادیبان و ... آرمیده‌اند.

۱. شمس‌الدین الذّهبی (ف. ۷۴۸ ق.)

شمس‌الدین عثمان الذّهبی، از مورّخان و محدّثان بزرگ اسلام و صاحب ده‌ها اثر تاریخی و حدیثی است. مشهورترین اثر او با نام «تاریخ الاسلام»، در ۳۰ جلد به چاپ رسیده است.

ص: ۱۰۶

۲. ابن هشام نحوی

احمد بن عبدالرحمان بن هشام الأنصاری - دانشمند بزرگ علم نحو و ادیب مشهور - در مصر به دنیا آمد و در دمشق وفات یافت. وی در کنار قبر بلال حبشی، در باب الصغیر مدفون است.

۳. ابن رجب حنبلی

از محدثان بزرگ و فقهای دمشق بوده که دهها تألیف در حدیث و فقه حنابله به رشته تحریر در آورد؛ «شرح صحیح بخاری»، «شرح اربعین النوویه» و «طبقات الحنابله» از تألیفات مشهور و مهم اوست.

۴. ابن قیم جوزی (۶۹۱-۷۵۱ ق.)

ابن قیم جوزی، صاحب کتاب مشهور «زادالمعاد فی هدی خیر العباد»، از فقهای اسلام است که در رو به روی «مدرس سبهاونیه»، کنار در غربی باب الصغیر الأولى، که به «شارع الميدان» باز می شود، به خاک سپرده شده و بر روی سنگ قبر زیبای او، اشعار و احادیثی حجاری گردیده است.

۵. ابن عساکر (ف. ۵۷۱ ق.)

علی بن حسین بن هبة الله بن عبدالله، معروف به ابن عساکر شافعی دمشقی، صاحب کتاب معروف «تاریخ دمشق»، از بزرگترین نویسندگان و مورخان دمشق بود. [\(۱\)](#)

۶. ابن حورانی دمشقی (ف. ۵۵۱ ق.)

شیخ ابوالبیان محمد بن محفوظ القرشی - شیخ الطائفه بیانیه - معروف به «ابن حورانی» صاحب کتاب «زیارات الشام»، یکی از علما و فقهای بزرگ دمشق است. که در کتاب مشهور خود به شرح و توصیف مقابر دمشق به ویژه باب الصغیر پرداخته و بخشی از اطلاعاتی را که در تحقیق حاضر استفاده کرده ایم، از تألیف او برگرفته شده است.

ص: ۱۰۷

۷. بهلول (م. ۱۵۱ ق.)

در شارع میدان و کمی نرسیده به درب غربی باب الصغیر - در داخل محوطه کوچکی - تعدادی قبر وجود دارد. یکی از قبور آن، که کمی جلوتر از سایرین است، سنگ نبشته‌ای به‌صورت استوانه بر آن قرار داده شده و عبارت هذا قبر بهلول متوفی ۱۵۱ هجری بر آن دیده می‌شود.

۸. ابن مالک نحوی (م ۶۸۶ ق)

بدرالدین بن جمال الدین مشهور به «ابن مالک»، از علما و ادبای بزرگ در علم نحو و ادبیات عرب بود. الفیه او شهرت خاص دارد و همواره در حوزه‌های علمیه تدریس می‌گردد. ^(۱)

(و) قبور سایر بزرگان تابعین و بازماندگان ائمه اطهار علیهم السلام

۱. خدیجه دختر امام زین العابدین علیه السلام.
۲. محسن بن جعفر بن هادی علیه السلام که در دوران خلافت عباسی، با شکنجه به قتل رسید.
۳. عبدالله بن محمد بن اطرف، فرزند امام علی علیه السلام.
۴. ابوالحسن بن علی بن ... امام زین العابدین علیه السلام.
۵. حسن بن عبدالله بن ... عمر بن علی علیه السلام.
۶. عبدالله بن امام محمد باقر علیه السلام.

ص: ۱۰۸

۷. محمد بن ابو حذیفه عتبۀ بن ربیعۀ بن عبد شمس، والی مصر در دوران علی علیه السلام و از شیعیان خاص آن حضرت.

۸. عبدالرحمان بن عباس بن عبدالمطلب.

۹. عبدالمطلب بن ربیعۀ بن حارث بن عبدالمطلب.

۱۰. رأس محمد بن ابی بکر (به روایتی دیگر در قاهره است). «(۱)»

۱۱. امّ الحسن، دختر حمزۀ بن جعفر الصادق علیه السلام.

۱۲. علی بن عبدالله بن عباس.

۱۳. سلیمان بن علی بن عبدالله بن عباس و همسرش. «(۲)»

۱- محمد زکی ابراهیم، مراقد اهل بیت در قاهره، ص ۱۰۵

۲- کمونه حسینی، همان کتاب، صص ۱۱۴ و ۱۱۵؛ ابن حورانی، همان جا؛ مسعودی، همان کتاب، حاشیه،

ج ۲، ص ۱۱۸

ص: ۱۱۰

۸- سایر قبرستان‌های معروف دمشق**الف) قبرستان صوفیه و قبور عارفان دمشق****اشاره**

در غرب شهر قدیمی دمشق، که محل زندگی بسیاری از زهاد و متصوفه بوده است، قبرستانی وجود دارد که تنها اهل تصوف و بزرگان ایشان در آن به خاک سپرده شده‌اند. قبرستان یاد شده در غرب باب‌الصغیر واقع شده و فاصله زیادی با آن ندارد. مشهورترین این متصوفه عبارت‌اند از:

۱. ابراهیم قونوی (۶۵۲-۷۳۲ ق.)

ابراهیم بن سلیمان الحموی، از علمای بزرگ حنفیه و از زهاد و متصوفه مشهور قرن هفتم هجری بود، تألیفات فراوانی؛ از جمله «شرح جامع الکبیر فی الفروع الشیانی» و «شرح منظومه نسفی» از او به جای مانده است.

۲. احمد بن بدرالدین (م ۹۳۴ ق.)

احمد بن بدرالدین الحنفی، از متصوفه بزرگ حنفی دمشق بود که در محله شویکه مدفون شد.

۳. ابو عمرو بن صلاح (م ۶۳۴ ق.)

تقی الدین بنصلاح، مفتی صلاح الدین ایوبی، فقیه، محدث و مفسر بزرگ، در

ص: ۱۱۱

سمت غربی قبرستان صوفیه مدفون شد. «(۱)» نگارنده این سطور در شهر حلب قبری در کنار مشهد الحسین دیده که به عمرو بنصلاح منسوب بوده است.

۴. ابن المحدث (۶۴۲-۶۹۵ ق.)

ابراهیم بن عبدالرزاق حنفی، معروف به ابن المحدث، در موصل به دنیا آمد و در دمشق درگذشت. وی یکی از فضلا و شعرای بزرگ متصوفه بود.

۵. عبدالرحمان بن نوح (م ۶۵۴ ق.)

از شیوخ بزرگ فرقه نوری بود. در دمشق فتوا می داد و از عرفا و زهاد متقی محسوب می شد. «(۲)»

۶. قطب الدین نیشابوری (م ۵۷۸ ق.)

مسعود بن محمد بن مسعود، قطب الدین ابوالمعالی نیشابوری امام شافعی، از متصوفه، بلغا و ادبای بزرگ دمشق بود، که در شرق مقابر صوفیه مدفون شد.

۷. فخر بن عساکر (م ۶۲۰ ق.)

وی شیخ الشافعیه شام و از زهاد و عبّاد بود، که گویند هیچ گاه زبانش از ذکر نام خدا باز نمی ایستاد. از فضایل وی بسیار سخن گفته اند. او در شرق مقابر صوفیه و در مقابل قبر عمرو بنصلاح مدفون گشت. «(۳)»

۸. ابن کثیر دمشقی (م ۷۷۴ ق.)

عمادالدین ابن کثیر قرشی الدمشقی - از مورخان و سیره نویسان بزرگ اسلام - و

۱- ابن حورانی، همان کتاب، ص ۴۰

۲- پیشین، ص ۳۶

۳- پیشین ص ۳۵. فخر بن عساکر با ابن عساکر مورخ مشهور دمشق تفاوت دارد.

ص: ۱۱۲

صاحب کتاب مشهور «البدایه والنهایه» از شاگردان ابن تیمیه بود، که در کنار قبر استادش ابن تیمیه در مقابر صوفیه مدفون گشت. ^(۱)

۹. ابن تیمیه

تقی الدین ابوالعباس احمد بن شهاب الدین عبدالحیم دمشقی حنبلی، در شهر حرّان، از توابع ترکیه کنونی به دنیا آمد. در دوران حیات او، مغولان به شهرهای اسلامی هجوم آوردند و همه جا را در معرض ویرانی و کشتار قرار دادند. ابن تیمیه به علت تهاجم مغول به حرّان، به دمشق آمد. در سایه تعلیمات پدر، در علوم متداول زمان خود؛ از فقه، حدیث، اصول، کلام، ریاضیات، ملل و نحل و ادیان دیگر خبره شد و در فقه حنبلی به درجه اجتهاد رسید. در فقه فتاوی داد که با فتاوی مذاهب اربعه اختلاف داشت.

وی در دارالقرآن تنکزیه دمشق به تدریس می پرداخت. هنگام فتح این شهر از سوی مغول، مردم را به مقابله بر ضدّ آنان فرا خواند و خود نیز در جهاد عمومی علیه آنان حضور یافت. پس از آنکه در دمشق میان عقاید وی و سایر مذاهب اربعه اختلافات و درگیری‌هایی پدید آمد، او را بارها محاکمه و به زندان انداختند ولی از عقاید خود دست برنداشت. ابن تیمیه سفر برای زیارت پیامبر خداصلی الله علیه و آله به مدینه را حرام می دانست و می گفت تنها برای اقامه نماز در مسجدالنبیصلی الله علیه و آله به آنجا مسافرت کرد. او به حدیثی استناد می کرد که «لَا تَشَدُّ الرِّحَالُ إِلَّا ثَلَاثَةَ مَسَاجِدَ...» و یا توسل به پیامبرصلی الله علیه و آله و سایر بزرگان دین را جایز نمی دانست. خواندن نماز کنار قبور و ساختن بقعه و گنبد بر روی آن را شرک می شمرد. همچنین او به تجسیم خداوند قائل بود و در تفاسیر آیات الهی که از ذات احدیت سخن می رفت، برای خداوند دست و پا و زبان و ... تصوّر می کرد. این اعتقادات باعث برانگیختن خشم بسیاری از علمای اهل سنت شد. ^(۲)

حکام دمشق یا مصر نیز گاهی از عقاید او دفاع و یا بر ضد او دست به اقدام می زدند تا این که در نهایت، وی در زندان قلعه دمشق از دنیا رفت. او را در مقابر صوفیه - کنار قبر برادرش شرف الدّین عبیدالله - دفن کردند. ^(۳) عقاید انحرافی ابن تیمیه به ویژه تعارض و

۱- ابن حورانی، همان کتاب، ص ۳۵

۲- محمد زکی ابراهیم، نویسنده مشهور اهل سنت مصر، مبحثی بسیار علمی و مستدل در ردّ احادیث شدّالرحال ابن تیمیه ارائه کرده و در تألیف خود به نام مراقده اهل بیت در قاهره، ده ها تن از علمای بزرگ اهل سنت که علیه ابن تیمیه موضع گرفته اند را معرفی کرده است همان کتابصص ۱۵۰ تا ۱۸۵.

۳- نک: ابن کثیر، البدایه والنهایه، ج ۱۴، صص ۱۳۵ و ۱۳۶، ابن رجب حنبلی، طبقات الحنابله، ج ۲، ص ۳۸۸ به بعد، ابن شاکر، فوات الوفيات، ج ۱، ص ۷۰ به بعد.

ص: ۱۱۳

خصومت وی با شیعه، از طریق شاگردان متعصب او؛ یعنی شمس‌الدین ابن قیم جوزی صاحب «زاد المعاد فی هدی خیر العباد» و ابن کثیر، صاحب «البدایه والنهایه» در عالم اسلام گسترش یافت و سرانجام محمد بن عبدالوهاب با استفاده از تعالیم او، مکتب جدیدی به نام «وهابیه» پدید آورد و پیروان او از جمله ابن سعود و فرزندانش (آل سعود) پس از تسخیر شهرهای مقدس مکه و مدینه، بر اساس اعتقادات ابن تیمیه و محمد بن عبدالوهاب، بسیاری از اماکن مقدس و مورد توجه عالم اسلام در این دو شهر، به‌ویژه قبور ائمه بقیع را تخریب کردند.

ب) قبرستان باب توما و باب شرقی

اشاره

قبرستان باب توما در شرق منطقه قدیمی دمشق، منطقه مسیحی نشین قرار دارد. در این مقبره چند تن از صحابه و علمای اسلام مدفون‌اند؛ از جمله:

۱. شرحبیل بن حسنه

شرحبیل بن حسنه، یکی از چهار فرمانده اسلام است که دمشق را فتح کردند. وی از صحابه پیامبر خدا صلی الله علیه و آله و کاتب وحی بود. در دمشق وفات یافت و در نزدیکی باب توما به خاک سپرده شد. «(۱)»

۲. ضرار بن ازور اسدی

از صحابه پیامبر خدا صلی الله علیه و آله است که در فتح دمشق حضور داشت. وی در «خارج باب شرقی» در محله الجزمء مدفون شد. قبر او دارای ضریح و بارگاه است. «(۲)» قبر شیخ ارسلان دمشقی در نزدیکی او است.

۳. معاذ بن جبل

معاذ بن جبل، صحابی مشهور و رئیس طایفه اوس، در مقبره باب شرقی مدفون

۱- نصرالدین البخره، دمشق الأسرار، ص ۱۲

۲- ابن حورانی، همان کتاب، ص ۸۵

ص: ۱۱۴

است. «(۱)» این مطلب تنها در کتاب «زیارات الشام» ذکر شده است. و او باید قطعاً در مدینه دفن شده باشد.

۴. شیخ ارسلان دمشقی (ف. ۵۴۰ ق.)

عارف بزرگ و مشهور دمشق، ابی یعقوب بن عبدالرحمان عبدالله الجعبری معروف به «شیخ ارسلان»، در مقبره باب شرقی مدفون است. «(۲)» وی از اکابر علما، زهاد و عرفا است که کرامات زیادی از او نقل کرده‌اند. او در مسجد کوچکی - داخل باب توما - روزها و شب‌ها به عبادت می‌گذرانید که اکنون به مقام شیخ ارسلان معروف است. گویند در نهایت زهد می‌زیست و بیست سال تمام نجاری می‌کرد و یک سوم از درآمد آن را صدقه و یک سوم را برای لباس و زندگی خود و یک سوم آن را به رییس و پیشوای خود می‌داد. «(۳)»

ج) قبور سلاطین مشهور دمشق

۱. معاویه بن ابی سفیان

معاویه پسر ابوسفیان بن حرب بن امیه، تنها حاکمی است که چهل سال در دمشق بر مسند خلافت نشست و حکمرانی کرد. در مکان قبر وی اختلاف است؛ بعضی چون ابن حورانی گویند وی در باب الصغیر مدفون شد و دیواری بر گرد قبر وی کشیده بودند. «(۴)» ابن طولون گوید: قبر معاویه همان قبری است که اکنون به قبر و مقام هود معروف است و در دیوار قبله جامع اموی قرار دارد؛ زیرا به اتفاق علما، هود به دمشق نیامده است. «(۵)»

۱- پیشین، همان جا.

۲- نصرالدین البحره، همان کتاب، ص ۱۳

۳- ابن حورانی، همان کتاب، ص ۸۷

۴- پیشین، همان کتابصص ۴۶ و ۴۷

۵- پیشین، همان جا.

ص: ۱۱۵

و اما در باب الصغیر، قبری بدین وصف نیست و شاید نظر دومصحیح باشد؛ زیرا کاخ معاویه (قصر الخضراء) در پشت دیوار قبله جامع اموی قرار داشته و بعدها خراب شده است. احتمال می‌رود معاویه را از ترس خوارج در دیوار جامع مدفون ساخته باشند و مکانی که امروز به عنوان قبر هود معروف است، تنها مقام هود باشد که در گذشته از آن سخن گفته‌ایم «(۱)» و در آن جا کتیبه‌ای از پند و اندرزهای هود یافت شده است.

اما در پشت جامع اموی (در زقاق معاویه) که از سمت شرق جامع اموی بدان راه است، مقبره‌ای وجود دارد که به معاویه منسوب است. این مقبره حالتی نیمه مخروبه دارد و گنبدی نیز بر فراز آن به رنگ قرمز کم رنگ دیده می‌شود. در این قبه و مقبره که در داخل محوطه‌ای کوچک و در آخر کوچه بسیار باریکی است، خانواده‌ای زندگی کرده و از آن محافظت می‌کنند. متأسفانه آنان اجازه دیدار از داخل مقبره را به نگارنده ندادند.

تصویر شماره ۲۴

۲. معاویه بن یزید بن معاویه (معاویه ثانی)

معاویه بن یزید بن معاویه بن ابوسفیان، معروف به معاویه صغیر و معاویه دوم فردی زاهد و پارسا و گوشه گیر بوده است. پس از مرگ یزید، با او به عنوان خلیفه مسلمین بیعت شد ولی با اکراه پذیرفت و بیش از چهل یا بیست روز نیز خلافت نکرد و در عزلت و گوشه گیری در سن ۲۲ سالگی از دنیا رفت و به نقلی مسموم شد. وی آخرین حکمران و خلیفه اموی از نسل ابوسفیان است؛ که پس از وی خلافت به خاندان مروانیان - شعبه‌ای دیگر از بنی امیه - از فرزندان عاص و در رأس آنها مروان بن حکم رسید.

مسعودی گوید: هنگام وفات وی، بنی امیه اطراف او را گرفتند و گفتند: خلافت را به هر کس از خاندانت می‌خواهی واگذار کن. او گفت: به خدا سوگند که شیرینی خلافت بر شما را نچشیدم، چگونه بار آن را بر گردن خود (پس از مرگم) بیندازم؟ حال که برای شیرینی آن می‌شتابید، آیا برای تلخی آن نیز چنین می‌کنید؟ خداوند! من از تعیین خلیفه

ص: ۱۱۶

بر مردم بیزارم و از آن کناره می گیرم. خدایا! من کسی همانند اهل شوری (در هنگام مرگ عمر بن خطاب) را نمی یابم. پس خود کسی که اهلیت آن را داشته باشد، بر این امر نصب کن. ای کاش این کار را بر عهده نمی گرفتم. آیا من بنی امیه را به شیرینی آن برسانم و بار آن را برگردن خود بگیرم و کسی که شایسته آن است از آن باز دارم؟ هرگز چنین نمی کنم.

ولید بن عتبۀ بن ابی سفیان بر او نماز گزارد به امید این که خلافت به او برسد، ولی هنگامی که تکبیر دوم را می گفت، کشته شد. «(۱)» ابن کثیر گوید: معاویه دوم در خارج باب الصغیر مدفون است و ابن طولون نیز چنین گوید؛ و ابن حورانی نیز می نویسد: قبر وی در گوشه مقبره باب الصغیر جنوبی است. «(۲)» با کاوش فراوان در داخل باب الصغیر، مقبره ای بدین نام یافت نشد.

اما در جنوب مسجد اموی، هنگامی که از باب جنوبی و شبستان بیرون می رویم در سمت چپ در داخل کوچه ای باریک امروزه قبری به نام او وجود دارد که مردم به زیارتش می روند و معتقدند از او حاجت می گیرند.

تصویر شماره ۲۵

۳. ولید بن عبدالملک بن مروان

ولید بن عبدالملک بن مروان در سال ۸۶ ق. به خلافت رسید حکومتش نه سال و هشت ماه به طول انجامید. ولید در سن ۴۳ سالگی مرد. او در امر بنا و ترمیم مساجد و بناهای مذهبی اهتمام داشت و جامع اموی در دمشق نیز از ساخته های اوست که تاکنون در جهان بی نظیر و مایه اعجاب است. ولید نسبت به تعمیر و توسعه مسجد النبی صلی الله علیه و آله و مسجد الحرام نیز توجهی خاص داشت. گویند در باب الصغیر، شمال قبر معاویه دوم مدفون است. «(۳)» البته آثاری از قبر او امروزه وجود ندارد.

۱- مسعودی همان کتاب، ج ۳، صص ۷۶ و ۷۷

۲- ابن حورانی، همان کتابص ۴۹؛ ابن کثیر، همان کتاب، ج ۸، ص ۲۳۷

۳- ابن حورانی، همان کتاب، ص ۷۵

ص: ۱۱۷

۴. صلاح‌الدین ایوبی (م ۵۸۹ ق.)

صلاح‌الدین بن ایوب بن محمد بن شاذی بن مروان بن یعقوب تکریتی «(۱)»، یکی از فرماندهان بزرگ سپاه اسلام در مقابل صلیبی‌ها و فاتح بیت‌المقدس است. وی در ۵۳۲ هجری در تکریت عراق به دنیا آمد. ابتدا به خدمت نورالدین محمود زنگی شهید و سپس در دولت فاطمی نفوذ یافت و آن خلافت را مضمحل ساخت و به ایجاد دولت بزرگی بنام «ایوبیان» دست زد. جنگ‌های متعدد او با صلیبی‌ها برخاسته از روح سلحشوری و علاقه فراوان وی به «قدس» بود. تنها او بود که توانست بیت‌المقدس را با تلاش فراوان دوباره از تصرف مسیحیان و متجاوزان در آورد و به دامن اسلام بازگرداند. «(۲)»

قبر او در «مدرسه عزیزیه» و پشت جامع اموی؛ یعنی حدود بیست متری در شمالی جامع و سمت چپ کسی است که از مسجد خارج می‌شود. مدرسه عزیزیه اکنون فقط محل مقبره صلاح‌الدین است. در صحن حیاط مدرسه، قبر سه شهید از دوره عثمانی‌ها است و پس از آن حجره‌ای قرار دارد که بر فراز آن گنبدی با رنگ قرمز ساخته‌اند. در وسط این حجره قبر صلاح‌الدین ایوبی واقع است. سنگ قبر بزرگی داشته که با پارچه‌ای سبز پوشانیده شده و بر بالای آن نیز سرپوش و یا عمامه‌ای به رنگ سبز قرار داده‌اند. تصویر شماره ۲۶

۵. ملک عادل ایوبی (۵۳۴-۶۱۶ ق.)

ملک عادل ابوبکر بن ایوب، برادر سلطان صلاح‌الدین ایوبی، در بعلبک به دنیا آمد. وی دو سال از برادرش صلاح‌الدین کوچکتر بود. ابتدا به همراه پدر و برادرش در خدمت نورالدین زنگی شهید وارد شد و در جنگ‌های صلیبی همراه برادرش

۱- . برای آگاهی بیشتر از شرح زندگانی وی، نک: زبیدی، ترویج القلوب فی ذکر الملوک بنی ایوب،

تحقیق صلاح‌الدین المنجد، بیروت، دارالکتاب الجدید ۱۹۸۳ م.

۲- صلاح‌الدین صفدی، تحفه ذوی الالباب، ج ۲، صص ۹۲-۸۰

ص: ۱۱۸

صلاح‌الدین شرکت کرد. ملک عادل پس از برادر بر مسند حکومت نشست. وی از کرج تا همدان، جزیره، شام، مصر، حجاز، یمن و حضرموت حکم می‌راند. فردی بردبار، مجاهد، صابر و آمر به معروف و ناهی از منکر بود. در قلب مردم جای داشت و به انصاف و عدالت حکومت می‌کرد. ^(۱) ملک عادل را پس از مرگ، ابتدا در قلعه دمشق مدفون ساختند و سپس به داخل مدرسه‌ای که خود ساخته بود منتقل کردند؛ یعنی مدرسه عادلیه که در سمت شمال غربی جامع اموی و در شارع کلاسه، مقابل مدرسه ظاهریه است. در داخل مدرسه و در راهروی ورودی سمت چپ، حجره‌ای است که قبر ملک عادل در وسط آن واقع شده و این بقعه در حال ترمیم است. وی در دمشق آثار و بناهای تاریخی فراوانی از خود بر جای گذاشته است.

۶. نورالدین محمود زنگی شهید (۵۱۱-۵۶۰ ق)

سلطان نورالدین محمود بن ابی سعید زنگی بن سیف‌الدین، از سلحشوران و مجاهدان اسلامی است که فداکاری‌ها و مجاهدت‌های فراوانی از خود در تاریخ جنگ‌های صلیبی به ثبت رسانیده است. وی پس از مرگ پدر، به ولایت شام رسید ^(۲) و نخستین کسی است که در دمشق دارالحدیث ساخت و اکنون نیز دارالحدیث نوریه، پابرجاست. در امور خیریه و بنای مدارس، مساجد و نشر علم و مذهب اهل سنت کوشا بود. او قناعت می‌ورزید و کمتر می‌خورد و می‌آشامید. از غنایم جنگ استفاده نمی‌کرد و آن را صدقه می‌داد و خرید و فروش شراب را در سرتاسر قلمرو خود ممنوع کرده بود.

قلعه‌هایی در حلب، حمص، حماه و بیمارستانی در دمشق ساخت و آن را وقف مسلمین کرد. نورالدین را پس از شهادت، در مدرسه خود مدفون ساختند. ^(۳) مدرسه نوریه که از بناهای او به سال ۵۵۶ قمری است، در بازار خیاطین سابق و «سوق العصوریه» کنونی در سمت چپ انتهای بازار حمیدیه قرار دارد. مدفن وی در سمت چپ راهروی

۱- نعیمی، همان کتاب، ج ۲، ص ۲۰۸؛ همچنین نک: زبیدی، ترویج القلوب فی ذکر الملوک بنی ایوب.

۲- صلاح‌الدین الصفدی، تحفه ذوی الألباب، ج ۲، ص ۷۲

۳- ابن حورانی، زیارات الشام، ص ۲۶

ص: ۱۱۹

مدرسه است که حجره‌ای کوچک؛ محراب و گنبدی دارد و پنجره‌ای از این مقبره به بازار باز کرده‌اند که مردم آن را از بیرون زیارت می‌کنند. در کرامات وی مطالبی گفته شده و بعضی او را مستجاب الدعوه دانسته‌اند.

۷. ملک ظاهر بیگز (ف. م. ۶۷۶ ق.)

ملک ظاهر بیگز بُندُقداری، از سلاطین ممالیک است. ^(۱) او از سلاطین پرکار در زمینه ساخت بناها و مساجد و آثار اسلامی در شام و دمشق است. بناهای فراوانی به نام او ثبت شده است. یکی از آن‌ها مدرسه ظاهریه است که خودش را نیز در آن به خاک سپرده‌اند. این مدرسه مقابل مدرسه عادلیه - در شمال غربی جامع اموی - در شارع کلاسه است که قبر او در راهروی ورودی مدرسه - در سمت راست - داخل حجره بزرگی است. این مقبره دارای محراب بوده و گنبدی نیز بر فراز آن قرار دارد.

۸. ملک اشرف موسی (ت. ۵۷۶ ق.)

ملک اشرف موسی، پسر ملک عادل ایوبی، جوانی خود را در بیت المقدس گذرانید و آنگاه در جنگ‌های صلیبی، در خدمت پدر و عمویش صلاح‌الدین حضور یافت و نقش مهمی ایفا کرد. ^(۲) وی برای شافعی‌ها مدرسه‌ای بنا کرد و خود نیز در فقه شافعی و حدیث، صاحب نظر بود. مدرسه معروف «دارالحديث الأشرفيه» از بناهای اوست که خود در آن به خاک سپرده شده است. ^(۳) دارالحديث الأشرفيه در سمت غرب جامع اموی و نزدیک قلعه دمشق است.

۹. سیف‌الدین جقمق (م. ۸۲۴ ق.)

امیر سیف‌الدین جقمق از والیان دوره ممالیک دمشق ^(۴) و بانی مدرسه‌ای به نام

۱- صلاح‌الدین الصفدی، همان کتاب، ج ۲۰، صص ۲۴۶-۲۴۴

۲- صلاح‌الدین صفدی، همان کتاب، ج ۲، صص ۱۲۹-۱۲۳

۳- نعیمی، همان کتاب، ج ۲، ص ۲۲۴

۴- صلاح‌الدین صفدی، همان کتاب، ج ۲، صص ۲۰۰-۱۹۵

ص: ۱۲۰

جقمقیه است. این مدرسه که مدفن او نیز هست، در پایان کوچه‌ای است که در شمالی جامع اموی به سوی آن گشوده می‌شود.

۱۰. درویش پاشا

یکی از والیان معروف دوره عثمانی در دمشق است که در ۹۷۹ ق. در این شهر به حکومت رسید. وی در کنار جامع درویشیه، که ساخته خود بود، به خاک سپرده شد. مقبره وی در کنار خیابان درویشیه و حدود یکصد متر بالاتر از مدخل بازار حمیدیه است که دارای قبه و دیواری هشت ضلعی است.

۱۱. شاهنشاه بن ایوب (م. ۵۳۴ ق.)

وی برادر صلاح‌الدین و یکی از امرای بزرگ ایوبی بود، که در یکی از جنگ‌های مسلمانان با رومی‌ها شهید شد. مقبره او در کنار مدرسه شامیه قرار دارد. این مدرسه در پایان خیابان یوسف العظمه، کنار پل هوایی است و هتل‌های محل اقامت زائران ایرانی نیز معمولاً در نزدیکی آن قرار دارد. آرامگاه او در کنار مدرسه و به‌صورت مستقل با گنبدی قرمز رنگ است که قبر او نیز از داخل خیابان دیده می‌شود.

۱۲. تورانشاه بن ایوب (م. ۵۷۶ ق.)

وی یکی دیگر از برادران صلاح‌الدین ایوبی و از والیان دمشق و قاهره بود. «(۱)» آرامگاه او که جنب مقبره شاهنشاه بن ایوب برادرش و در کنار مدرسه شامیه قرار دارد، دارای گنبدی به رنگ قرمز است.

۱۳. اسدالدین محمد شیره کوه

وی شوهر خواهر صلاح‌الدین ایوبی است که از طرف او به استانداری حمص گماشته شد. او کنار تورانشاه و شاهنشاه بن ایوب و در مجاورت مدرسه شامیه

ص: ۱۲۱

مدفون است. «(۱)»

۹- سایر آثار تاریخی دمشق

الف) ابواب تاریخی دمشق

اشاره

در قرون و ازمه بسیار دور، شهرهایی که موقعیت خاص نظامی و جغرافیایی داشتند، به وسیله دیوارهایی، که گرداگرد آن کشیده شده بود، حفاظت می شدند. از آنجا که دمشق همواره در معرض هجوم‌ها و تاخت و تازهای پی در پی بود، گرداگرد آن، دو حصار کشیده بودند. ارتفاع دیوار اول حدود یک متر و نیم و ارتفاع دیوار دوم نزدیک به دو متر و در فاصله هفت متری دیوار اول قرار داشته است.

برای استحکام و تقویت بیشتر موضع دفاعی آن، خندقی میان آن دو حصار حفر کرده بودند. برای دیوارها، برج‌های دایره‌ای به ابعاد دو متر و نیم، برای نگهبانی ساخته شده بود و خندقی نیز در خارج دیوارها حفر و به این وسیله شهر به سختی و شدت محافظت می گردید.

حاکمان ممالیک دیوارهای یاد شده را ساختند تا در مقابل تیمور لنگ نقش مهمی در حفاظت از شهر ایفا کند و در نتیجه، وی ناگزیر شد با خدعه و فریب وارد شهر شود. «(۲)» در این دوران شهر به شکل مستطیل بود که از شرق به غرب آن؛ یعنی از باب الجابیه تا باب الشرقي ۱۵۰۰ متر و از شمال تا جنوب آن؛ یعنی از باب الفرادیس تا باب الصغیر

- ۱- ابی یعلی حمزه ابن قلاتسی، ذیل تاریخ دمشق ص ۳۱۶؛ صلاح الدین الصفدی، همان کتاب، ج ۲، ص ۷۹
- ۲- اکرم العلبي، دمشق بین عصر ممالیک و عثمانی ص ۴۹؛ ابن تغری بردی، النجوم الزاهره فی ملوک المصر و القاهرة، ج ۱۲، ص ۲۳۸

ص: ۱۲۲

حدود ۷۵۰ متر مساحت داشت. چون این ابعاد با دیوار به طور کامل محصور گشته بود؛ لذا برای ورود و خروج مردم ابواب و درهایی قرار داده بودند. قسمت‌هایی از این دیوارها در دوره رومی‌ها ساخته شده و ابواب آن نیز متعلق به آن دوران بود که تا کنون نیز باقی مانده و قسمت‌هایی از آن نیز به دوران‌های اسلامی تعلق دارد. ابواب اصلی شهر عبارت‌اند از:

۱. باب توما:

این دروازه در سمت شمال شرقی شهر واقع شده و از بناهای دوران رومی‌ها است. باب توما را به یکی از سرداران رومی، به نام «توما» نسبت می‌دهند که از قریه «دومه» یا «دوما» بود. «(۱)» باب توما در دوره اسلامی نیز پا برجا؛ و در قرن ششم هجری به وسیله ایوبی‌ها تعمیر و تجدید بنا شد؛ سپس امیر تنکز از ممالیک، دوباره آن را مرمت کرد. «(۲)» این اثر اکنون پس از چند هزار سال، همچنان در وسط میدان باب توما، در خیابانی به همین نام قرار دارد. قسمتی از دیوار شهر در فاصله اندکی با این دروازه دیده می‌شود. بر بالای این دروازه، کتیبه‌ای وجود دارد که متعلق به دوران ایوبی است. محله باب توما سکونتگاه مسیحیان است و بیشتر ساختمان‌های آن را در دوران تسلط فرانسوی‌ها (۱۹۲۰-۱۹۴۵ م.) ساخته‌اند.

تصویر شماره ۲۷

۲. باب شرقی:

یکی دیگر از ابواب اصلی بازمانده از دوران رومی‌ها است که در سمت شرق شهر قرار دارد و دارای سه دهانه است. «(۳)» دهانه بزرگ در وسط و دو دهانه کوچک نیز در دو طرف آن واقع شده است. «باب شرقی» در نزدیکی باب توما بوده و دارای یک مناره و دیواره‌ای بزرگ است که تا میدان مجاور نیز کشیده شده است. این منطقه نیز همانند باب

۱- محمد کرد علی، غوطه دمشق، ص ۱۶۶

۲- قتیبه شهابی، اسواق دمشق، ص ۲۸۴ تعمیر این دروازه در دوران امیر تنکر به سال ۱۲۲۷ میلادی انجام شده است.

۳- جان سوفاجیه، الآثار التاریخیه فی دمشق، تعریب اکرم حسن العلی، ص ۱۶

ص: ۱۲۳

توما مسیحی نشین است و چند کلیسا نیز در آن قرار دارد.

تصویر شماره ۲۸

۳. باب الفرادیس:

از دیگر دروازه‌های اصلی است که در سمت شمال دمشق قرار دارد و به باب العماره نیز معروف است. «باب الفرادیس» در کنار حرم حضرت رقیه (شمال غربی) و در مدخل سوق «العماره» است. دیوارهای سنگی این دروازه به سختی قابل دیدن است؛ زیرا در داخل بازار و دکان‌ها محو شده است. این دروازه نیز به دوره رومی‌ها تعلق داشته و در دوره ملک عادل ایوبی (۶۱۳ هـ) ترمیم و بازسازی شده است. «(۱)» قابل گفتن است که «فرادیس» در زبان عربی به معنای بساتین و باغ‌ها است. بر بالای آن کتیبه‌ای به خط نسخ کوفی و مربوط به قرن هفتم هجری دیده می‌شود که از سلطان ملک عادل ایوبی است ولی بیشتر خطوط آن ناخوانا است و از بین رفته‌اند. در سمت چپ آن نیز بر روی در کوچکی کتیبه دیگری از قرن هفتم وجود دارد.

۴. باب الصغیر:

این دروازه چون از سایر ابواب دمشق کوچک‌تر بوده به «باب الصغیر» معروف گشته است. «(۲)» باب الصغیر در جنوب شهر قدیم دمشق واقع شده و از آثار دوران رومی‌ها است که به وسیله نورالدین شهید در قرن دوازدهم میلادی تجدید بنا شده است. «(۳)» قبرستان باب الصغیر نیز در نزدیکی آن است.

۵. باب السلام:

در شمال دمشق و حدود پانصد متر پایین‌تر از «باب توما» یعنی انتهای دیواره شمال غربی آن قرار دارد و در جوار نهری کوچک است. این دروازه به وسیله «ملک‌صالح

۱- قیبه شهابی، اسواق دمشق، ص ۳۱۴

۲- اکرم العلبی، دمشق بین عصر ممالیک و عثمانی، ص ۵۰، مقبره باب الصغیر در مبحث دیگر تشریح خواهد شد.

۳- جان سوفاجیه، الآثار التاریخیه فی دمشق، ص ۱۷

ص: ۱۲۴

نجم‌الدین ایوب» در ۶۴۱ ق. ترمیم شده است. باب السلام نیز یکی از ابواب اصلی دمشق در دوره رومی‌ها بوده است.

۶. باب الفرع:

کمی پایین‌تر از باب الفردیس (در شمال شهر) و در داخل بازار «المناخلیه» قرار دارد. از این دروازه، به جامع اموی و همچنین حرم حضرت رقیه راه است. «باب الفرع» در دوران اسلامی و به وسیله نورالدین زنگی شهید بنا شده است. این نام بدین علت بود که ساکنان شهر با گشودن آن در مقابل دشمن فرجی یافتند. «(۱)»

۷. باب کیسان:

این دروازه در جنوب شرقی شهر و در غرب باب شرقی بود که در بسیاری مواقع آن را می‌بستند. مقبره‌ای نیز به همین نام در کنار آن قرار دارد. البته این باب تخریب شده و کنیسه قدیس پطرس را در جای آن ساخته‌اند. «(۲)»

۸. باب الجناز:

در غرب دمشق قرار داشت و به باب النصر و باب دارالسعاده نیز معروف بود. که اکنون اثری از آن نیست.

۹. باب الحديد:

این دروازه مخصوص قلعه دمشق است که آن را از آهن خالص ساخته‌اند و لذا نام «باب الحديد» بر خود گرفت.

۱۰. باب الجایه:

آین دروازه همانند باب شرقی سه دهانه دارد که در گذشته دوتای آن بسته

۱- اکرم العلبي، همان کتاب، ص ۵۰

۲- جان سوفاجیه، همان کتاب، ص ۵۹

ص: ۱۲۵

می شد. «(۱)» باب الجاییه در غرب شهر قرار دارد و به شارع مستقیم (بازار مدحت پاشا) متصل است. هنگامی که لشکر ابراهیم پاشا خواست شهر را بگشاید، به علت وجود دیوارها و درهای مذکور، با مشکلات جدی روبه‌رو شد. وی تنها زمانی توانست به شهر راه یابد که مردم شهر کلیدهای درهای دمشق را به او دادند. دیواری که شهر را محصور ساخته بود از غرب به شرق، به موازات جنوب «قلعه» و «بازار الاروم» کشیده شده و سپس از سمت شمال تا «باب السلام» و از آن جا به «باب توما» و در شرق تا «باب الشرقي» امتداد می‌یافت. در این دوران؛ یعنی پس از تسلط ابراهیم پاشای مصری (قرن سیزدهم) قسمت‌های جنوبی و غربی دیوار از بین رفت و حتی اهمیت سیاسی - نظامی خود را نیز از دست داد. «(۲)»

(ب) بازارهای تاریخی و مشهور دمشق

اشاره

از آنجا که دمشق در قبل و بعد از اسلام یکی از مراکز تجاری و اقتصادی مهم بوده، همه ساله بسیاری از تجار و کاروان‌های تجارتی از شبه جزیره و سایر نقاط مجاور به آنجا می‌آمدند و در بازارهای مختلف آن به خرید و فروش و تجارت می‌پرداختند. در دوران جاهلیت، سفرهای تجارتی قریش از مکه به شام و به‌ویژه سفرهای تجارتی پیامبر صلی الله علیه و آله در دوران جوانی - که با اموال حضرت خدیجه به سوی این سرزمین آمده بودند - مشهور است و در قرآن کریم به این امر اشاره شده است: لَّيْلَافٍ قُرَيْشٍ إِيْلَافِهِمْ رِحْلَةَ الشَّتَاءِ وَالصَّيْفِ.

ایوبی‌ها و ممالیک (قرن ششم و هفتم هجری) حدود ۱۴۰ بازار (بازارچه) در

۱- پیشین، همان‌جا.

۲- یوسف جمیل نعیشه، همان کتاب، ج ۱، صص ۷۷ و ۷۸؛ همچنین نک: جان سوفاجیه، همان کتاب، صص ۱۶، ۵۷ و ۵۹

ص: ۱۲۶

دمشق ساختند که هریک مخصوص حرفه‌ای خاص بود و بسیاری از آن‌ها با تغییرات و بازسازی‌هایی همچنان موجود است. ^(۱)

در این بخش، به چند بازار تاریخی دمشق اشاره می‌شود که اکنون از شهرت و معروفیت ویژه برخوردار هستند:

۱. بازار حمیدیه

از مشهورترین و بزرگترین بازارهای دمشق «سوق الحمیدیه» است. پیشینه آن به‌طور دقیق مشخص نیست لیکن مسلم است این بازار، به نام سلطان عبدالحمید عثمانی معروف است که او آن را بازسازی کرده است و در دوران‌های مختلف نیز تعمیرات و بازسازی‌هایی بر آن انجام شده است.

بیشترین سهم در ترمیم و بازسازی آن، به محمد پاشا بن مصطفی العظم، والی عثمانی اختصاص دارد که در ۱۱۸۵ ق. در دمشق حکومت می‌کرد. او بازار را از نزدیک خانه خود در کنار مدرسه احمدیه؛ یعنی در اواسط سوق الحمیدیه به سال ۱۱۹۵ هجری گسترش داد و به‌طور کامل از نو بازسازی کرد. تعداد دکان‌های آن به ۱۲۰ باب می‌رسید.

رشدی پاشا نیز در ۱۳۲۳ ق. تعمیراتی بر آن انجام داد. در ۱۳۲۹ و ۱۳۳۸ ق. این بازار در آتش سوخت و محله‌های بسیاری را در خود فرو برد که تا ۱۴۰۹ ق. همواره تعمیر و مرمت می‌شد. ^(۲)

در داخل سوق الحمیدیه «خانقاه» یا «مدرسه احمدیه» قرار داشت که بعدها «جامع الحمیدیه» در مکان آن ساخته شد و امروزه در همان بازار موجود است. طول بازار ششصد متر و عرض آن پانزده متر است که از شارع حمیدیه و کنار قلعه دمشق آغاز و تا در غربی جامع اموی امتداد می‌یابد. امروزه بقایای ستون‌های معبد ژوپیتر از دوران روم، در انتهای بازار حمیدیه دیده می‌شود.

۱- اکرم العلبي، دمشق بين عصر ممالك و عثمانی، ص ۲۵۱؛ يوسف جميل نعيسه، مجتمع مدینه دمشق، ج ۱، صص ۹۸-۱۱۵

۲- اکرم العلبي، دمشق، صص ۴۵۹ و ۴۶۰؛ قیته شهابی، اسواق دمشق، ص ۶۲

ص: ۱۲۷

تصویر شماره ۲۹

۲. بازار مدحت پاشا

یکی دیگر از بازارهای بزرگ و مشهور کنونی دمشق «سوق مدحت پاشا» است. این بازار جزو قسمت غربی «شارع مستقیم» است که در عهد رومی‌ها ساخته شده و در میان مردم دمشق به «سوق الطویل» یا «الطویل» معروف است. بازار مدحت پاشا از غرب به شرق، بین شارع «درویشیه» و «سوق البزوریه» امتداد یافته و از سمت جنوب موازی «سوق الحمیدیه» است. در عصر ممالیک به نام «سوق الجقمق» برگرفته از نام نایب شام امیر سیف الدین جقمق (متوفای ۸۲۲هـ) مشهور بوده است.

مدحت پاشا، والی عثمانی دمشق (۱۲۹۵ق.) این بازار را گسترش داد و از این رو به «سوق مدحت پاشا» تغییر نام یافت. این بازار نیز یک بار دچار آتش سوزی شد ولی بار دیگر ترمیم گردید. «(۱)» از بناهای تاریخی در آن می‌توان به: ۱. جامع هشام ۲. مناره ۳.

خان الدکه ۴. خان الزیت ۵. خان جقمق ۶. خان سلیمان پاشا اشاره کرد که در دوران عثمانی ساخته‌اند. گفتنی است مدخل سوق مدحت پاشا، کمی بالاتر از آغاز سوق الحمیدیه است و قسمتی از بازار در داخل شارع المستقیم قرار می‌گیرد و انتهای آن نیز به نزدیکی باب شرقی می‌رسد.

۳. بازار درویشیه

این بازار میان دو مدخل غربی بازار حمیدیه و بازار مدحت پاشا قرار دارد. پیشینه آن، همانند بازار مدحت پاشا به دوران ایوبی‌ها می‌رسد، که البته توسط «درویش پاشا» والی عثمانی دمشق تجدید بنا و بازسازی شده است. در این بازار بناهای زیر قرار دارد: ۱.

جامع درویش پاشا ۲. جامع خراطین یا مدرسه سیبائیه ۳. جامع سیبائیه ۴. مرقد درویش پاشا. گفتنی است بازار درویشیه پیاده روهای دو طرف خیابان هستند. «(۲)»

۱- قتیبه شهابی، همان کتاب، ص ۲۴۶

۲- پیشین، ص ۳۵۴

ص: ۱۲۸

۴. سوق العماره: بازار نطافین

این بازار نزدیک مقام و مرقد حضرت رقیه و در مدخل جنوبی آن قرار دارد و از داخل خیابان ملک فیصل آغاز می‌شود. سابقه تاریخی سوق العماره شاید به قبل از دوران ممالیک برسد. «(۱)» آثار تاریخی که در آن وجود دارند: ۱. باب الفردیس (یکی از دروازه‌های اصلی شهر قدیمی دمشق) ۲. مرقد حضرت رقیه علیها السلام ۳. مسجد السادات ۴. جامع العمریه ۵. جامع النطافین.

ج) قصرهای تاریخی

اشاره

در دوره‌های مختلف، قصرهای فراوانی در دمشق ساخته شده که بعضی از آنها در طول زمان رو به تخریب و ویرانی رفته است. قدیمی‌ترین و مشهورترین قصرهای دمشق، «قصر الخضراء» (قصر الأموی) است که دارالاماره معاویه و سپس یزید بوده است. عباسیان این قصر را، که در سمت قبله جامع اموی و به دیوار آن متصل بوده، تخریب کردند که امروزه مکان آن تبدیل به بازار شده است. «(۲)» از این قصر، در دیوار قبله جامع، دری گشوده می‌شده که «باب الحديد» نام داشته و معاویه از قصر خود به داخل مسجد و محراب وارد می‌شده است. بقایای قصر خضراء در حریق مسجد اموی سوخت و از میان رفت. قصر معروف دیگر؛ مانند قصر عاتکه دختر یزید و همسر عبدالملک نیز از بین رفته است. قصرهای موجود دمشق عبارت‌اند از:

۱. قصر العظم: قصر اسعد پاشا

این قصر که ابتدا خانه «امیر تنکز»، از امیران ممالیک دمشق در قرن هشتم بوده، در ۱۱۶۳ هجری توسط «امیر اسعد پاشا العظم» والی عثمانی دمشق «(۳)» ساخته شده و بنای آن در ۱۱۷۴ ق. پایان پذیرفته است. قصر اسعد پاشا بر قسمتی از معبد ژوپتر رومی واقع و به

۱- پیشین، ص ۳۱۰

۲- ابن بطوطه، الرحله، ص ۶۵؛ جان سوفاجیه، الآثار التاريخیه فی دمشق، ص ۱۰۸

۳- برای آگاهی بیشتر، از حکمرانی اسعد پاشا در دمشق نک: به احمد البدیری و سعید القاسمی، حوادث دمشق الیومیه، ص ۸۵ به بعد.

ص: ۱۲۹

احتمال زیاد قسمتی از قصر معاویه؛ یعنی قصر الخضراء را نیز در برمی گرفته است. «(۱)» این قصر در ۱۹۲۵ میلادی دچار آتش سوزی شد و بار دیگر بازسازی گردید. مکان آن در سوق البزوریه (در جنوب جامع اموی) است. امروزه این قصر را، که یکی از زیباترین قصرهای موجود دمشق است. به موزه ملی تبدیل کرده‌اند. قصر العظم حیاطی بسیار بزرگ با ۳۶ اتاق دارد که اکنون هر کدام بخشی از موزه‌های مردم شناسی، سلاح و البسه و ... را تشکیل می‌دهند. تصویر شماره ۳۰

۲. قصر الأبلق

در تکیه سلیمانیه کنونی است و برای ضیافت میهمانان و مأمورین کشورهای دیگر ساخته شده است. این قصر را که ملک ظاهر بیبرس ساخته بود، به دستور امیر تیمور لنگ تخریب کردند. «(۲)» سپس سلطان سلیمان قانونی بر مخروبه آن «تکیه سلیمانیه» کنونی را ساخت. گفتنی است قصر الأبلق نیز بر مکان قصر دارالاماره فاطمی‌ها ساخته شده بود.

(د) - تکایا

۱. تکیه سلیمانیه

این تکیه به فرمان سلطان سلیمان قانونی، در ۹۶۶ قمری به جای قصر ابلق ساخته شد که در دوره تیمور لنگ تخریب گشته بود. «(۳)» این تکیه از دو عمارت غربی و شرقی ساخته شده و در بنای آن از معماری اسلامی، رومی بهره برده شده است.

تکیه مذکور که نبش خیابان اصلی دمشق پس از پل روگذر اصلی یوسف‌العظمه قرار دارد، سه در اصلی و چندین گنبد کوچک و بزرگ دارد. قسمت مسقف داخلی آن، به وسیله ستون‌هایی از سنگ برپاست و گنبدی بزرگ نیز بر فراز آن است. دو مناره نیز در

۱- قتیبه شهابی، اسواق دمشق ص ۲۴۱؛ یوسف نعیشه مجتمع مدینه دمشق، ج ۲، ص ۵۰۴

۲- نصرالدین البخره، دمشق الاسرار صص ۱۶۸-۱۶۵

۳- یوسف نعیشه، همان کتاب، ج ۱، ص ۱۶۰

ص: ۱۳۰

سمت شرقی و غربی آن ساخته‌اند.

تکیه سلیمانیه در زلزله دمشق ویران شد و در ۱۱۵۹ قمری ترمیم گردید که از آن هنگام، سربازان عثمانی در آن ساکن می‌شدند. اکنون نیز به عنوان موزه نظامی و یک اثر تاریخی زیبا برای بازدید سیاحان است.

تصویر شماره ۳۱

۲. تکیه سلیمیه

به فرمان سلطان سلیم عثمانی در «صالحیه» ساخته شد که در ذکر آثار تاریخی صالحیه به آن خواهیم پرداخت. [\(۱\)](#)

۳. تکیه شمس احمد پاشا

سلطان سلیمان شمس احمد پاشا، والی عثمانی دمشق، آن را در پشت قلعه دمشق - سمت جنوب آن - و کنار خندق ساخته است. در داخل این تکیه حجره‌هایی برای صوفیه قرار دارد. [\(۲\)](#)

۴. تکیه مولویه

در ۹۹۳ قمری برای «فرقه مولویه»، که به جلال‌الدین رومی صاحب مثنوی منسوب بودند، ساخته شد. این مولوی خانه، در غرب جامع و دارالقرآن تنکز واقع است. [\(۳\)](#)

گفتنی است به علت کثرت صوفیه در داخل دمشق، تکیه‌ها و خانقاه‌های مربوط به فرقه‌ها، فراوان است که برخی از آنها هنوز پابرجا مانده است.

ه) قلعه تاریخی، نظامی دمشق

از آنجا که شهر دمشق در طول تاریخ حیات خود، از موقعیت خاص نظامی و

۱- نک: ص ۱۴۹ از کتاب حاضر.

۲- یوسف نعیشه، همان کتاب، ج ۱، ص ۱۶۲

۳- پیشین، همان جا.

ص: ۱۳۱

سوق الجیشی برخوردار بوده، بنای قلعه‌ای مستحکم برای حفاظت و امنیت آن و استقرار فرماندهی نظامی جنگ‌ها، به‌ویژه هنگام جنگ‌های صلیبی، امری ضروری بوده است.

این قلعه در دوران رومی‌ها ساخته شده و برای محافظت از شهر، حالت دژمانندی داشته است. قلعه دمشق تنها در دوران سلاجقه (قرن پنجم) به‌صورت یک قلعه کامل و پایگاهی نظامی درآمده است.

این قلعه در دوران صلاح‌الدین ایوبی - به سال ۵۷۰ هجری - پایگاه نظامی وی در جنگ‌های صلیبی بود، لذا وی به امر توسعه آن همت گماشت. «(۱)» قلعه یاد شده، در ۶۱۰ هجری. نیز به وسیله ملک عادل - برادرش - توسعه یافت. وی که از رزمندگان و فرماندهان بزرگ سپاه اسلام در نبرد با صلیبی‌ها بود، این قلعه را وسعت بسیار بخشید و حتی به احداث کارخانه سلاح‌سازی، ضرب سکه، بیت المال، زندان، حمام، مسجد و بازاری در آن پرداخت و در حقیقت آن را به یک شهر کوچک نظامی تبدیل کرد.

قلعه دمشق که به‌صورت مستطیل و دارای ابعاد ۲۲۰ * ۱۶۰ متر است، به وسیله خندقی که اطراف آن حفر شده بود محافظت می‌شد. چهار برج دیده‌بانی مرتفع نیز در اطراف آن قرار داشت. عمق خندق یکصد ذرع (برابر با پنجاه متر) و مملو از آب بود.

بر در اصلی قلعه و روی خندق، پلی متحرک ساختند که هنگام ورود یا خروج افراد، باز و بسته می‌شد. در این قلعه، براحتی حدود بیست هزار مرد جنگی با اسبان خویش جای می‌گرفتند.

قلعه، دری به نام «باب السر» داشته است که مخفی بود و به وسیله پلی که از چوب بر روی خندق نهاده می‌شد - می‌توانستند به آن راه یابند. «(۲)» در کنار قلعه دمشق بازاری به نام «الخیل» قرار داشت که در آن نیروهای نظامی به تعمیر سلاح و رسیدگی به اسب‌های خود می‌پرداختند.

قلعه دمشق در هجوم تیمور لنگ دچار حریق و ویرانی گردید و دوباره بازسازی

۱- ابن کثیر، همان کتاب، ج ۱۳، ص ۳۲۶

۲- اکرم العلبي، دمشق بين العصر المماليك و العثمانيين، صص ۵۲ و ۵۳

ص: ۱۳۲

شد. «(۱)» قلعه مذکور اکنون در کنار بازار و میدان حمیدیه، جلوه‌ای تاریخی و نظامی به شهر بخشیده است. دیوارهای آن از سنگ‌های بزرگ است و هنوز برج‌های آن در هر چهار سمت سالم بر جای مانده است. بر دیوار پشت قلعه که از طرف جامع اموی به آن راه است، دو کتیبه به خط نسخ و کوفی دیده می‌شود که از ترمیم و تجدید بنای آن در دوره ملک عادل یاد می‌کند. قلعه در دهه گذشته پایگاه پلیس بوده ولی اکنون پس از تعمیر به موزه‌ای نظامی تبدیل شده است.

تصویر شماره ۳۲

۹ حمام‌های تاریخی

اشاره

نظافت و حفظ بهداشت، همواره میان مسلمانان جایگاه و اهمیت ویژه‌ای داشته است. یکی از افتخارات دین اسلام این است که ملتهای مسلمان در قرون مختلف اسلامی از نظیف‌ترین و بهداشتی‌ترین ملتها محسوب می‌شده‌اند. در قرون وسطی که کشورهای غربی و صاحب تمدنِ امروزین از نظافت و بهداشت چیزی نمی‌دانستند، در سراسر کشورهای اسلامی، برای حفظ بهداشت و سلامت مردم حمام‌هایی وجود داشته است. معرفی و بررسی تاریخی این حمام‌ها می‌تواند بیانگر این سابقه تمدنی باشد.

سرزمین شام و بویژه شهر دمشق به عنوان یکی از مناطق اسلامی، از همان آغاز ورود اسلام و نیز در قرون چهارم و پنجم هجری دارای حمام‌های فراوانی بوده است. به طوری که العلی می‌نویسد: «در اوایل عصر ممالیک (قرن پنجم و ششم) در دمشق حدود ۸۵ باب حمام وجود داشته و در اواخر آن عصر به دهها برابر رسیده که هنوز آمار کاملی از آنها به دست نیامده است» (۲).

این حمام‌ها نیمی از روز مخصوص زنان و نیمی دیگر مخصوص مردان بوده است. امروزه بعضی از آنها موجود و مورد استفاده هستند که به دو باب از معروف‌ترین

۱- جال سوفاجیه، همان کتاب، صص ۶۴-۵۸

۲- اکرم العلی، همان کتاب، ص ۱۱۸

ص: ۱۳۳

آنها اشاره می گردد.

۱. حمام نورالدین شهید

این حمام در «سوق البزوریه»- در جنوب جامع اموی و نزدیکی قصر العظم- توسط سلطان نورالدین محمود زنگی در سال ۵۶۵ هجری ساخته شده است ^(۱). حمام نورالدین پس از اینکه چند قرن مورد استفاده بود، تعطیل و دوباره در ۱۴۰۰ هجری بازسازی شد.

اکنون روزانه صدها نفر از این حمام که بسیار زیبا بازسازی شده استفاده می کنند.

بر در ورودی حمام، نام ملک نورالدین شهید و سال احداث و بازسازی آن دیده می شود. داخل آن دو ایوان شرقی غربی و دوش هایی وجود دارد. این حمام به رغم تجدید بنا و تعمیراتی که در آن انجام شده، معماری قدیمی و سستی خود را حفظ کرده است.

تصویر شماره ۳۳

۲. حمام ظاهریه

در کنار مدرسه «ظاهریه»- در سمت شمال غربی جامع اموی- یعنی در شارع کلاسه، که از حرم حضرت رقیه نیز بدان راه دارد ملک ظاهر بیبرس در قرن ششم حمامی ساخته است ^(۲) که پس از بازسازی همچنان مورد استفاده اهالی است.

ز) بیمارستان های تاریخی دمشق**اشاره**

در قرون چهارم و پنجم هجری- در بسیاری از سرزمین های اسلامی از جمله شام، علم پزشکی همانند سایر علوم اسلامی پیشرفت قابل ملاحظه ای کرد. اطباء و حکیمان اسلامی در نقاط مختلف این سرزمین به طبابت و تدریس علوم پزشکی می پرداخته و به علت حمایت حکام و امرای دمشق از آنان، بسیاری از اطباء بزرگ اسلامی از جمله ابن سینا، ابن نفیس، دخواریه، نجم الدین لبودی را به سوی خود کشانیده است.

۱- اکرم العلبی، همان کتاب، ص ۵۳۶

۲- پیشین، ص ۵۳۲

ص: ۱۳۴

برای نخستین بار در جهان اسلام، بیمارستان‌های تخصصی در دمشق ساخته شد. بعضی از آنها مخصوص جذامی‌ها و بعضی مخصوص مسلولین و ... بوده است. نخستین کسی که در این شهر بیمارستان ساخت ولید بن عبدالملک بود در دوران‌های بعد نیز از جمله توسط نورالدین شهید و سیف الدین قیمری بیمارستانهایی ساخته شد. در کنار این بیمارستانها برای آموزش و تدریس علوم پزشکی، مدارس طبی نیز تاسیس شده و پزشکان به تدریس در آن می‌پرداختند. مشهورترین آنها که اکنون در دمشق باقی مانده‌اند عبارتند از:

۱. بیمارستان ولید بن عبدالملک

یکی از بیمارستان‌های بسیار قدیمی دمشق، بیمارستانی است که خلیفه ولید بن عبدالملک برای جذامی‌ها ساخت تا آنان را در این مکان نگهداری و از انتقال مرض جذام به سایر مردم جلوگیری کنند «(۱)». بنای مخروبه آن در محله «اعاطله»، نزدیک باب شرقی همچنان موجود است.

۲. بیمارستان نوریه

این بیمارستان نیز یکی از بیمارستان‌های قدیمی دمشق است که توسط نورالدین شهید در ۵۴۹ هجری ساخته شد. در آن مدرسه‌ای به نام «دینسریه» وجود داشته که علمای طب در آن جا به تدریس می‌پرداخته‌اند. از بزرگانی که نام آنان به عنوان استاد طب در این بیمارستان ذکر شده می‌توان به ابن سینا، پزشک و فیلسوف شهیر ایرانی و زهراوی اشاره داشت.

بیمارستان نوریه توسط «بدرالدین طبیب» در قرن هفتم توسعه یافت و تا سال ۱۳۱۷ هجری نیز از آن استفاده می‌شد ولی از آن تاریخ به موزه پزشکی تبدیل شده است «(۲)».

اکنون بیمارستان نوریه در غرب سوق الخیاطین و جنوب غربی مسجد اموی است

۱- احمد عیسی بک، تاریخ البیمارستانات فی الاسلام، ص ۲۰۳؛ یوسف جمیل نعیشه، همان کتاب، ج ۱، ص ۱۳۳

۲- همان، ص ۲۰۳؛ یوسف جمیل نعیشه، همان کتاب، ج ۱، ص ۱۳۳

ص: ۱۳۵

که از داخل بازار حمیدیه نیز به آن راه است. کوچه‌ای که از بازار حمیدیه بدان منتهی می‌شود در سمت چپ کسی است که از جامع اموی وارد بازار می‌شود. بیمارستان در حدود یکصد متری این کوچه و در سمت چپ قرار دارد. گنبدی کوچک به رنگ قرمز و با ابعاد هندسی بر فراز آن استوار است. داخل آنصحن بزرگ و دو ایوان و چند غرفه و حجره است که اکنون لوازم پزشکی و سیر پیشرفتهای پزشکی در طول تاریخ اسلام در این غرفه‌ها به نمایش گذاشته شده است. تصویر شماره ۳۴

۳. بیمارستان قیمری

این بیمارستان توسط «سیف الدین قیمری» به سال ۶۵۳ هجری در محله‌صالحیه ساخته شده است که در مبحث آثار تاریخی‌صالحیه شرح کاملی از آن ارائه خواهد شد.

۴. بیمارستان عسکری (نظامی)

این بیمارستان مخصوص نیروهای نظامی بوده که توسط «ابراهیم پاشای عثمانی» در ۱۸۳۱ م ساخته شده است. مکان آن در نزدیکی مقابر صوفیه در غرب دمشق است «(۱)».

۵. مدرسه پزشکی دخواریه

این مدرسه در نزدیکی قصر العظم - یعنی در سمت قبله و جنوب جامع اموی به فاصله یکصد متری - آن است که مهذب الدین عبدالرحیم بن علی بن حامد معروف به «الدخوار» به سال ۶۲۱ هجری ساخته است. دخواریه خود از علمای بزرگ طب در دمشق بود که به لقب «شیخ الاطباء» مفتخر گردیده است. ساختمان آن اکنون بلااستفاده است «(۲)».

۶. مدرسه الدینسریه

در داخل بیمارستان نوریه و سمت چپ در ورودی - جنوب بیمارستان -

۱- یوسف نعیشه، همان کتاب، ج ۱، ص ۱۳۳

۲- نعیمی، الدارس فی تاریخ المدارس، ج ۲، صص ۱۰۹-۱۰۰؛ احمد عیسی بک، همان کتاب، ص ۴۵

ص: ۱۳۶

«عمادالدین ابوعبدالله دینسری» به سال ۶۸۶ هجری مدرسه‌ای ساخته است ^(۱) که اکنون مکان آن در داخل موزه پزشکی بیمارستان نوریه واقع شده است.

۷. مدرسه اللبودیه

به وسیله «نجم‌الدین اللبودی» - در ۶۶۴ هجری - در خارج از شهر قدیمی دمشق ساخته شده است. وی از طبای حاذق دمشق بوده و قبر وی نیز در داخل آن قرار گرفته است. از این مدرسه متاسفانه جز قبر داخل آن چیزی نمانده است ^(۲).

ج) آثار تاریخی مسیحیان

چنانکه در گذشته گفته شد تا قبل از ظهور اسلام، سرزمین شام - در قرن‌های متمادی - به رومیها متعلق و دین مسیحیت در آن جا رایج بود. به این لحاظ، مسیحیان از هر طایفه‌ای - برای انجام عبادات خویش - کلیساهایی ساخته و آثاری تاریخی از خود بر جای گذاشتند که تاکنون نیز بعضی از آنها باقی است. و برخی نیز به مسجد تبدیل شد قدیمی‌ترین آثار و اماکنی که اکنون از مسیحیان باقی است عبارتند از:

۱. قبر جرجس حواری

وی که یکی از حواریون حضرت مسیح علیه السلام بود به فرار «بؤلس حواری» کمک کرد و خود نیز به خاطر این امر به قتل رسید. جرجس حواری را در پشت باب کیسان به فاصله ۳۶ متری آن مدفون ساختند ^(۳).

۲. کنیسه حوبریا الیاهو

در نیم فرسخی خارج دمشق قدیمصخره و یا غاری است که گویند «الیاس نبی» به هنگام فرار از ایزابل در آن مخفی شده است. بعدها کنیسه زیبایی به نام «جوبر یا الیاهو» به

۱- نعیمی، همان کتاب، ج ۲، صص ۱۰۹-۱۰۰

۲- پیشین، همان جا، کردعلی، غوطه دمشق، ص ۱۲۸

۳- فارس دارقیو، وصف دمشق، صص ۹۸-۹۲

ص: ۱۳۷

جای آن ساختند. این کنیسه از قدیمی ترین کنایس دمشق است. در کنار آن نیز مسجدی به نام محمدصلی الله علیه و آله ساخته شده که تاریخ بنای آن به قرن اول هجری می رسد. «(۱)»

۳. کنیسه مریم عذراء

در نیم فرسخی مقام ابراهیم در «قریه برزه» «(۲)» در شرق کوه قاسیون (صالحیه) ساخته شده است. اسم این محل قریه «صیدنایا» است که امروزه نیز به همان نام مشهور است «(۳)».

۴. کنیسه بولس حواری

این کنیسه که در مشرق دمشق، نزدیک مقبره مسیحیان و کنار «مدخل باب کیسان» است، در ۱۹۳۹ م توسط فرانسویها ترمیم و تجدید بنا شد «(۴)».

۵. کنیسه قدیس حانیا

یکی دیگر از قدیمی ترین کنیسه های دمشق است که در ۱۹۲۱ میلادی آثار مخروبه آن در حفاری ها به دست آمده است. بر مکان این کلیسا- در دوران نورالدین زنگی- مسجدی ساخته شده بود. این کنیسه در «شارع مستقیم» قرار داشته است. «(۵)»

(ط) معبد ژوپتر

این معبد به خدای رومیها یعنی «حیدد» تعلق داشته است که آرامی ها آن را در هزاره اول قبل از میلاد ساخته اند و ابتدا معبد اله آرامی بوده است «(۶)». بعدها با تسلط رومیان، به پرستش اله آنان یعنی ژوپتر اختصاص یافت.

۱- پیشین، صص ۵۹-۵۶

۲- بنگرید: ص ۱۵۹ از کتاب حاضر.

۳- فارس دارقیو، همان جا.

۴- پیشین، همان جا.

۵- جان سوفاجیه، الآثار التاریخیه فی دمشق، ص ۲۳

۶- نک: جان سوفاجیه، همان کتاب، صص ۲۲-۱۷؛ نصر الدین البخره، دمشق الاسرار، ص ۵۹

ص: ۱۳۸

متأسفانه این اثر مهم تاریخی به مرور زمان از بین رفته و بخشی از آن در دوره رومیها به کنیسه بزرگ دمشق که بعدها نیمی از آن داخل جامع اموی شد تبدیل گشته است. اکنون بعضی از دیوارها و ستونهای سنگی آن که اغلب از بین رفته‌اند دیده می‌شوند. از جمله در پایان بازار حمیدیه و در پیرامون مسجد اموی. چنانکه از بقایای ستونهای آن در باب شمالی مسجد اموی و باب غربی و شرقی آشکار است، این معبد دارای مساحتی بسیار زیاد بوده که شاید به دو برابر جامع اموی کنونی می‌رسیده است؛ زیرا قسمتهایی از این ستونها در فاصله دویست متری و گاهی سیصد متری جامع اموی دیده می‌شود و قسمتهای دیگر آن نیز از طرفی به جامع اموی متصل است. مساحت آن را ۳۸۰ م * ۳۱۰ متر ذکر کرده‌اند.

درب اصلی و ورودی معبد به نظر می‌رسد در سمت پایان بازار حمیدیه بوده است؛ زیرا ستونهای راهروی ورودی و سنگهای یک پارچهای که به عنوان مدخل و سردر استفاده شده بخوبی حاکی از این امر و شباهت کامل به معبد بل در شهر تدمر سوریه دارد. بسیاری از قسمتهای باقی مانده دیوارها در بازارها و کوچه‌های اطراف از دید پنهان شده و به سختی می‌توان آنها را دید. در داخل محوطه، دیوار دیگری به طول ۱۵۶ متر و عرض ۹۷ متر بوده و داخل آن، مکان اصلی معبد، قربانگاه و سایر اماکن قرار داشته است.

تصویر شماره ۳۵

ص: ۱۴۰

سفید

فصل سوم: کوه قاسیون و منطقه صالحیه

قاسیون در گذر تاریخ

اشاره

ص: ۱۴۱

الف - آثار تاریخی قاسیون (صالحیه)

ب - آثار اسلامی قاسیون (صالحیه)

ج - مدارس و مساجد صالحیه

یکی از مناطقی که قدمت و سابقه آن بر شهر دمشق نیز فزونی دارد «قاسیون» است، قبل از آنکه شهر دمشق ساخته شود، مردم بر دامنه کوه قاسیون که امروز به صالحیه معروف است زندگی می کردند و سالها بر همین منوال می گذشت تا اینکه به دنبال افزایش جمعیت خود، به بنای شهر دمشق پرداختند «(۱)»؛ بنابراین آثاری که در دامنه این کوه قرار دارد گاهی از آثار داخل شهر دمشق قدمت بیشتری دارد. این کوه نزد مردم دمشق از تقدس خاصی برخوردار است، زیرا شاهد حضور انبیاء الهی بوده و حتی بعضی از آنان را در دامن خود مدفون ساخته است.

روایاتی در فضل این کوه نقل شده است از جمله اینکه: ابوقتاده گوید: «منظور از تین در قرآن کریم [والتین والزیتون کوه دمشق (قاسیون) است «(۲)»».

گویند در پایین این کوه، آدم ابوالبشر سکونت داشته، و در بالای آن قایل، برادرش هابیل را کشته در شرق آن (در منطقه برزه) حضرت ابراهیم علیه السلام به دنیا آمده، در سمت غرب آن حضرت مسیح و مادرش مریم پناه گرفته اند و ام حنه، مادر مریم در دامنه آن ساکن بوده است.

از پیامبر صلی الله علیه و آله روایت شده که بر این کوه، حضرت ابراهیم علیه السلام، لوط علیه السلام، موسی علیه السلام، عیسی علیه السلام و ایوب نبی علیه السلام نماز گزارده اند؛ لذا از دعا در کنار آن غافل نشوید «(۳)». همچنین آن

۱- ابن طولون، القلائد الجوهریه فی تاریخ الصالحیه، تحقیق محمد احمد همان، ص ۱۰ به بعد.

۲- ابن حورانی، زیارات الشامص ۹۶؛ نصرالدین البهره، همان کتاب، ص ۱۳

۳- محمد احمد دهمان، فی رحاب دمشق، ص ۹

ص: ۱۴۴

حضرت فرموده‌اند: در دمشق کوهی است که در پایین آن ابی‌ابراهیم متولد شده است ^(۱).

گویند خداوند بر کوه قاسیون وحی کرد که سایه و برکت خود را بر بیت المقدس گسترده بدار. در این کوه چهل پیامبر یا- چهل تن از اولیاء خدا به غاری پناه برده و در آن جا وفات یافته‌اند که امروزه به «الاربعمین» معروف است.

کوه قاسیون از سمت مغرب به سلسله جبال لبنان و از شمال و شرق به سلسله جبال قلمون و منطقه حمص متصل است. شهر دمشق- از سمت شمال- در دامنه آن قرار گرفته و در حقیقت، این کوه در جنوب آن واقع شده است. اکنون قاسیون- به علت گسترش شهر- جزو دمشق است و هیچ فاصله‌ای بین شهر و کوه نیست. صالحیه یعنی محله‌ای که در دامنه کوه قاسیون قرار گرفته بسیار بزرگ و شاید باندازه نیمی از دمشق قدیم است که اکثر خانه‌های آن در دامنه کوه واقع شده و گاهی تا نزدیکی قله آن نیز می‌رسد. اشتها این منطقه به‌صالحیه، از قرن ششم هجری و به خاطر سکونت «خاندان بنی قدامه» در آن بوده است.

الف- آثار تاریخی قاسیون (صالحیه)

۱. مغارة الدم:

در کوه قاسیون، در محله الاربعین، غاری است که گویند حضرت هابیل در آن جا توسط برادرش قابیل کشته شد ^(۲). هنگامی که حضرت هابیل علیه السلام در مکان جامع اموی و بر صخره‌ای به نام صخره قربان، گوسفندی را برای قربانی به درگاه خداوند تقدیم داشت، آتشی فرود آمد و آن را برگرفت، بدین معنا که قربانی او پذیرفته شد؛ در این هنگام، قابیل نیز شاخه‌هایی از گندم را بر این صخره قرار داد ولی مورد قبول خداوند قرار نگرفت و همانند هابیل، آتشی، قربانی او را شعله‌ور ساخت لذا او کینه برادر را به دل گرفت.

وی به دنبال هابیل علیه السلام در دامنه کوه قاسیون روان شد و کینه و حسد، در او همچنان شعله‌ور و به دنبال راهی برای از بین بردن برادر بود. در این حال شیطان بر او ظاهر شد و وی را به این امر تعلیم داد. قابیل نیز در نزدیکی قله کوه، در یک فرصت مناسب با سنگی بر سر برادر زد و او را بقتل رسانید ^(۳). خون هابیل بر صخره و سنگی در آن جا ریخت، سپس نعش برادر را برداشت و همواره سرگردان بود تا اینکه چند فرسخ آن طرف‌تر به وسیله آموزشی که از دفن یک کلاغ دیده بود او را مدفون ساخت. اکنون قبر هابیل در آن مکان معروف است که شرح آن در جای خود خواهد آمد ^(۴). مکانی که خون هابیل در آن ریخته شد به «مغارة الدم» معروف شده است. گویند دعا در آن جا مستجاب است.

از حضرت علی علیه السلام نقل شده: «در دمشق کوهی است که به آن قاسیون گویند، در آن، فرزند آدم برادرش را کشته و خداوند عیسی و مادرش مریم را از خطر یهود پناه داده است؛ پس اگر به آن مکان رفتید از دعا در آن غافل نشوید» ^(۵). گفته می‌شود بعضی در این غار به استسقاء می‌نشسته و دعایشان مستجاب می‌شده است و اگر مردم دعایی داشتند به این مکان می‌رفتند. همچنین گویند یحیی بن زکریا و مادرش چهل روز در این غار اعتکاف کرده‌اند ^(۶).

مکان مغارة الدم کمی پایین‌تر از غار معروف اصحاب کهف و کنار مغارة الجوع است. امروزه این محل به «الاربعمین» یا «جوعیه» معروف و نزد مردم دمشق شهرت دارد.

از آخر محله اربعین تا مغارة الدم حدود بیست دقیقه در دامنه کوه راه است که به وسیله پلکانهایی که از سنگ و سیمان ساخته شده‌صعود بر آن آسان گشته است. در این مکان قبه و مسجد کوچکی با گنبدی از گچ و سیمان و به رنگ سبز ساخته شده که مغارة الدم و مغارة الجوع هر دو در این مسجد قرار دارند و تنها در بعضی از روزهای هفته از جمله

۱- ابن حورانی، همان کتاب، ص ۹۶

۲- مسعودی، مروج الذهب حاشیه، ج ۲، ص ۱۱۲؛ ابن حورانی، همان کتاب، ص ۱۱۸؛ زین‌العابدین شیروانی، ریاض السیاحه، ج ۲، ص ۴۲۱

۳- مسعودی، همان جا؛ یاقوت حموی، معجم البلدان، ج ۴، ص ۲۹۶

۴- نک: ص ۱۵۷ از کتاب حاضر.

۵- ابن حورانی، همان کتاب، ص ۱۱۸

۶- پیشین، همان جا، ابن حورانی گوید: حضرت عیسی بن مریم و حواریون نیز در این غار نماز گزارده‌اند. ابن بطوطه نیز گوید: حضرت ابراهیم، موسی، عیسی، ایوب و لوط علیهم السلام در آن نماز گزارده‌اند.

ص: ۱۴۶

جمعه‌ها باز و مورد زیارت قرار می‌گیرد.

این مسجد را احمد پاشای عثمانی در ۱۰۸۱ ق ساخته است. «(۱)»

۲. مغارة الجوع: الاربعين

در کوه قاسیون و در محله الاربعين، کنار مغارة الدم، مغارة الجوع قرار دارد. گفته می‌شود در این مکان چهل پیامبر و یا به روایتی چهل تن از صالحان و اولیاء خدا از گرسنگی وفات یافته‌اند. «(۲)» این پیامبران که از سوی حکومت‌های ستمگر مورد تعقیب بوده‌اند به کوه قاسیون پناه آورده و در آن جا روزگار می‌گذرانیدند، ایشان یکی پس از دیگری از فرط گرسنگی و سختی وفات یافته‌اند.

۳. غار منسوب به اصحاب كهف

در کوه قاسیون و در غرب مغارة الدم و مغارة الجوع، غار و مقامی به نام اصحاب كهف وجود دارد. هر چند که این امر از لحاظ تاریخی مستند نیست ولی مورد توجه مردم منطقه است، شایان گفتن است، مکان و غار اصحاب كهف در چند منطقه از جمله افسوس - از شهرهای روم، «(۳)» طرسوس و رجب (در هشت کیلومتری عمان پایتخت اردن) احتمال داده شده است «(۴)» که مورد آخری صحیح‌تر است.

در هر صورت، این غار در دامنه کوه و در محله محی الدین قرار دارد. کوچه‌های بسیار تنگ، باریک، پرپیچ و خم دارد. عبور و مرور با ماشین در آن به سختی امکان پذیر است و مهارت زیادی لازم دارد. بر مکان اصحاب كهف، مسجدی بود که به مرور از بین رفته است و اکنون مدرسه‌ای به جای آن به نام «مدرسه فرقان» برای طلاب خارجی

۱- یوسف بن عبدالهادی، ثمار القاصد فی ذکر المساجد، ص ۱۹۲؛ مسجد مغارة الجوع و مغارة الدم بوسیله احمد پاشای وزیر در سال ۱۰۱۸ ساخته شده است همان جا.

۲- شیروانی، همان کتاب، ج ۲، ص ۴۲۱؛ ابن بطوطه گوید چهل یا هفتاد پیامبر الرحلهص ۷۲

۳- مسعودی، همان کتاب، ج ۱، ص ۳۰۲

۴- رومی‌ها گویند در کوهی در افسوس نزدیک طرسوس ترکیه است و محققین معاصر نیز آن را در اردن می‌دانند عظیمی حلبی، تاریخ حلبص ۶۶

ص: ۱۴۷

ساخته شده است. داخل این مدرسه و در طبقه بالای آن، داخل سالی غاری به طول پنج متر و ارتفاع ۲/۵ متر دیده می شود که به وسیله دری آهنین از این سالن جدا می شود.

تصویر شماره ۳۶

ب- آثار اسلامی قاسیون (صالحیه)

۱. جامع و مقبره محیی الدین ابن عربی (۵۶۰-۶۳۸)

ابوعبدالله محمد بن علی بن محمد حاتمی طائی اندلسی مکی شامی معروف به «ابن عربی» و مشهور به، از عرفا و زهاد قرن ششم هجری و صاحب تألیف مشهور فتوحات مکیه والفصوص الحکم است. او از نویسندگان فعال و پرکار بود، که حدود ۳۰۰ اثر تألیف داشته است. ابن عربی از خاندان فضل بزرگی بوده و قبله قائلان به وحدت وجود محسوب می گشته است.

شیخ علاء الدین سمنانی از عرفا و متصوفه قرن هفتم هجری در بسیاری از حواشی فتوحات وی، به عظمت شأن او اعتراف کرده و او را با این عبارات مورد خطاب قرار داده است. «اِيَّهَا الصِّدِّيقُ وَاِيَّهَا الْمُقَرَّبُ، اِيَّهَا الْوَلِيُّ وَاِيَّهَا الْعَارِفُ الْحَقَّانِي» (۱).

او در علم تصوف و عرفان سرآمد علمای عصر خود بوده است و او را می توان بزرگترین و برجسته ترین بنیانگذار فلسفه عرفانی در تاریخ اسلام دانست که تا قرنهای بعد تمامی عارفان و اندیشمندان عارف مسلک تحت تأثیر اندیشه های او بوده اند. حتی اندیشمندان غربی نیز از او بسیار الهام گرفته اند. دانت، فیلسوف و متفکر فرانسوی در اثر خود کمدی الهی، به طور کامل تحت تأثیر اندیشه های ابن عربی بوده و تألیف او تقلید و اقتباسی کامل از تألیف ابن عربی یعنی الفصوص الحکم است. در مورد وی علما و اهل علم مواضع مختلفی داشته اند که می توان بدین گونه تقسیم کرد:

۱- گروهی بویژه علمای دمشق مثل تفتازانی، ۲، سخاوی و ... او را تکفیر کرده اند.

۱- شیروانی، همان کتاب، ج ۲، صص ۴۵۶-۴۵۳

ص: ۱۴۸

۲- عده‌ای مثل فیروزآبادی، نابلسی، کورانی و ... او را از بزرگان اولیاء، عرفاء، علما و مجتهدین دانسته‌اند.

۳- کسانی چون جلال الدین سیوطی، حصکفی و ... معتقد به ولایت او هستند ولی نگاه کردن به کتابهای او را حرام می‌دانند «(۱)».

۴- کسانی چون قاضی نورالله شوشتری (از علمای معروف شیعه) وی را از جمله شیعیان علی علیه السلام و مخلصان ائمه معصومین می‌دانند.

شایان گفتن است، در میان کتب و تألیفات محیی الدین به رسالاتی بر می‌خوریم که می‌تواند تمایلات شیعی او را آشکار سازد. او در مورد حضرت مهدی (عج)، ائمه معصومین و ... چند رساله دارد. مرحوم استاد مطهری او را چنین توصیف کرده‌اند:

«محی الدین بن عربی عرفان را بصورت یک مکتب درآورد و در مقابل فلاسفه عرضه داشته، و آنان را تحقیر کرد. بدون شک پدر عرفان نظری در اسلام، محی الدین بن عربی، این اعجوبه روزگار است. او هم در عرفان عملی قدم راسخ داشته و هم در عرفان نظری بی‌نظیر بوده است. محیی الدین غوغایی عرفانی در جهان اسلام - از اندلس گرفته تا مصر و شام و ایران و هند - برانگیخت. صدرالدین قونوی، فخر الدین عراقی، ابن فارض مصری، داود قیصری، عبدالرزاق کاشانی، مولوی بلخی، محمود شبستری، حافظ، جامی همه از شاگردان مکتب او هستند» «(۲)».

حضرت امام (قدس الله نفسه الزکیه) نیز در نامه سرنوشت ساز و تاریخی خویش به گورباچف و دعوت او به اسلام و مطالعه در علوم و فلسفه و عرفان اسلامی، مطالعه کتب محیی الدین ابن عربی و بویژه فتوحات مکیه او را سفارش کردند. این امر برای کسانی که با حربه تکفیر در مقابل محیی الدین ابن عربی ظاهر شده بودند بسیار گران آمد.

مکان جامع و مدرسه محیی الدین بن عربی در صالحیه - محله محیی الدین کنونی -

۱- فهری زنجانی، مراقد اهل بیت، ص ۸۸

۲- تماشاگاه راز، ص ۳۰ به بعد.

ص: ۱۴۹

و در دامنه کوه قاسیون قرار دارد. این محله دارای کوچه‌های پر پیچ و خم و بازاری قدیمی است که حدود هشت قرن به همین نام مشهور بوده است.

جامع محیی الدین که بر مزار این عارف قرار دارد به دست سلطان سلیم عثمانی در ۹۱۳ هجری ساخته شده و کتیبه‌ای نیز بر بالای در ورودی آن، تاریخ و بانی این بنا را نشان می‌دهد. به نظر می‌رسد بنای جامع پس از دوره عثمانی تعمیر و ترمیم شده و گنبد و نمای آن بسیار ساده و از سیمان و گچ است. در جنوب‌صحن و سمت چپ شبستان جامع پلکانی است که صحن را به زیر زمین متصل می‌سازد و قبر محیی الدین نیز در این زیر زمین است. بر دیواره سمت راست پلکان ورودی کتیبه‌ای به خط زیبا از دوران عثمانی است که چند بیت شعر به زبان ترکی بر زمینه سبز نوشته شده است. در این زیر زمین که به ابعاد ۳*۶ متر است، قبر محیی الدین در وسط قرار گرفته و محفظه‌ای از شیشه به صورت ضریح مانند قبر او را احاطه کرده است. بر روی سنگ قبر مذکور که مرمرین است شرحی از زندگی محیی الدین حجاری شده است. در کنار مقبره وی سه قبر دیگر دیده می‌شود. قبر اول از شیخ حسن جزایری، قبر دوم از محمود خربوطلی (احتمالاً برادر امین خربوطلی مؤلف مشهور سوریه) و امام جماعت مسجد و قبر سوم نیز از داماد اسد پاشای عثمانی است. در بیرون جامع و سمت چپ یعنی کنار مناره، قبرستان کوچکی است که چند تن از والیان و امرای دوره عثمانی در آن مدفون هستند.

۲. تکیه سلیمیه

این تکیه روبروی جامع و مقبره شیخ محیی الدین ابن عربی قرار دارد که سلطان سلیم اول پادشاه عثمانی آن را به سال ۹۲۴ هجری بنا کرده است ^(۱). این بنا که بسیار زیبا بوده اکنون مسدود و به حالتی نیمه مخروبه در آمده است. بر فراز تکیه، دو گنبد بزرگ به رنگ سفید قرار دارد. بر بالای در ورودی این تکیه، کتیبه‌ای به خط نسخ دیده می‌شود

۱- محمد کرد علی، خطط الشام، ج ۶، ص ۱۳۸؛ یوسف نعیشه، مجتمع مدینه دمشق، ج ۱، ص ۱۶۰

ص: ۱۵۰

که به مؤسس و بانی آن یعنی سلطان سلیم اول اشاره دارد. شایان گفتن این مکان برای تدریس و اجتماعات اسلامی ساخته شده بود.

۳. بیمارستان قیمریه

یکی دیگر از بیمارستان‌های مهم و قدیمی دمشق است که توسط «امیر سیف الدین قیمری کردی»- از امرای ایوبی در ایام سلطان نجم الدین ایوب- در ۶۵۳ هجری بنا شده است «(۱)». این بیمارستان در غرب جامع و مقبره محی الدین بن عربی قرار دارد و گویند تا آن زمان بیمارستانی بهتر از آن در دنیا ساخته نشده بود. بنای آن از لحاظ هندسی بسیار زیبا است و شاید این ادعا نامعقول نباشد. گفته‌اند وقتی تیمور لنگ به دمشق آمد دو ادار خویش را به داخل این شهر فرستاد و او نیز بیمارستانی بهتر از آن نیافت.

قسمتی از بیمارستان، مخصوص زنان و قسمتی مخصوص مردان و هر یک از بخشها به یک بیماری و تخصص ویژه‌ای مربوط بوده و در زیر آن نهری با آب بسیار زلالی می‌گذشته که آب آن را تأمین می‌کرده است. این بیمارستان تا قرن سیزدهم هجری دایر بوده است «(۲)» ولی اکنون مسدود است. داخل آن حیاط بزرگی است که چهار ایوان بزرگ در اطراف و اتاقهای فراوانی دارد. درب آن چوبی است و بالای آن کتیبه‌ای دیده می‌شود که از بانی و مؤسس آن یعنی سیف الدین قیمری سخن می‌گوید. به علت وجود بازار و دستفروش‌ها در مقابل آن، این ساختمان به سختی دیده می‌شود.

۴. مقام سیف الدین قیمری

در مقابل بیمارستان قیمری قبه و مقبره‌ای به نام سیف الدین قیمری وجود دارد که مؤسس بیمارستان قیمریه در آن مدفون است. این مکان از دوران ممالیک بوده و نمای آن از سنگ و دارای گنبدی قرمز رنگ است. این حجره اکنون بسته و مورد توجه کسی واقع نمی‌شود.

۱- قتیبه شهابی، اسواق دمشق، ص ۵۱۳

۲- احمد عیسی بک، تاریخ بیمارستانات فی الاسلام، ص ۲۲۵، یوسف جمیل نعیشه، همان کتاب، ج ۱، ص ۱۳۳

ج- مدارس و مساجد صالحیه

۱- دار الحديث الاشرفیه البرانیه

ساخته ملک اشرف موسی به سال ۶۳۴ هجری است که در دامنه کوه قاسیون- در کنار رودخانه یزید- ساخته شده است.

۲- دار الحديث القلانسیه

به وسیله حمزه بن اسد بن قلاتسی در ۷۲۰ هجری در نزدیکی نهر یزید- و کنار حمام زهور- کنونی قرار دارد ^(۱). این دار الحديث اکنون نیز مورد استفاده بوده و در غرب مدرسه العمریه است.

۳- دار الحديث الناصریه

در جنوب جامع الافرم کنونی است که توسط ملک ناصر بن ملک العزیز در سال ۶۴۵ هجری ساخته شده است.

۴- مدرسه شرکسیه

توسط چرکسیان در دوره ایوبی (سده هشتم هجری) ساخته شده است. دارای دو گنبد بزرگ به رنگ قرمز است. این بنا امروزه به عنوان جامع و مسجد محله محی الدین بن عربی استفاده می شود و مکان آن نیز کمی پایین تر از جامع محی الدین- در داخل همان بازار- و در سمت راست است.

۵- مدرسه العمریه

هنگام ورود احمد بن قدامه به این منطقه در حدود ۵۵۰ هجری ساخته شد. این مدرسه کتابخانه ای بزرگ دارد و در پایین دامنه کوه قاسیون واقع شده است ^(۲).

۶- مدرسه ماردینیّه

این مدرسه در حوالی جسر الایض کنونی است و توسط عزیزه الدین خاتون- دختر ملک قطب الدین ماردینی ظ- در قرن هفتم هجری بنا شده است.

۷- جامع حنابلّه

یکی از مساجد مهم عصر ایوبیان است که توسط شیخ ابو عمر بن قدامه مقدسی- از بزرگان حنابلّه- در قرن ششم هجری ساخته شده است. چون مظفر الدین کوکبوری- دامادصلاح الدین- هزینه فراوانی برای آن مصرف کرد به جامع مظفریه نیز معروف شد.

۸- جامع شیخ عبدالغنی نابلسی

جایگاه و محل سکونت محدث و عالم بزرگ اهل سنت در قرن یازدهم هجری- یعنی شیخ عبدالغنی نابلسی- بوده که این مسجد را نوه اش شیخ مصطفی ساخته است. در صحن مسجد مقبره آن دو قرار دارد.

۱- کردعلی، غوطه دمشق، ص ۱۲۵

۲- احمد دهمان، فی رحاب دمشق، ص ۷۳

ص: ۱۵۷

فصل چهارم: آثار اطراف دمشق

اشاره

الف- آثار و مقابر انبیاء در حومه دمشق

ب- آثار و مقابر صحابه و تابعین در حومه دمشق

ج- قنطره و جولان

الف- آثار و مقابر انبیاء در حومه دمشق

۱. قبر حضرت هابیل علیه السلام

هنگامی که قابیل در کوه قاسیون- مغاره الدم کنونی- برادرش هابیل علیه السلام را کشت، مسافت زیادی را پیمود و او را به خاک سپرد. در منابع تاریخی مکان دفن هابیل علیه السلام در کوه قاسیون ذکر شده است ولی اینکه در کجای آن قرار دارد به طور دقیق چیزی ذکر نشده است. با این حال امروزه قبری در دامنه کوه (در غرب دمشق) به هابیل منسوب است. این مکان نزدیک قریه «زبدانی» و در مسیر دمشق- بیروت در ۴۵ کیلومتری دمشق است. مسیر آن از طریق ساحه الاموین و خیابان المزه به سوی بیروت است و پس از دو راهی قنطره و زبدانی- به سمت زبدانی- در سمت راست مسیر، تابلویی با عنوان «نبی هابیل علیه السلام» دیده می شود. از این جا جاده ای خاکی و باریک در دامنه های کوه است که تا مقبره هابیل علیه السلام حدود ۴/۵ کیلومتر فاصله دارد.

منطقه مذکور نظامی است و در ابتدای راه نیز دژبانی نظامی قرار دارد پس از طی مسافت مذکور مسجد و مقبره ای بزرگ با گنبدی سفید نمایان می گردد. این مقبره هابیل نبی علیه السلام است که از دو قسمت تشکیل شده و قسمتی از آن در سالهای اخیر ساخته شده است.

در یک قسمت، شبستان جامع آن است و در قسمت دیگر نیز «مقبره هابیل علیه السلام» قرار دارد که از بناهای دوره عثمانی است. در داخل حجره، سنگ قبری به طول هفت متر و عرض یک متر قرار دارد که با پارچه ای قرمز پوشیده شده است. در مورد طول

ص: ۱۵۸

اعجاب انگیز این قبر باید گفت سازندگان این سنگ قبر، می پنداشته اند انسان های نخستین قد بسیار بلندی دارند. که البته از لحاظ علمی ثابت شده است آنها کوتاهتر هم بوده اند. این امر برای برخی دیگر از قبور پیامبران در شام نیز دیده می شود. قبر شیث بن آدم در بعلبک نیز بیست متر طول دارد. گویند نخستین کسی که عمارت و مقبره ای بر این قبر ساخت، اسکندر مقدونی بود. سپس در دوره های اسلامی نیز تجدید بنا گشت. در دوره عثمانی ها گنبدی بر فراز آن ساختند و بعدها نیز قسمتهایی بدان اضافه گردید. بیرون حجره و مرقد، صحن بزرگی است که در سده اخیر ساخته شده و جامع آن نیز در کنار آن قرار دارد.

تصاویر شماره ۳۷ و ۳۸

۲. قبر منسوب به حضرت موسی علیه السلام در قریه نَیْرَب

در قریه «نَیْرَب» یکی از قرای شرق دمشق - در نزدیکی ربوه - به روایتی قبر حضرت موسی علیه السلام و به روایتی دیگر قبر ام حنه مادر مریم قرار دارد. این قریه در چهار کیلومتری دمشق و در دامنه کوه قاسیون بوده و مسجد بزرگی در آن به نام «جامع القدم» ساخته شده است. وجه تسمیه آن بخاطر جای پاهایی است که بر روی سنگی دیده می شود و گویند جای قدم های حضرت موسی علیه السلام است ^(۱). در این مسجد یک چهار دیواری کوچکی است که بر آن نوشته است: «بعضی از صلحا، پیامبر صلی الله علیه و آله را در خواب دیده اند که می فرمود: این جا قبر برادرم موسی است.

گویند در آن جا حضرت خضر نیز نماز گزارده است. مسجد مذکور در ۱۰۴۴ هجری به وسیله سلطان سلیمان عثمانی و احمد پاشا تجدید بنا شد. مقبره نیز توسط شیخ صالح البرکه ساخته شده و مورد زیارت و تبرک مردم و اهالی قرار دارد ^(۲).

بنای کنونی آن از همان دوره عثمانی است.

۱- ابن بطوطه، الرحله، ص ۷۰؛ نَیْرَب امروزه دو قسمت است «النیرب الاعلی» و «النیرب الادنی» که داخل شهر شده و نزدیکی ساحه الاموین کنونی است.

۲- نعیمی، الدارس فی تاریخ المدارس، ج ۲، ص ۳۳۹، ابن حورانی، همان کتاب، صص ۹۶ و ۸۲

۳. محل سکونت حضرت مریم و عیسی علیه السلام در رُبُوه

در دامنه کوه قاسیون - سمت مغرب آن - (انتهای قاسیون) قریه «رُبُوه» محل سکونت حضرت عیسی علیه السلام و مادرش مریم بوده که بدان پناه برده‌اند. در قرآن کریم نام این محل نیز آمده است «وَأَوَيْنَا هُمَا إِلَى رُبُوهَ ذَاتِ قَرَارٍ وَمَعِينٍ» (۱).

در این مکان مسجدی قرار دارد که کتیبه‌ای به خط کوفی از دوران فاطمی‌ها بر بالای آن دیده می‌شود. کمی پایین‌تر از آن، قریه «نیرب» و در جنوب آن، قریه «المزّه» قرار دارد. مکان رُبُوه چون در دامنه کوه است و از زیر آن نیز نهر معروف «بَرْدی» می‌گذرد بسیار زیبا و باصفاست. در کنار مسجد مذکور غار کوچکی است که مردم می‌پندارند عیسی در آن به دنیا آمده است (۲).

۴. مکان تولد یا حضور ابراهیم علیه السلام در بَرَزَه

در دامنه کوه قاسیون و در شرق آن، قریه‌ای به نام «البرزه» است که به عبدالعزیز بن محمد البرزی منسوب است (۳). در آن قریه مسجدی ساخته‌اند که گویند حضرت ابراهیم علیه السلام در آن مکان کوکب یا ستاره زهره را - که در قرآن کریم از آن یاد شده - دیده است. «فَلَمَّا جَنَّ عَلَيْهِ اللَّيْلُ رَأَى كَوْكَبًا قَالَ هَذَا رَبِّي فَلَمَّا أَفَلَ...» (۴). و برخی گفته‌اند در آنجا متولد شده است. (۵)

در نزدیکی این مسجد، حضرت لوط علیه السلام و سایر انبیا حضور یافته و بزرگان و شیوخ نیز در آن اقامت کرده یا اعتکاف نموده‌اند. مسجد مذکور امروزه به «جامع ابراهیم علیه السلام» معروف است و روایات زیادی نیز در فضیلت آن نقل شده است. در خارج باب آن مسجد، مکانی است که ابراهیم از نمرود در آن مخفی شده است.

۱- محمد احمد دهمان، همان کتاب، ص ۹؛ ابن بطوطه همان کتاب، ص ۷۲

۲- یاقوت حموی، همان کتاب، ج ۳، ص ۲۶

۳- پیشین، ج ۱، ص ۳۸۲

۴- انعام: ۷۶

۵- مسعودی، همان کتاب، ج ۲، ص ۱۱۳؛ یاقوت حموی، همان کتاب، ج ۱، ص ۳۸۳. در مکان تولد ابراهیم علیه السلام اختلاف است اما بیشتر روایات حاکی است در شهر اور، در فلسطین کنونی به دنیا آمده است.

ص: ۱۶۰

همچنین روایت شده است کسی که در این مکان چهار رکعت نماز بخواند گناهانش همانند روزی که از مادر متولد شده پاک خواهد شد [\(۱\)](#).

ب- آثار و مقابر صحابه و تابعین در حومه دمشق

۱. مَرَج عَذْرَاء: مَرَقْد حَجْر بن عَدَى و یارانش

در ۵۳ هجری، حجر بن عَدَى یکی از صحابه و شیعیان فداکار و عالی مقام حضرت علی علیه السلام، به دستور معاویه بن ابی سفیان در «مرج عذراء» در ۳۶ کیلومتری شرق دمشق که امروزه در زبان محلی به «عِذْرَاء» معروف است. به شهادت رسید. مرج عذرا نخست توسط حجر بن عدی فتح و مردم آن به اسلام گرویدند و سرانجام نیز خود به علت آزادی و استواری در اعتقادات خود در این مکان شهید شد. مزار اینصحابی راستین پیامبر خداصلی الله علیه و آله و پیرو حقیقی علی علیه السلام همواره از سوی مسلمانان و بویژه شیعیان زیارت می شود.

حجر بن عدی بن معاویه بن جبلة به رغم کمی سن، جزو کبار و فضایل صحابه محسوب می شد. وی محضر پیامبر خداصلی الله علیه و آله را جز چند سال درک نکرد و پس از رحلت آن حضرت به علت اعتقادی که به نص و ولایت امام علی علیه السلام داشت، همراه قبیله خود «کنده» از بیعت با خلیفه وقت سرپیچید. در دوران سه خلیفه نیز چندان نقش و اثری از او در حیات سیاسی اجتماعی اسلام جز یک مورد- در لشکر کشی به جلولاء- که فرماندهی جناح چپ سپاه مسلمین را بر عهده داشت و نیز فتح مرج عذرا در شام گزارشی نیست [\(۲\)](#).

حجر در دوران خلافت علی علیه السلام نقش مؤثری در حکومت آن حضرت داشت. در جنگهای جمل و صفین امیر و فرمانده نیروهای قبیله کنده بود و در رکاب امیرالمؤمنین فداکاریها و جانفشانیهای فراوانی کرد. در جنگ نهروان نیز فرماندهی جناح چپ سپاه امام را بر عهده داشت. در دوران خلافت معاویه، اینصحابی شجاع همواره به عنوان

۱- ابن حورانی، همان کتاب، ص ۱۱۵

۲- بلاذری، فتوح البلدان، ص ۲۶۴؛ ابن حجر، الاصابه، ج ۱، ص ۳۱۳

ص: ۱۶۱

یکی از شیعیان علی علیه السلام از اعتبار ویژه‌ای برخوردار و به علت کثرت عبادت و نماز و زهد و تقوی زبانزد خاص و عام بود. اعتبار و احترام دینی و مذهبی حجر در جامعه از یک طرف و اعتراض جدی و تعرض او به معاویه و بویژه والی فاسق وی در کوفه - مغیره بن شعبه - از طرف دیگر، برای معاویه و والی انتسابی او خطر ساز بود. هنگامی که مغیره با ناجوانمردی تمام در مسجد کوفه به علی علیه السلام دشنام می داد و کسی را یارای اعتراض نبود؛ حجر بن عدی با صلابت و شجاعت تمام به او پرخاش کرد.

هنگامی که زیاد بن ابیه یا به عبارتی زیاد بن سفیان ^(۱) به حکومت کوفه رسید و دشمنی خود با شیعیان علی علیه السلام را آشکار کرد، حجر همچنان حمایت خود از امام را ادامه می داد.

او همواره از خطری که حجر، خلافت بنی امیه را تهدید می کرد در هراس بود، ابتدا سعی کرد تا به وسیله مصلحان و یا متمایلان به شیعه با تطمیع و تهدید، حجر و یارانش را آرام سازد. ولی نتیجه‌ای نگرفت سرانجام، زیاد، حجر را به همراه تعدادی دیگر از شیعیان سرسخت دستگیر کرد و سایر پیروانش را نیز مورد تهدید قرار داد که همگی آنان حجر را رها کردند.

دستگیری حجر بن عدی با توجه به اعتبار مذهبی و سیاسی که در جامعه داشت کاری سهل نبود و باید زیاد، مستمسکی قوی برای دستگیری و حتی قتل او می یافت لذا بزرگان کوفه را جمع کرده و از آنان خواست تا اتهاماتی علیه او ارائه کنند؛ ایشان نیز نامه‌ای به معاویه تنظیم کرده و اتهاماتی را به حجر بستند که نظر زیاد را تأمین نکرد لذا زیاد اتهامات زیر را شخصاً تنظیم کرد:

۱- حجر پیمان خود با خلیفه را شکسته است.

۱- زیاد بن ابیه فرزند سمیه از ابوسفیان است. سمیه زنی بدکاره بود که ابوسفیان در شیبی میان راه مکه با او خلوت کرد و حاصل این عمل زشت فرزندی بود که او را زیاد نامیدند. معاویه نیز برای آنکه زیاد را به سوی خود متمایل سازد وی را فرزند پدرش یعنی زیاد بن ابوسفیان خواند و او را برادر ناتنی خویش دانست. زیاد در ابتدا به علی علیه السلام تمایل داشت ولی با این عمل به سوی معاویه گروید و در محو و نابودی شیعیان علی علیه السلام دست به جنایاتی زد. عیدالله قاتل امام حسین علیه السلام نیز فرزند او بود.

ص: ۱۶۲

۲- به خلیفه دشنام می دهد.

۳- مردم را به خلع خلیفه و پیمان شکنی با او تحریک می کند.

۴- باعث ایجاد اختلاف در جامعه شده است.

۵- حجر به خدا اعتقاد ندارد «(۱)».

زیاد سرانجام حجر و چهارده تن از یاران او را به همراه این شهادت نامه کذایی و مجعول که کفر حجر و یارانش را ثابت می کرد به شام فرستاد. هفت نفر به وساطت بزرگان و مصلحان قوم خویش مورد شفاعت قرار گرفته و آزاد شدند. به حجر و هفت تن باقیمانده گفته شد تا با دشنام دادن به علی علیه السلام - در ملاء عام - جان خود را نجات دهند.

به روایت مسعودی، حجر و یارانش گفتند به خدا سوگند! ضربه های شمشیر از آنچه که ما را بدان می خوانید گواراتر و دیدار و لقاء خدا و رسول صلی الله علیه و آله و وصی او بر ما از داخل شدن در آتش بهتر است. آنگاه مأمور معاویه آنان را یکی پس از دیگری گردن زد «(۲)». حضرت علی علیه السلام به حجر فرموده بود: تو را چه می شود اگر به بیزاری و دشنام نسبت به من دعوت کنند؟ حجر پاسخ داد: به خدا سوگند! اگر با شمشیر قطعه قطعه ام کنند و بسوزانند آن را بر این کار ترجیح می دهم «(۳)». افرادی که به شهادت رسیدند عبارت بودند از:

۱- حجر بن عدی.

۲- شریک بن شداد حضرمی.

۳- صیفی بن شبل شیبانی.

۴- قبیصه بنصبیعه عیسی.

۵- محرز بن شهاب فهری.

۶- کدام بن حیان.

۷- عبدالرحمان بن حسان.

۱- طبری، همان جا.

۲- مسعودی، همان کتاب، ج ۳، ص ۱۹

۳- شیخ عباس قمی، نفس المهموم، ترجمه شعرانی، ص ۶۴ به بعد.

ص: ۱۶۳

بدن‌های مبارک این عده، امروزه در مکانی که ذکر شد یعنی «عذراء» مورد زیارت قرار می‌گیرند. و سرهای آنان در «مسجد الاقصا» نزدیکی مقام حضرت رقیه مدفون است ^(۱). مقبره آنان دارای ضریحی فلزی برنگ زرد است. بر روی ضریح از بانی آن حاج عبدالنبی عبدالله القطان کویتی - به سال ۱۴۱۳ ق - یاد شده است. فضای مقبره حدود ۲۵ * ۲۵ متر مربع بوده و محرابی بسیار ساده دارد. در سمت چپ آن، جامع حجر است که از طرف جمهوری اسلامی در ساخت آن همکاری‌هایی به عمل آمده است.

شایان ذکر است کمی پایین‌تر از این مکان، منطقه‌ای به نام «مرج راهط» است که جنگ بین طرفداران عبدالله بن زبیر و مروان بن حکم در آن جا رخ داده است.

تصویر شماره ۳۹

۲. المِزَّة و قبور صحابه

قریه «المِزَّة» یکی از نواحی بسیار قدیمی دمشق است که روزگاری حدود سه کیلومتر با دمشق فاصله داشته ولی اکنون در داخل آن قرار گرفته است. المِزَّة در سمت شمال شرقی دمشق و در خیابانی به همین نام واقع شده است. المِزَّة در نزدیکی سفارت جمهوری اسلامی ایران است. چند تن از صحابه و امامزادگان در این قریه مدفون هستند از جمله:

دَحِیَه کَلْبِی

«دحیه کلبی» یکی از صحابه بزرگ پیامبر خداصلی الله علیه و آله و از زهاد و عبّاد بود. گویند روزی جبرئیل علیه السلام در صورت وی بر پیامبرصلی الله علیه و آله ظاهر شد ^(۲). به خاطر وجود قبر او، این قریه به «مِزَّة الکلب» نیز معروف است. قبر اینصحابی بزرگوار در قبرستان عمومی محله - که حدود پانصد متری خیابان اصلی المِزَّة و در کوچه‌های باریک و قدیمی است - قرار

۱- نک: ص ۸۱ از کتاب حاضر.

۲- این روز زمانی بود که پیامبر خداصلی الله علیه و آله برای محاصره بنی قریظه حرکت کردند؛ وقتی در آن مسیر بودند از صحابه پرسیدند آیا کسی را ندیدید از این جا بگذرد؟ گفتند آری دحیه بن کلبی را سوار بر استری دیدیم. پیامبرصلی الله علیه و آله فرمود: اودحیه نبود بلکه جبرئیل بود که می‌رفت تا در میان خانه‌های بنی قریظه زلزله افکند

ابن شهاب زهری، المغازی النبویه، ص ۸۱

ص: ۱۶۴

دارد. این قبر در یک چهار دیواری و اتاقک کوچکی در وسط قبرستان است.

کتیبه‌ای به خط کوفی نیز بر سنگ قبر او نصب شده که این جمله بر آن دیده می‌شود «هذا قَبْر الصَّحَابِيِّ الْجَلِيلِ سَيِّدِي دَحِيَّةَ كَلْبِي، الَّذِي كَانَ يَهْبِطُ الْوَحْيَ اَحْيَانًا بِصُورَتِهِ عَلَى النَّبِيِّصَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَالسَّلَام» در پایین این کتیبه تاریخ ۱۷۴ هجری دیده می‌شود.

قبر منسوب به سعد بن ابی وقاص

در خیابان سعد بن ابی وقاص در قریه الْمَزَّة و کوچه‌ای به همین نام، قبری منسوب به سعد بن ابی وقاص یکی از صحابه پیامبر خداصلی الله علیه و آله و عضو انتصابی شورای شش نفره خلافت - از سوی خلیفه دوم - قرار دارد.

در حدود ۱۰ متری کوچه، چهار دیواری بسیار کوچک و محقری است که توجه کسی را به خود جلب نمی‌کند. بر روی این حجره تابلویی دیده می‌شود که بر آن نوشته است «هذا مقام صحابی الجلیل سعد بن ابی وقاص». در داخل آن نیز قبری است که با پارچه‌ای سبز آن را پوشانیده‌اند. شایان گفتن است که به احتمال زیاد قبر وی در بقیع است.

قبر محمد بن حسن علیه السلام و ابوالقاسم بن محمد بن الحسن علیه السلام

در این قریه، قبر محمد - فرزند امام حسن علیه السلام - و ابوالقاسم بن محمد نوه آن حضرت قرار دارد که با کمال تأسف در میان کوچه‌های باریک قریه الْمَزَّة - در یک چهار دیواری محقر و مخروبه - از دیدها پنهان است. از خیابان الْمَزَّة، حدود سیصد متری داخل قریه مذکور، سمت چپ کوچه، دیواری است که روزنه و پنجره کوچکی از آن باز شده است. دو صورت قبر در آن دیده می‌شود که بر سنگ قبر آن دو به خط کوفی نام آنان نوشته شده است.

جامع یا مقبره اسامه بن زید

کمی پایین‌تر از قبور فرزند و نوه بزرگوار امام حسن علیه السلام در سمت چپ کوچه اصلی، کوچه فرعی و باریک دیگری است که جامع و مسجدی به نام «اسامه بن زید» در آن قرار دارد. ظاهراً وی در این مکان زندگی کرده و در آن جا فوت نموده است. مسجد مذکور بسیار کوچک و دارای مناره‌ای کوتاه است. مردم محل می‌گفتند اسامه بن زید در این جا

ص: ۱۶۵

مدفون است ولی در منابع تاریخی چنین مطلبی ذکر نشده است.

۳. داریا و آثار آن

«داریا» یکی از قریه‌های بزرگ اطراف دمشق است که در حدود چهار کیلومتری غرب این شهر قرار دارد. این قریه منسوب به فردی به نام دارانی است. چند تن از صحابه، زهاد و عرفا در این قریه مدفون هستند از جمله:

ابی مسلم خولانی

«عبدالله بن ثوب خولانی» از بزرگان زهاد و تابعین بود. کرامات فراوانی از وی نقل کرده‌اند گویند: از روی آب رودخانه دجله راه می‌رفت. و نیز گفته‌اند. وقتی اسود عنسی کذاب در یمن ادعای پیامبری کرد، وی را احضار و به او گفت شهادت بده که من پیامبر خدایم، او نیز گفت محمد پیامبر خداست. اسود عنسی دستور داد آتش عظیمی برافروخته و ابی مسلم را در آتش انداختند. گویند آتش هیچ آسیبی به ابو مسلم نرسانید؛ لذا او را از یمن اخراج کردند. وی در قریه داریا ساکن و در همان جا وفات یافت. امروزه ضریح و مقبره او مورد زیارت مردم و اهالی قرار می‌گیرد (۱).

ابی سلیمان دارانی

عبدالرحمان بن احمد بن عطیه دارانی از اولیاء زهاد بزرگ قرن سوم هجری، اهل واسط و عراق بود که در ۲۳۵ هجری در این قریه وفات یافت. فرزند او یعنی سلیمان نیز از عباد و زهاد قرن سوم هجری در سال ۲۳۷ ق وفات یافت (۲). اکنون مقبره ابی سلیمان دارانی در آن جا مورد زیارت اهالی است (۳).

ضریح حزقیل

در قریه داریا ضریح «حزقیل، مؤمن آل فرعون» که در قرآن (سوره غافر) از آن یاد شده قرار دارد. بعضی گویند وی حزقیل بن بوری نبی است که خداوند قومش را به سبب

۱- ابن حورانی، همان کتاب، ص ۱۲۵

۲- یاقوت حموی، معجم البلدان، ج ۲، ص ۴۳۱

۳- یاقوت حموی، معجم البلدان، ج ۲، ص ۴۳۱

ص: ۱۶۶

نافرمانی به طاعون مبتلا کرد و آیات ۲۴۳ سوره بقره را در مورد آنان نازل فرمود «(۱)».

قبر بلال حبشی

در قریه داریا قبر بلال حبشی مؤذن پیامبر خداصلی الله علیه و آله است. همان گونه که در مبحث باب الصغیر و و قبر بلال حبشی گفته شد، ابن کثیر صاحب البدایه والنهایه قبر وی را در قریه داریا می داند؛ زیرا او پس از ورود به شام در این مکان اقامت گزید و از دنیا رفت.

ابن کثیر قبری که در باب الصغیر به او منسوب است را قبر «بلال بن ابی درداء» قاضی دمشق می داند.

قبر سکینه بنت علی علیه السلام

در داریا قبری منسوب به سکینه بنت علی است که امروزه بقعه و بارگاهی دارد امّا این انتسابصحیح نیست زیرا امام علی علیه السلام دختری به نام سکینه نداشته است.

تصاویر شماره ۴۰ و ۴۱

۴. قریۃ المَنیحَہ: قبر سعد بن عُبَادۃ خُزرجی

قریه «مَنیحَہ» در شرق دمشق قرار دارد که در حدود چهار کیلومتری آن قبر سعد بن عُبَادۃ خُزرجی رئیس قبیله خُزرج و صحابی بزرگ پیامبر خداصلی الله علیه و آله است. سعد بن عُبَادۃ نخستین کاندیدای خلافت از انصار در سقیفه بنی ساعده بود «(۲)». او با ابوبکر بیعت نکرد لذا از مدینه تبعید شد و تاوان مخالفت خویش را در دوران خلافت عمر بن خطاب پس داد.

وی در این زمان در حُوران- یکی از استان های شام و سوریه کنونی- سکونت یافته؛ و به طرز مرموزی به قتل رسید «(۳)». بعدها قتل او را گردن جنیان انداختند. شعر معروفی نیز در مورد قتل او منسوب به جنیان در منابع مضبوط است «(۴)». مقبره او امروزه مورد زیارت اهالی قریه است. این قبر داخل مسجدی است و کتیبه ای نیز به خط کوفی دیده می شود که

۱- محمد بن علی العظیمی الحلبی، تاریخ حلب، ص ۶۳

۲- ابن اثیر، الکامل فی التاریخ، ج ۲، ص ۳۳۱؛ ابن سعد، طبقات الکبری، ج ۳، ص ۶۱۶

۳- ابن عبد ربّه، العقد الفرید، ج ۵، ص ۱۴

۴- پیشین، همان جا. قریه منیحه به «ابوالعباس ولید بن عبدالملک بن خالد بن یزید المنیحی» منسوب است یاقوت حموی، معجم البلدان، ج ۵، ص ۲۱۷

ص: ۱۶۷

بر آن نوشته است «هذا قبر سعد بن عبادۀ رئیس الخزرج».

۵. قریه بیت اُرانس: قبر کَناز صحابی

یکی از قریه‌های اطراف دمشق است که اکنون به «بیت رانس» مشهور است. در این قریه، قبر ابی مَرثَدُ یکی از صحابه پیامبر خداصلی الله علیه و آله و معروف به «کَناز الصحابی» قرار دارد «(۱)». امروزه قبر او در شمال این قریه زیارت می‌شود.

۶. قریه دیر مُرّان: قبر تمیم الداری انصاری

این قریه در خارج از دمشق در سمت غرب شهر قرار دارد و قبر «تمیم الداری بن حبيب الانصاری»، صحابی بزرگ پیامبر خداصلی الله علیه و آله در آن است. وی از اهلصَفّه و از زهاد و علماء و صحابه بوده، و کرامات زیادی از او نقل شده است «(۲)». قبر او بسیار معروف و گنبد و بارگاهی زینت بخش آن است.

۷. قریه البجدلیه: مقام بایزید بسطامی

در جنوب دمشق مقام «بایزید بسطامی»، عارف و صوفی مشهور واقع شده است. وی در این مکان به ریاضت و عبادت می‌نشسته است. اکنون جایگاه و عبادتگاه بایزید بسطامی مورد توجه مردم دمشق است «(۳)».

۸. شهرک صیدنایا: دیر صیدنایا

این شهرک در بیست کیلومتری شمال دمشق واقع است. «دیر صیدنایا» که محل حضور حضرت مریم بوده، اکنون با نام «کنیسه مریم عذراء» مورد توجه مسیحیان و حتی مسلمانان است «(۴)».

۱- یاقوت حموی، همان کتاب، ج ۱، ص ۵۱۹؛ ابن حورانی، همان کتاب، ص ۱۳۷

۲- ابن حورانی، همان کتاب، ص ۱۳۲

۳- پیشین، ص ۱۳۷

۴- فارس دارقیو، وصف دمشق، ص ۶۶-۶۳

ص: ۱۶۸

ج- قنيطرة و جولان

جولان منطقه‌ای است که در آخرین نقطه غرب و شمال غربی استان حوران قرار دارد و از لحاظ تقسیمات کنونی ایالتی سوریه، جزو استان قنيطرة است. جولان از مناطق مشهور و قدیمی شام بوده و در دوران قدیم به آن «تراکونیت» می‌گفتند. این منطقه در گذشته از دامنه جبل شیخ تا وادی یرموک امتداد می‌یافته و شهر کنونی قنيطرة یکی از شهرهای آن بوده است «(۱)». در عصر حاضر جولان تنها به تپه‌هایی اطلاق می‌شود که در این منطقه به اشغال اسرائیل درآمده است.

قبل از تجاوز اسرائیل، استان قنيطرة ۱۵۳ هزار نفر جمعیت داشته است. وقتی رژیم صهیونیستی به این مکان تجاوز کرد اهالی آن را به زور بیرون راند؛ تنها پنج روستا از این منطقه را گرفته بودند که نیروهای امت واحده رسیده و نگذاشتند اسرائیلی‌ها به پیشروی خود ادامه دهد. اکنون جمعیت این روستاها به شانزده الی بیست هزار نفر می‌رسد که همه آنان زیر فشار اسرائیلی‌ها هستند، زمین‌های زراعی آنان گرفته شده و محصولات ایشان را ارزان می‌خرند.

اگر اهالی این پنج روستا که امروزه در اشغال صهیونیستها قرار دارد به داخل سوریه بیایند دیگر اجازه برگشت ندارند. در یکی از روستاها تپه‌ای به نام «صرع» وجود دارد که تنها حدود پانصد متر با نیروهای اسرائیلی فاصله دارد. اقوام این طرف اگر بخواهند از مردم آن طرف خبردار شوند باید به کنار این تپه بروند. روستاهای اشغال شده عبارتند از:

القجر، عین قیناع، سعد، بقعات، مجدالشمس.

محلها و روستاهایی که توسط اسرائیل از بین رفته ۱۴۲ روستا و شهر بوده، اکنون چهل محله و پنج روستا بانضمام تپه‌های جولان همچنان در اشغال صهیونیستها است.

با توجه به موقعیت جغرافیایی مطلوب و همچنین اشراف تپه جولان بر کل استان قنيطرة، اهداف شوم اسرائیل مبنی بر تجاوز و اشغال این اراضی بخوبی روشن و آشکار می‌گردد.

ص: ۱۶۹

متأسفانه اکنون شهر قنطره به کلی خراب شده است. خانه‌هایی که با بتون آرمه و سنگ ساخته و بنایی بسیار مستحکم داشته‌اند، همگی با مواد انفجاری و بلدوزرهای اسرائیلی تخریب گشته‌اند. در وسط شهر، بیمارستان دو طبقه جولان است که متأسفانه از تخریب عمال جنایتکار رژیم صهیونیستی در امان نمانده و جز دیوارها بقیه قسمت‌های آن تخریب شده است.

در نزدیکی مرز کنونی منطقه قنطره با رژیم صهیونیستی، قبرستان شهدای این تجاوز ددمنشانه قرار دارد. این شهداء مربوط به سالهای ۱۹۷۲ م و ۱۹۷۴ م هستند که بسیاری از آنان غیر نظامی بوده و چند قبر متعلق به افراد مسیحی نیز در آن دیده می‌شود، چون نیمی از مردم آن منطقه مسیحی بوده‌اند.

ص: ۱۷۱

فصل پنجم: استان حلب

اشاره

الف- اماکن زیارتی و مذهبی حلب

ب- اماکن سیاحتی و تاریخی حلب

ج- مساجد تاریخی حلب

د- بیمارستان‌ها و حمام‌های تاریخی حلب

ه- مدارس و کتابخانه‌های حلب

و- آثار تاریخی اطراف حلب

موقعیت جغرافیایی و تاریخی حلب

«حلب» دومین شهر پر جمعیت سوریه پس از دمشق است که در شمال این کشور و به فاصله ۲۸۰ کیلومتری دمشق قرار دارد.

حَلَب در لغت به معنای شیر دوشیده و مترادف با حلب است. وجه تسمیه آن نیز این است که چون ابراهیم علیه‌السلام در روزهای جمعه از گوسفندانش شیر دوشیده، به فقرا صدقه می‌داد، آنان می‌گفتند «حلب، حلب» و لذا رفته رفته، این نام بر شهر اطلاق شد [\(۱\)](#).

بعضی گویند حلب و حمص و بردعه برادرانی از عمالیق بوده‌اند که هر یک از آنان شهری ساخته و به نام خویش خوانده‌اند. حلب جزو اقلیم چهارم بوده و آن را از مشهورترین منطقه شام، که از سی قرن قبل از میلاد دارای تمدن بوده دانسته‌اند.

در ذکر بانی و پایه‌گذار حلب اختلاف است ولی بیشتر مورخان آن را به فرزندان عمالیق نسبت داده‌اند. بعضی نخستین ساکنان آن را فرزندان حام بن نوح دانسته‌اند [\(۲\)](#). این شهر شاهد سکونت اقوام حیثون، آشوری‌ها، مصری‌ها، یونانی‌ها و رومی‌ها بوده است [\(۳\)](#).

لذا هر یک از این اقوام آن را به نامی می‌خوانده‌اند، حیثون آن را «حلبا و حلباس»،

۱- یاقوت حموی، همان کتاب، ج ۲، ص ۲۸۲؛ ابن شحنه، الدر المنتخب فی تاریخ مملکة الحلب، ص ۲۶؛

تیودور بیشوف، تحف الانباء فی تاریخ حلب الشهباء ص ۸

۲- تیودور بیشوف، همان کتاب، ص ۸

۳- مآخذ پیشین، همان جا؛ ابن بطوطه، الرحله، ص ۵۳؛ ابن عدیم، زبدۃ الحلب من تاریخ الحلب، ص ۱۵-۱

ص: ۱۷۴

آشوریان «حلوان»، یونانیان «باروا» و مصریان آن را «حلب» خوانده‌اند.

در قرون اسلامی این شهر به «حلب الشهباء» معروف بوده و اکنون نیز گاهی این نام در تحقیقات جدید به کار می‌رود (۱). حلب در سال هفدهم هجری توسط اباعبیده بن جراح و به فرماندهی عیاض بن غنم فهری به‌صلح فتح شد. شهر، در آن زمان هفت دروازه داشت و پیرامون آن دیواری محکم کشیده شده بود (۲). پس از فتح این شهر به وسیله مسلمانان، مسیحیان به حفظ کلیساها و انجام آداب و رسوم خود مجاز شدند ولی بعضی از کنائس آنان باصلح، به مسجد تبدیل شد.

حلب در قرون چهارم و پنجم که در دست بنی مرداس از حمدانیان قرار گرفت، رونق بسزایی یافت. سیف‌الدوله حمدانی آن جا را پایتخت خویش قرار داد، به عمران و آبادانی آن همت گماشت. در این دوران شهر حلب، همواره مورد طمع رومیان بود قلعه بسیار مستحکم آن که به عنوان مقر فرماندهی سیف‌الدوله، موقعیت خاص نظامی و استراتژیک به حلب بخشیده بود و مانع عمده‌ای برای دستیابی رومیان به شهر محسوب می‌شد.

در دوران ایوبی‌ها، حلب یکی از پایگاههای مهم نظامی مسلمانان علیه صلیبی‌ها بود و حتی یک بار نیز از سوی آنان تسخیر گشت. در دوره مغول به تصرف آنان در آمد و بیشتر آن ویران و باقیمانده آن در دوران تیمور دستخوش تخریب و ویرانی شد (۳).

در دوران عثمانی این شهر دوباره رونق گرفته و یکی از مراکز نظامی و مهم آنان شد. با پایان یافتن جنگ جهانی اول و تقسیم سرزمین‌های تحت سلطه عثمانی، این شهر همانند سایر شهرهای سوریه، مستعمره فرانسه گردید. اکنون شهر حلب با آثار فراوان تاریخی خود یکی از مراکز توریستی و بسیار جذاب برای جهانگردان است. شایان گفتن است که حلب در گذشته یکی از مراکز شیعه بوده است. نفوذ تشیع در آن را باید به دوران

ابوذر غفاری و حضور وی در شام یا هجرت آل ابی شعبه از عراق به آن سرزمین باز گردانید. در دوره بنی حمدان و بنی مرداس تا حدودی فاطمی‌ها شیعه را در این شهر گسترش دادند. متأسفانه در طول تاریخ، جمعیت شیعه این شهر به خاطر قتل و عام آنان توسط حکومت‌های متعصب و نیز مهاجرت علمای شیعه منطقه به عراق و سایر نقاط از بین رفته (۴) و اکنون نیز بیشتر مردم آن سنی بوده و شیعه چندانی ندارد. حلب، مرکز استان حلب است که جمعیت آن بر اساس سرشماری ۲۰۰۲ میلادی برابر با ۱۳۸۱ ش، چهار میلیون نفر است.

الف- اماکن زیارتی و مذهبی حلب

۱. مشهد الحسین علیه السلام: مسجد النقطه

۱- نک: پیشین، ص ۱۰-۷؛ عقیف البهنسی، الشام الحضاره، صص ۱۵۳-۱۵۲

۲- نک: ابن عدیم، بغیه الطلب فی التاریخ الحلب، تحقیق سهیل زکار، ص ۱۱ به بعد.

۳- محمد راغب الطباخ الحلبی، اعلام النبلاء بتاریخ حلب الشهباء جلد دوم و سوم؛ تیودور بیشوف همان کتاب، ص ۱۷ به بعد.

۴- شیخ ابراهیم نصرالله، حلب و التشیع، مؤسسه الوفاء، بیروت ۱۴۰۳، ص ۱۵۰ به بعد.

ص: ۱۷۵

یکی از اماکنی که نزد شیعه اهمیت بسزائی دارد، مشهد الحسین علیه السلام یا مسجد النقطه است. این مکان یادآور خاطره تلخی در تاریخ تشیع است. هنگامی که کاروان اسرا و سرهای شهدای کربلا از سرزمین عراق به حلب رسیدند، در کنار تپه یا کوهی به نام جوشن «(۱)» در غرب حلب- و کنار معبدی به نام «مارت مروثا» کاروان یک شب متوقف شد تا لختی بیاساید و صبحگاهان حرکت به سوی دمشق را از سر گیرد. نگهبانان و حاملان سرهای مقدس نیز به استراحت نشستند. راهبی که در آن دیر بود با دادن مبلغی به نگهبانان کاروان، سر مبارک امام حسین علیه السلام را بر صخره‌ای در داخل دیر قرار داد و تا صبح کنار سر مقدس بود. هنگام طلوع آفتاب که سر مقدس را برداشتند، چند قطره‌ای خون بر این صخره یا سنگ جاری گشته بود. پس از حرکت کاروان، مردم حلب از این مسأله خبر یافته و اطراف آن سنگ، جمع شده و به عزاداری و شیون و زاری بر کشتگان کربلا- و نواده پیامبر خداصلی الله علیه و آله پرداختند.

بر اساس روایات شیعه، همه ساله در روز عاشورا آن خون بر سنگ می‌جوشید و توجه بسیاری از مردم شام را به خود جلب کرده بود برخی گفته‌اند عبدالملک بن مروان اموی دستور انتقال سنگ را از آن نقطه داد و از آن پس اثری از آن دیده نشد «(۲)». اما نویسنده کتاب حلب و التشیع معتقد است این سنگ از ابتدا تا کنون بر جای خود باقی بوده است مگر مدت کوتاهی در سال ۱۹۲۰ م که مشهد النقطه پایگاه ذخیره سلاح عثمانیها بوده و چون بخاطر انفجار در تسلیحات موجود، مشهد النقطه تخریب و دچار آسیب شد این سنگ موقتاً به مشهد المحسن در جوار آن منتقل و پس از بازسازی به سال ۱۹۶۰ م دوباره بر جای خود بازگشت داده شد. «(۳)» سیف الدوله حمدانی شیعه نخستین کسی است که بر مکان آن سنگ، یعنی دیر یاد شده حجره و جامعی به سال ۳۵۰ هجری ساخت و آن را مسجد النقطه نامید. او به این مکان اعتقاد ویژه‌ای داشت و همواره به زیارت آن می‌رفت. مشهد الحسین علیه السلام امروزه در شهر حلب معروف است و از سوی اهالی و زائران حضرت زینب علیها السلام- که از طریق ترکیه و مرز زمینی به سوریه می‌روند- زیارت می‌شود.

منطقه مشهد الحسین علیه السلام اکنون به «حی الانصاری» مشهور است. تپه جوشن نیز به رغم اینکه خانه‌های متعددی بر فراز آن ساخته شده است ولی همچنان باقی است. مکان مشهد الحسین علیه السلام سمت راست خیابان اصلی و حدود پنجاه متر بالاتر از پل هوایی است کهصحن بزرگی داشته و بر در ورودی، نام این مکان بر روی سنگی حجاری شده است.

در انتهایصحن و حیاط درب دیگری است که به داخل شبستان و محل اصلی مشهد مرتبط است، بر در ورودی آن کتیبه‌ای به خط کوفی دیده می‌شود که بر آن نوشته شده است «هذا مقام و مشهد الحسین علیه السلام» و پایین آن نیز نام سیف الدوله حمدانی به عنوان سازنده این بنا به چشم می‌خورد. پس از ورود؛ به شبستان کوچک دیگری می‌رسیم که در انتهای آن ایوانی قرار دارد و کنار آن ضریحی کوچک به ابعاد ۱/۵ * ۱ متر و به رنگ زرد دیده می‌شود. در داخل آن سنگی بر روی استوانه‌ای قرار داده شده و این

۱- آن را بدین علت جوشن نامیده‌اند که شمر بن ذی الجوشن سر مبارک امام حسین علیه السلام را بر این تپه گذاشته بود ابن شحنه، الدر المنتخب، ص ۸۵

۲- عبدالله حجاز، معالم حلب الاثریه، ص ۱۳۶؛ کامل غزی، نهر الذهب فی تاریخ الحلب، ج ۲، ص ۲۰۹؛ خیرالدین اسدی، احیاء حلب و اسواقها، ص ۱۷۶

۳- ابراهیم نصرالله، همان کتاب، ص ۳۱

ص: ۱۷۷

جا همان مکانی است که سر مقدس امام حسین علیه السلام بر آن گذاشته شده و قطره‌هایی از خون بر آن ریخته است. در سال ۱۹۶۰ م برای بازسازی مشهد الحسین مؤسسه بازسازی و احسان اسلامی جعفری تأسیس شد و از آن سال ضمن بازسازی این مکان، اقدامات عمرانی دیگری از جمله مسجد، مرکز پزشکی تخصصی، حوزه علمیه به ریاست شیخ ابراهیم نصرالله تا عصر حاضر انجام شده است. شیخ ابراهیم نصرالله نویسنده کتاب حلب و التشیع، خود امامت نماز در مشهد الحسین را امروزه بر عهده دارد.

تصاویر شماره ۴۲ و ۴۳

۲. مشهد المحسن بن الحسين عليه السلام

یکی دیگر از اماکن زیارتی شیعه در حلب، مشهد المحسن است که در سیصد متری مشهد الحسین یا مشهد النقطه قرار دارد. در این مکان، محسن فرزند امام حسین علیه السلام به خاک سپرده شده است. هنگام استراحت کاروان در این مکان، همسر امام حسین علیه السلام - که به روایتی باردار بوده - بر اثر سختیهای راه و فشارهای جسمی و روحی، فرزندش سقط شده است. روایات دیگری حاکی است، محسن که طفلی شیر خواره بوده در این مکان وفات یافته است. «(۱)» به نظر می‌رسد روایت اول صحیح‌تر باشد. زیرا امام حسین علیه السلام فرزندی به نام محسن نداشته است و این که مادرش او را محسن نامیده است شاید به یاد فرزند سقط شده حضرت فاطمه علیها السلام بوده است. در هر حال به گزارش ابن شحنه در ۳۵۱ هجری سیف الدوله حمدانی شبی در خواب دید که در یک نقطه شهر نوری به هوا برخاست، چون صبح شد به آن محل رفت و پس از حفاری آن مکان، سنگی یافت که بر آن نوشته شده بود «هذا قبر محسن بن الحسين بن علي عليه السلام» و لذا دستور داد تا مزار و مرقدی بر روی آن ساختند «(۲)». یاقوت حموی این مکان را «مشهد الدّکّه» نیز نامیده است «(۳)».

۱- یاقوت حموی، معجم البلدان، ج ۲، ص ۲۸۴

۲- ابن شحنه، الدر المنتخب فی تاریخ مملکة حلب، ص ۸۵؛ کامل غزی، نهر الذهب فی تاریخ حلب، ج ۲، ص ۲۷۸

۳- همو، معجم البلدان، ج ۲، ص ۱۸۶. کمونه حسینی وی را کودکی دانسته که در آن‌جا از دنیا رفته است آرامگاههای پاک خاندان پیامبر و صحابه و تابعین، ترجمه عبدالعلیصاحبی، ص ۱۰۱؛ عبدالله حجاز، معالم حلب الاثریه، ص ۱۳۹

ص: ۱۷۸

این مکان نیز در دامنه تپه یا کوه جوشن است و با عبور از پلکان طویلی می توان بدان راه یافت. این مشهد دو گنبد کوچک و نمایی قدیمی دارد. بر سر در ورودی آن دو کتیبه به چشم می خورد، کتیبه بالاتر از سیف الدوله حمدانی است که از دستور وی برای احداث بنا در ۳۵۱ هجری و کتیبه دوم نیز از تجدید بنای این مکان توسط سلطان عبدالحمید عثمانی در تاریخ ۱۳۱۴ ق هجری خبر می دهد.

در سمت چپ دیوار بیرونی، کتیبه ای بسیار زیبا و خوانا به خط کوفی دیده می شود که به نورالدین زنگی شهید، از امرای ایوبی مشهور دمشق تعلق دارد. در داخل شبستان و صحن نیز کتیبه هایی با نام «ملک ظاهر الدین بیرس» یکی دیگر از امرای ایوبی با تاریخ ۶۹۰ هجری و همچنین کتیبه ای با ذکر اسامی ۱۴ معصوم از سیف الدوله دیده می شود. در سمت چپ صحن یعنی در شبستان کوچکی قبر محسن بن الحسین علیه السلام با ضریحی از آهن و پوشش سبز قرار دارد.

تصویر شماره ۴۴

۳. مقبره ابن شهر آشوب، و قبور علمای بنی زهره

این مقبره که در بیست متری جنوب مشهد الحسین علیه السلام قرار دارد، بسیار کوچک و به وسیله نیم دیواره ای به ابعاد ۵*۵ متر احاطه شده است. در این جا علمای بزرگی مدفون شده اند. بر این قبور سنگ قبرهایی با خط کوفی از سده های سوم و چهارم هجری دیده می شوند که اغلب شکسته و منهدم شده و بر این کتیبه ها نام آنان ذکر شده است. یکی از علما و مورخان بزرگ شیعه یعنی ابن شهر آشوب صاحب کتاب معروف مناقب الائمه و «عمر بن صلاح حلبی» یکی از زهاد و فقهای بزرگ اسلام در این چهار دیواری متروک و مخروبه، که توجه هیچ کس را به خود جلب نمی کند مدفون هستند.

کمی پایین تر یعنی در پنجاه متری جنوب این مکان چهار دیواری کوتاه دیگری است که در آن علمای بنی زهره - از معروف ترین قبایل شیعه در قرن چهارم و پنجم

ص: ۱۷۹

هجری- به خاک سپرده شده‌اند. در این جا نیز سنگهای قبور آنان که به خط کوفی آن سده‌هاست بسیار شکسته و منهدم شده و به طور پراکنده بر آن قبور ریخته شده‌اند. در این مقبره، «بهاء الدین بن زهره بن احمد حلبی»، «احمد حسین اسحاقی»- شاعر و ادیب و حافظ قرآن-، «ابن منیر طرابلسی»- شاعر مشهور شام- و ابوالمکارم حمزه بن زهره حلبی صاحب الغنیه- متوفی ۵۸۵ ق- مدفون هستند. در توسعه اخیر مسجد النقطه که به همت شیخ ابراهیم نصرالله انجام شده است این قبور نیز در داخل محوطه مورد توسعه واقع گردیده است.

۴. مقبره شهید شیخ شهاب‌الدین سهروردی

شیخ شهاب‌الدین سهروردی، یحیی بن حبش بن امیرک، شیخ اشراق، حکیم الهی و بنیان‌گذار حکمت اشراق به سال ۵۴۹ هجری در سهرورد- از توابع زنجان- به دنیا آمد. وی در دوران کودکی به بیشتر علوم اسلامی و فلسفی احاطه یافت. در سالهای بعد با ابداع طریقه اشراقی در فلسفه، نسبت به بعضی از فلاسفه و قدما موضع گرفت؛ لذا از جانب کسانی که طریقه اشراقی او مورد پسند نبود، به الحاد و زندقه متهم شد و حتی بعضی از علمای حلب، خون او را مباح دانستند. شیخ شهاب‌الدین در بسط و تشریح مسلک جدید خود در فلسفه و حکمت یعنی مکتب اشراقی، دهها کتاب و رساله به رشته تحریر درآورد.

حکمایی چون ملاصدرا (صدرالمتهین) و ملاهادی سبزواری به پیروی و تشریح عقاید این فیلسوف بزرگ پرداختند. شیخ شهاب‌الدین از عرفا و حکمایی است که عده‌ای او را به شیعه منتسب کرده‌اند لذا باید گفت علت قتل او علاوه بر ایجاد مکتب جدیدی- بر اساس فلسفه افلاطونی و پیروی از فلاسفه ایران قبل از اسلام- می‌تواند همین گرایش‌های او به شیعه باشد. او بر اثر سعایت‌هایی که از وی نزد سلطان‌صلاح‌الدین ایوبی فرمانروای ایوبیان مصر و شام و سردمدار مبارزه علیه‌صلیبی‌ها شد به حبس افتاد و در ۵۸۷ ق به شهادت رسید.

اکنون مقبره این شهید در سمت شمال غربی میدان باب الفرج- داخل جامع

ص: ۱۸۰

سهروردی قرار دارد. این جامع بسیار کوچک بوده و کمتر در معرض دید است. در داخل شبستان و سمت چپ آن مقبره سهروردی است که سنگ قبر کوچکی دارد. بر بالای این قبر شرحی مختصر از زندگی این فیلسوف ایرانی و مکان تولد و رشد او در ایران به نگارش در آمده است.

تصاویر شماره ۴۵ و ۴۶

۵. آرامگاه حضرت زکریای نبی علیه السلام

حضرت زکریای نبی علیه السلام یکی از پیامبران الهی و آخرین انبیای عهد قدیم بود. حیات او را، شش قرن قبل از میلاد دانسته و گویند در دوران ترمیم هیکل اورشلیم - که به وسیله نبوکدنصر پادشاه بابل تخریب شده بود - می زیسته است. زکریا و همسرش که هر دو در پیری و کبر سن قرار داشتند به قدرت الهی صاحب فرزندی به نام یحیی شدند.

خداوند در قرآن کریم از این موضوع چنین یاد می کند. «یا زَکَرِیَّا انا نُبَشِّرُکَ بِغُلَامٍ اسْمُهُ یَحْیٰی» (۱) «... (ای زکریا ما تو را به فرزندی به نام یحیی بشارت می دهیم ...)»

مرقد مطهر این پیامبر الهی در داخل شبستان جامع اموی حلب (۲) و در سمت چپ محراب قرار دارد. قبر او داخل ایوانی است که با ضریحی محصور شده و در آن تابوتی چوبین با پوشش سبز دیده می شود. ابتدا در این مکان صندوقی بوده که نام زکریا نیز بر آن دیده می شده است و بعدها در مکان آن، مقبره مذکور را ساخته اند. قبر حضرت زکریا امروزه از سوی مردم حلب و زائران زینب کبری علیها السلام زیارت می شود.

تصویر شماره ۴۷

۶. قبر معروف بن جمر از نوادگان امام صادق علیه السلام

معروف بن جمر یکی از نوادگان اسماعیل بن امام صادق علیه السلام است که در ۵۵۵ هجری به دنیا آمد. وی فردی شجاع، متهور و از فرماندهان سپاه «ملک ظاهر بَیْرَس» و از

۱- .مریم: ۷

۲- نک: ص ۱۸۴ از کتاب حاضر.

ص: ۱۸۱

مجاهدین فی سبیل الله بود که سالهایی از عمر خویش را در میدان جهاد علیه صلیبی ها سپری کرد. این مجاهد بزرگوار در ۶۴۰ هجری در نبرد انطاکیه به شهادت رسید.

قبر معروف بن جُمر در داخل «سوق الزرب» که بازاری بسیار طولانی است قرار دارد. بازار یاد شده از کمی بالاتر از درب قلعه حلب آغاز و به «جامع کبیر» حلب ختم می شود. قبر او در حدود دویست متری داخل بازار و سمت چپ آن است که پنجره ای از مرقد او به بیرون باز شده است. مدرسه ای که امروزه این قبر داخل آن است توسط ملک ظاهر بیبرس به سال ۵۹۰ هجری ساخته شده است. در کنار قبر او کلاهی خود و لوازم و ابزارهای جنگی او نگهداری می شود.

تصویر شماره ۴۸

ب- اماکن سیاحتی و تاریخی حلب

قلعه تاریخی و نظامی حلب

در مرکز شهر حلب، در میدان اصلی شهر، قلعه ای بسیار عظیم و زیبا، که شاید از باشکوه ترین و زیباترین قلاع جهان باشد، چشم هر بیننده ای را مبهوت می سازد.

گرداگرد این قلعه، خندق و دره ای بزرگ است که عمق آن به حدود ده متر و عرض آن به بیست متر می رسد. قلعه بر روی تپه ای ساخته شده و مساحتی حدود ۳۷۵ * ۳۷۳ متر مربع دارد. ارتفاع بالای قلعه تا کف خندق حدود چهل متر است.

این قلعه را در اصل رومیان ساخته اند و سیف الدوله حمدانی - حاکم موصل، حلب و رقه - در سده چهارم آن را بازسازی کرده است.

بعضی گویند نخستین کسی که قلعه حلب را بنا کرد سلوکوس از سلاطین سلسله سلوکیه (یونانیان) بود «(۱)». در جنگهای مسلمانان و رومیان این قلعه یکی از استحکامات بسیار قوی و غیر قابل نفوذ مسلمانان بوده و به عنوان مقر فرماندهی سیف الدوله موقعیتی

۱- تیودور بیشوف، تحف الانباء فی تاریخ حلب الشهباء، ص ۱۹۶؛ کامل غزی، نهر الذهب فی تاریخ الحلب، ج ۲، صص ۳۶ الی ۲۳؛ عبدالله حجاز، معالم الحلب الاثریه، ص ۱۳

ص: ۱۸۲

استراتژیکی داشته است. ناکفور فوکاس فرمانده سپاهیان روم نیز یک بار قلعه را به آتش کشید پس از دوران سیف الدوله، سلاجقه شام و امرای ایوبی از این قلعه به عنوان دژ مستحکم در مقابل نیروهای صلیبی بهره برده و تعمیراتی نیز در آن انجام دادند.

متأسفانه در هجوم مغول به حلب این قلعه نیز تقریباً تخریب شد ولی اشرف بن قلاوون آن را تجدید بنا کرد. قلعه یاد شده برای بار دوم به دست تیمور لنگ خراب شد ولی بازسازی شد. آخرین تعمیراتی که بر آن صورت گرفت در قرن سیزدهم و پس از آسیب‌هایی بود که بر اثر زلزله به آن وارد آمد «(۱)». امروزه بر دیوارهای درب قلعه سوراخهای فراوانی دیده می‌شود که اثر گلوله و توپهایی است که در جنگ جهانی اول و درگیری‌های عثمانی با دولتهای اروپایی به آن شلیک شده است.

هم اکنون قلعه حلب یکی از اماکن و آثار تاریخی و سیاحتی منحصر به فردی است که بسیاری از سیاحان و جهانگردان را به سوی خود جذب می‌کند. این قلعه به وسیله پلی که بر ستون‌ها و پله‌هایی از سنگ استوار است با خارج از آن مرتبط می‌گردد. در گذشته، این پل، چوبی و متحرک بوده و به هنگام لزوم باز یا بسته می‌شده است. طول آن حدود پنجاه متر و در انتهای آن، درب اصلی قلعه قرار دارد؛ که بسیار بزرگ با دو برج دیدبانی به ارتفاع دوازده متر و عرض چهار متر و دیوارهای سنگی است.

بر سر در ورودی، کتیبه‌ای بسیار بزرگ و طولانی به خط کوفی قرن پنجم - از دوران سیف الدوله - و در کنار آن کتیبه‌ای دیگر که از تجدید بنای سلطان اشرف قلاوون خبر می‌دهد دیده می‌شود. شایان گفتن است قبل از این درب، برج کوچکی که در ۱۵۰۷ میلادی ساخته شده قرار دارد. پس از در اصلی، هر یک از راهروهای پرپیچ و خم و تاریک دارای دری هستند که اولین آن «باب الحیات» و دومین آن «باب الاسدین» (شعار دولت ایوبی) است. پس از طی مسافتی طولانی و پرپیچ و خم به داخل قلعه راه یافته و این آثار و ابنیه را در آن می‌بینیم:

۱. قصر و دارالاماره سلطان

در قسمت بالای قلعه، سالن بزرگی به ابعاد ۳۰*۳۰ متر و ارتفاع پانزده متر قرار دارد

ص: ۱۸۳

که قصر الضیافه سیف الدوله بوده است. این عمارت تا حدودی شبیه سالن عالی قاپوی اصفهان است؛ دارای سقفی بسیار زیبا از فسيفساء و منبت کاری شده از آثار هنری دوران ایوبی است.

۲. زندان قلعه

کمی بالا-تر از دارالاماره و قصر الضیافه، در سمت راست، درب کوچکی است که پس از عبور از راهرویی به زیرزمین و در حقیقت به زندان مخوف قلعه راه می‌یابیم.

زندان از دو قسمت تشکیل شده است، اولی که زیر زمینی وسیع با دو سالن بزرگ است و قسمت دیگری که به وسیله پله‌ای بسیار باریک به آن راه است، این جا مکانی عمیق‌تر و بسیار وحشتناک و تاریک است که هیچ روزنه و نوری ندارد. گویا این زندان برای مجرمان و یا افراد خطرناک با جرائم سنگین‌تر بوده است.

۴. حمام‌های قلعه

پس از زندان قلعه- در سمت چپ- یک حمام عمومی است که تا حدودی سالم مانده است. این حمام برای استفاده سربازان در نظر گرفته شده و کمی بالا-تر از آن- در سمت راست- حمام سلطنتی دیده می‌شود که مخصوص فرمانده و یا فرماندهان بوده و اکنون نیز سالم باقی مانده است.

۵. جامع کبیر و جامع‌صغیر قلعه

دو مسجد در قلعه وجود دارد. اولی جامع الصغیر و دومی جامع الکبیر ساخته نور الدین زنگی شهید است که در انتهای قلعه قرار دارد. بر بالای درب ورودی جامع کبیر کتیبه‌ای از ۶۱۰ ق به نام‌صلاح الدین ایوبی دیده می‌شود. این جامع که همزمان با جامع الصغیر ساخته شده دارای صحن، شبستان و محرابی است و اطراف آن نیز با ستون‌های سنگی مسقف و گنبدی نیمه مخروطی و مأذنه‌ای بزرگ بر فراز آن قرار یافته است. کتیبه دیگری نیز بر دیواره جنوبی جامع با این عنوان دیده می‌شود «أَمْرٌ بِأَنْشَاءِ هَذَا الْمَسْجِدِ، مَلِكٌ عَادِلٌ نُوْرُالدِّینِ مُحَمَّدُ بْنُ زَنْجِیٍّ وَ أَحْسَنُ خَاتِمَتِهِ سَنَ ۵۶۳».

۶. مقام ابراهیم علیه السلام و رأس یحیی علیه السلام

در راهروی ورودی قلعه- در سمت راست- ایوانی است که داخل آن قبر و

ص: ۱۸۴

صندوقی قرار دارد. گویند پاره‌ای از سر حضرت یحیی علیه السلام، فرزند زکریا علیه السلام در آن است. این صندوق در ۴۳۵ هجری کشف شده و مکان آن به مقام ابراهیم علیه السلام و مقام خضر نیز معروف و در کنار آن نیز باب الجنان یا مشهد علی علیه السلام است. وجه تسمیه آن به مشهد علی علیه السلام به خاطر سنگ نبشته‌ای است که یاقوت حموی گوید خط علی بن ابی طالب علیه السلام است «(۱)».

تصاویر شماره ۴۹ و ۵۰

ج- مساجد تاریخی حلب

۱. مسجد اموی یا جامع الکبیر

یکی از مساجد بسیار قدیمی و تاریخی شهر حلب جامع الکبیر یا مسجد اموی است. در ابتدا مکان آن به کنیسه بزرگ روم تعلق داشته و پس از فتح حلب توسط مسلمانان به مسجد تبدیل شده است. بنای کنونی مسجد مذکور از دوران ولید بن عبدالملک اموی است که آن را همزمان با جامع اموی دمشق ساخته و سلیمان بن عبدالملک نیز آن را تکمیل کرده است. هر چند بنای آن از لحاظ زیبایی به جامع اموی دمشق نمی‌رسد ولی نمونه کامل و مظهری از معماری اسلامی (در قرن اول هجری) است که بر خلاف جامع اموی دمشق، معماری رومی در آن تأثیری نداشته و مهندسان رومی در ساخت آن دخیل نبوده‌اند.

این جامع در ۳۱۵ هجری پس از فتح شهر به وسیله ناکفور فوکاس - امپراتور روم - به آتش کشیده شد و سیف الدوله حمدانی پس از باز پس‌گیری شهر دوباره آن را ترمیم کرد. در دو مرتبه دیگر، یکی در دوره زنگیان و دیگری در دوره مغول نیز دچار آتش سوزی شد که آن را بازسازی کردند «(۲)». مأذنه آن که ۴۵ متر ارتفاع دارد در ۱۰۹۰ میلادی

۱- معجم البلدان، ج ۲، ص ۲۸۴

۲- ابن شحنه، الدر المنتخب فی تاریخ مملکة الحلب، باب نهم؛ ابن بطوطه، الرحله، ص ۵۲؛ محمد کردعلی، خطط الشام، ج ۶، ص ۴۹؛ محمد راغب الطباخ الحلبي، اعلام النبلاء بتاریخ الحلب الشهباء، ج ۲، ص ۶۹. کامل غزی، همان کتاب، ج ۲، ص ۱۸۰

ص: ۱۸۵

ترمیم شده است «(۱)». این مسجد دارای چهار درب اصلی به نامهای «باب النحاسین»، «باب الجراکسه»، «باب المسامیریه» و «باب سوق الطیبه» بوده که اکنون تنها دو باب آن مورد استفاده است.

جامع کبیر در نزدیکی قلعه حلب و کنار بازار اصلی این شهر (سوق الذرب) قرار دارد و نمای آن از بالای قلعه دیده می‌شود. این مسجد که تا حدودی شبیه جامع اموی دمشق است؛ دارای صحنی بزرگ و دیوارهای سنگی است. در وسط صحن، دو قبه شبیه قبه‌های صحن جامع اموی دمشق ساخته‌اند. مأذنه چهار گوشه در کنار درب ورودی و سمت شمال غربی جامع ساخته‌اند.

در سمت جنوب صحن، شبستان بسیار بزرگ و زیبایی است که دارای منبری چوبین و منبت کاری شده است. بر بالای محراب، کتیبه‌ای به نام منصور بن قلاوون و کتیبه دیگر از ۷۴۰ هجری - در سمت راست منبر - دیده می‌شود. در سمت چپ منبر و محراب، مرقد مطهر «زکریای نبی علیه السلام» است. سقف شبستان بر ستون‌های متعددی استوار گشته و به نظر نمی‌رسد از آن دوران یعنی قرن هشتم به بعد تعمیراتی در آن صورت گرفته باشد.

تصویر شماره ۵۱

۲. جامع توتّه

شاید جامع توتّه از لحاظ قدمت، قدیمی‌تر از جامع کبیر حلب باشد ولی مسجدی است کوچک و چندان مورد توجه نیست. این جامع نخستین مسجدی بوده که پس از فتح حلب توسط مسلمانان، به سال شانزده هجری بنا شده است. نامهای دیگر آن «جامع عمری»، «جامع غضائری» و «جامع شعبیه» است. در دوران زنگی‌ها به سال ۵۴۵ هجری و در عصر ممالیک به سالهای ۸۰۴ ه و ۹۷۲ ه تعمیر «(۲)» و نمای آن همچنان از آن دوران باقی است. جامع توتّه در سمت شمال جامع کبیر و حدود یکصد متری آن در کنار میدانی واقع

۱- عقیف البهنسی، الشام الحضاره، ص ۱۵۸

۲- کامل غزی، همان کتاب، ج ۲، صص ۷۱ و ۸۷ و ۱۵۲؛ خیرالدین اسدی، احیاء حلب و اسواقها، ص ۹۴

ص: ۱۸۶

شده است.

۳. سایر مساجد حلب

این شهر به علت اینکه در دوران سیف الدوله و همچنین زنگیها و ایوبیها در تاریخ شام نقش بسیار مهمی داشته است، همواره توجه خاصی به آن مبذول و مساجد و ابنیه‌های فراوانی در آن احداث گشته است. غیر از دو مسجد قدیمی که ذکر شد، سایر مساجد حلب از بناهای قرون ششم به بعد است که در این جا به ذکر نام و سال بنای آنها اشاره می‌کنیم.

- ۱- جامع دباغه: از دوران ایوبی در میدان سبع بحرات.
- ۲- جامع مقامات: ساخته ۷۰۳ هجری.
- ۳- جامع طنبا: ساخته ۷۲۳ ه توسط علاءالدین طنبا امیر مملوکی در میدان نمک.
- ۴- جامع ابن: ساخته ۷۰۷ ه در زقاق الطویل.
- ۵- جامع رومی: ساخته ۷۶۸ توسط منگلی بغا، نائب مملوکی حلب.
- ۶- جامع زکی: ساخته ۷۰۰ هجری «(۱)».

د- بیمارستان‌ها و حمام‌های تاریخی حلب

حلب به عنوان یکی از مظاهر تمدن اسلامی دارای شاخصه‌های تمدن در قرون اسلامی از جمله بیمارستان، حمام، مدرسه و کتابخانه بوده است که در این جا به قدیمی‌ترین آنها اشاره می‌گردد.

۱. بیمارستان نوریه

این بیمارستان همزمان با بیمارستان نوریه دمشق به سال ۵۹۹ هجری به دستور نورالدین محمود زنگی و توسط حارثی دمشقی - مهندس و پزشک حلب - ساخته شد «(۲)».

۱- پیشین، همان جا؛ خیرالدین اسدی، همان کتاب، ص ۱۳۳؛ عبدالله حجاز، همان کتاب، صص ۶۱، ۷۸ و ۱۰۰

۲- خیرالدین اسدی، همان کتاب، ص ۱۶۷؛ محمد راغب الطباخ الحلبي، اعلام النبلاء بتاريخ حلب الشهباء، ج

ص: ۱۸۷

بعضی بنای آن را ۴۵۸ هجری می‌دانند که در دوران نورالدین زنگی تجدید بنا گشته است. بیمارستان مذکور که دارای بخشی مخصوص زنان بوده، امروزه به‌صورت مخروبه‌ای است.

۲. بیمارستان ارغونی

توسط ارغون بن طیجو کاملی، نائب حلب به سال ۷۵۵ هجری ساخته شده و دارای معماری و بنایی بسیار عالی است ^(۱).

۳. حمام جوهری

از قدیمی‌ترین حمام‌های حلب است که در ۷۸۷ هجری توسط امیر علاءالدین جوهری ساخته شده است.

۴. حمام یلبغا (ناصری)

یکی از زیباترین حمام‌های دمشق است که توسط امیر یلبغا ناصری به سال ۸۹۲ هجری تجدید بنا شده است. تاریخ بنای آن روشن نیست ولی در حمله مغول از بین رفته و دوباره مرمت گشته است. این حمام در میدان قلعه حلب و سمت راست درب قلعه است که اکنون به موزه‌ای تبدیل شده است. امروزه چند حمام دیگر از قرون نهم و دهم نیز همچنان در حلب فعال هستند.

ه- مدارس و کتابخانه‌های حلب

اهمیت علمی و تاریخی هر شهری و نقش آن در فرهنگ و تمدن، بسته به میزان وجود کتابخانه و مدارس آن است که در فرهنگ اسلامی جایگاه ویژه‌ای دارد. شهر حلب به عنوان یکی از شهرهای متمدن اسلامی در قرون چهارم و پنجم هجری کتابخانه‌های فراوانی داشته که متأسفانه بسیاری از آنها در حمله مغول تخریب و ویران شده‌اند. یکی از قدیمی‌ترین و مهم‌ترین کتابخانه‌های حلب که دچار این سرنوشت غم

ص: ۱۸۸

انگیز شده کتابخانه بزرگ «جامع کبیر اموی» است که حدود ده هزار نسخه خطی از موقوفات سیف الدوله حمدانی را در خود جای داده بوده است. کتابخانه‌های «سلطانیه»، «حلاویه» و «عصرونیه» و چند کتابخانه دیگر، نیز متأسفانه از هجوم مغول در امان نبوده و نسخ خطی نفیس آن همگی از بین رفته‌اند. کتابخانه‌هایی که اکنون در این شهر موجود هستند اغلب پس از حمله مغول بنا شده که به بعضی از آنها اشاره می‌شود.

- ۱- کتابخانه شیخ عبدالرحمن عجمی در مدرسه اشرفیه: (۶۵۸ هجری).
- ۲- کتابخانه جامع منگلی بغا: (۷۶۰ هجری).
- ۳- کتابخانه مولویه: (قرن یازدهم) ساخته شیخ احمد قاری.
- ۴- مدرسه حلاویه: قدیمی‌ترین مدارس حلب است که ابتدا کنیسه بوده و در قرن چهارم هجری به مسجد تبدیل و در عصر نورالدین محمود زنگی دوباره به مدرسه تبدیل شده است «(۱)».
- ۵- مدرسه شرفیه: ساخته ۵۶۰ ق توسط ابن عجمی در شرق جامع کبیر.
- ۶- مدرسه ظاهریه: ساخته ملک ظاهر بیبرس در قرن هفتم و در ضلع جنوبی قلعه حلب.
- ۷- مدرسه شابختیه: در ۵۸۹ ه ساخته امیر شابخت اتابکی.
- ۸- مدرسه فردوسیه: در ۶۳۳ ه ساخته برادرزاده صلاح الدین ایوبی «(۲)».

و- آثار تاریخی اطراف حلب

۱. قلعه سمعان

یکی از آثار دیدنی اطراف حلب، قلعه سمعان است که در فاصله ۵۹ کیلومتری شمال غربی حلب قرار دارد. سمعان، همان شمعون الصفا یکی از قدیسان معروف

۱- کامل غزی، نهر الذهب فی تاریخ الحلب، ج ۲، ص ۲۱۹

۲- نک: شوقی شعث، حلب، تاریخها و معالمها التاریخیه، جامعه حلب ۱۹۹۱ م.

ص: ۱۸۹

مسیحی است «(۱)». قلعه را رومی‌ها ساخته و در جنگ‌های صلیبی به عنوان دژ نظامی مورد استفاده مسلمانان بوده است. قلعه سمعان در دامنه «جبل سمعان» واقع و کنار آن نیز دیر معروف سمعان است که مخروبه آن همچنان در پنج کیلومتری شرق شهرک «معره النعمان» باقی است. در کنار آن دیر یک مسجد و در شمال آن سه قبر دیده می‌شود «(۲)».

بسیاری از آثار داخل آن قلعه از بین رفته ولی دیوارها و برجک‌ها و ستون‌های آن به طور کامل باقی مانده است. معماری آن ترکیبی از معماری رومی و اسلامی است و تعمیراتی که در دوران اسلامی در آن انجام شده است به وضوح دیده می‌شود.

۲. قلعه حارم

یکی دیگر از قلعه‌های دیدنی اطراف حلب است که در حدود هفتاد کیلومتری مغرب حلب- در مسیر انطاکیه- قرار دارد. این قلعه در جنگ‌های رومی‌ها با سیف الدوله حمدانی- به تصرف ناکفور فوکاس- امپراطور روم- در آمده و به عنوان یکی از استحکامات دفاعی و نظامی آنان در جنگ با نیروهای مسلمانان مورد استفاده قرار بود. در دوران سلاجقه شام و ممالیک نیز از پایگاه‌های نظامی و نقاط استراتژیکی اطراف حلب در جنگ‌های صلیبی بوده است.

قلعه حارم در حمله مغول تخریب و عثمانی‌ها در قرن سیزدهم هجری آن را تجدید بنا کردند.

۳. معره النعمان

شهرکی است در مسیر «ادلب- حماه» و به فاصله ۸۳ کیلومتری جنوب شرقی حلب، آن جا زادگاه و مدفن ابوالعلاء مُعَرّی شاعر و فیلسوف قرن پنجم هجری است. شهرک مذکور که کمی پایین تر از قریه «الدانا» واقع شده، دارای آثار و قلاع فراوانی از دوران

۱- کامل غزی، همان کتاب، ج ۱، صص ۳۶۸-۳۵۷؛ تیودور بیشوف، همان کتاب، ص ۲۷ و ۲۸؛ عقیف البهنسی، همان کتاب، ص ۱۲۴

۲- ابن شحنه، الدر المنتخب، ص ۹۹، اولین آن متعلق به شیخ زکریا یحیی بن منصور مغربی، زاهد معروف بوده و دومین آن قبر فاطمه دختر عبدالملک مروان و همسر عمر بن عبدالعزیز است.

ص: ۱۹۰

ایوبی ها و کاروانسراهایی از دوران عثمانی ها است «(۱)».

۴. شهرک دانا

این شهرک در مسیر «حلب- حماه» و به فاصله ۴۵ کیلومتری شمال غربی حلب قرار دارد. شهرکی است بسیار قدیمی و مخروبه که آثار معماری دوران رومی ها- در قرون قبل از اسلام- در آن دیده می شود. این شهرک با «قریه الدانا» که بالاتر از معرة النعمان است، تفاوت دارد. شهرک دانا در جنوب قلعه و دیر سمعان است.

۵. شهرک کرکمیش (جرابلس)

یکی از شهرک های بسیار قدیمی سوریه است که در ۱۲۰ کیلومتری شمال شرقی حلب، نزدیک مرز ترکیه قرار دارد. این شهر در هزاره های قبل از میلاد، دارای تمدنی عالی و درخشان بوده و هم اکنون نیز آثاری از آرامی ها در آن موجود است. این شهر امروزه به جرابلس معروف است «(۲)».

۶. شهرک عین دارا

این شهرک در چهل کیلومتری شمال غربی حلب و کمی بالاتر از قلعه سمعان (شمال آن) قرار دارد. آثار تاریخی آن از دوره آرامی ها و هزاره های قبل از میلاد است.

۱- برای اطلاع بیشتر رجوع کنید به محمد سلیم الجندی، تاریخ معرة النعمان، دمشق، وزارة الثقافة ۱۳۸۳ ق.

۲- تیودور بیشوف، همان کتاب، ص ۱۳

ص: ۱۹۳

فصل ششم: استان رقه: منطقه صفین

اشاره

ص: ۱۹۴

- ۱- باب علی علیه السلام و دیوار قدیمی رقه
- ۲- مزار و مقبره عمار بن یاسر
- ۳- مرقد و مزار او ایس قرنی
- ۴- مزار و مرقد منسوب به ابی بن کعب
- ۵- آثار تاریخی اطراف رقه وصفین

ص: ۱۹۵

شهر رقه: منطقه صفین

یکی از مناطق تاریخی سوریه که در تاریخ اسلام و بویژه شیعه، جایگاه و یژه‌ای دارد «شهر رقه» و یا «منطقه صفین» است. صفین در حقیقت به ساحل روخانه و جایی که خشکی به داخل آب راه یافته باشد گفته می‌شود. این منطقه در ۳۷ هجری شاهد یکی از وقایع بسیار مهم در تاریخ اسلام و شیعه و در حقیقت مکانی برای رویارویی حق و باطل و نبرد با قاسطین بوده است. معاویه، به عنوان سردمدار جریان قاسطین به همراه بزرگان و اشراف القبایل اموی به ظاهر برای انتقام و خوانخواهی عثمان و در حقیقت، برای انتقام خون پدران و خاندان خود در جنگ بدر - که به وسیله امام علی علیه السلام ریخته شده بود - در محلی به نام صفین (در کنار رودخانه فرات) اردو زد. هدف وی از مبارزه و نبرد با امام علی علیه السلام این بود که در صورت پیروزی، سلطنت و ریاستی که از دوران عبدمناف، از قبیل و خاندان وی بیرون رفته بود را دوباره بازگردانده و عرب را تحت انقیاد بنی عبد شمس و بنی امیه در آورد.

در این مکان خون بهترین صحابه و شیعیان علی علیه السلام از جمله عمار بن یاسر، اویس قرنی و تعداد ۲۵ نفر از صحابه بدری و حدود ۲۵ هزار نفر از یاران علی علیه السلام بر زمین ریخته شد. پیامبر صلی الله علیه و آله نیز در دوران حیات خویش از کشته شدن عمار در این منطقه خبر داده بودند [\(۱\)](#).

«شهر رقه» و یا «رافقه» در مجاورت منطقه صفین قرار دارد نام این شهر را از این

۱- نصر بن مزاحم المنقری، وقعة الصفین، ص ۳۰۰ به بعد؛ مسعودی، مروج الذهب، ج ۲، ص ۳۷۴

ص: ۱۹۶

جهت رَقَه گذاشته‌اند که در کنار آن، فرات آب خود را بر آن می‌گسترانید و در اصطلاح به ساحل و یا زمین‌های رملی کنار فرات گفته می‌شد. شهر رَقَه را جزو اقلیم چهارم دانسته‌اند. در سال هفدهم هجری عیاض بن غنم فرمانده سپاه سعد بن ابی وقاص مردم آن را به اسلام دعوت کرد و آنان به این دین جدید گرویدند [\(\(۱\)\)](#).

این شهر به «رَقَه البیضاء» نیز معروف بوده است. در سمت غربی آن، شهر دیگری به نام «رَقَه واسط» ساخته شده بود و در مجاورت آن نیز شهرک دیگری به نام «رَقَه السوداء» قرار داشت. این شهرک را منصور- خلیفه عباسی- ساخته و به رافقه معروف بود. بعدها در دوران هارون، شهر رافقه به شهر رقه متصل و هر دو اکنون یک شهر هستند که هم به رافقه و هم به رقه معروف‌اند [\(\(۲\)\)](#).

از حلب تا رقه- که در شرق آن واقع شده- ۱۸۰ کیلومتر فاصله است و در حقیقت، این شهر در ۵۴۷ کیلومتری شمال شرقی دمشق و شصت کیلومتری مرز جنوبی ترکیه قرار دارد. در آن مظاهر تمدن و شهرنشینی کمتر به چشم می‌خورد و حالت روستایی و قدیمی خود را حفظ کرده است. در میان مردم آن جمعیت اندکی از کردها نیز زندگی می‌کنند.

تعداد ساکنان استان حمص بر اساس آخرین سرشماری (۲۰۰۲ م- ۱۳۸۱ ش) ۵۰۰،۰۰۰، ۱ نفر است. در این شهر چند اثر تاریخی مذهبی را می‌توان بازدید و زیارت کرد از جمله:

۱- باب علی علیه السلام و دیوار قدیمی رقه

در دوران منصور عباسی به سال ۱۵۵ ق اطراف این شهر با دیواری از خشت و گل و چهار برجک محصور و دروازه‌ای نیز بر آن نهاده شده بود. این دروازه بالنسبه در همان مکانی ساخته شد که حضرت علی علیه السلام برای ورود به منطقه صفین از آن عبور کرده و لذا به باب علی علیه السلام شهرت یافته است. اکنون این باب و همچنین نیمی از دیواره شهر رقه سالم باقی مانده و جلوه زیبایی به شهر بخشیده است ولی به علت گسترش شهر، دیواره مذکور کمی در داخل شهر واقع شده است.

۱- یاقوت حموی، معجم البلدان، ج ۳، ص ۵۸؛ کامل غزی، همان کتاب، ج ۱، صص ۳۶۹ و ۳۷۰

۲- کامل غزی، همان کتاب، ج ۱، صص ۳۷۵-۳۷۲

ص: ۱۹۷

ارتفاع آن حدود چهار متر و عرض آن حدود پنج متر است که در دوران هارون عباسی به سال ۱۸۰ هجری تجدید بنا شده است. باب علی علیه السلام در قرن پنجم هجری - در دوران سیف الدوله، که این شهر نیز یکی از پایگاههای نظامی سیاسی او بوده تجدید و بازسازی قرار شده است. شایان گفتن است که شهر رقه در حمله مغول دچار ویرانی شد ولی دوباره عمران و آبادی یافت.

تصاویر شماره ۵۲ و ۵۳

۲- مزار و مقبره عمار بن یاسر

عمار بن یاسر بن مالک بن کنانه از قبیله بنی ثعلبه، کنیه اش ابویقظان و مادرش سمیه و پدرش یاسر نخستین شهدای اسلام بودند. پدر و مادر عمار از کسانی بودند که در راه اسلام شکنجه فراوانی متحمل شدند. بارها مشرکان بدن عمار را می سوزانیدند.

پیامبر صلی الله علیه و آله هنگام شکنجه آنان دعا می کرد، «خدایا خاندان یاسر را بیامرز! ای آل یاسر! شکیبایی کنید؛ زیرا موعد شما بهشت است». عمار بن یاسر یکی از صحابه خاص و فداکار پیامبر خدا صلی الله علیه و آله بود و در تمامی غزوات آن حضرت حضور داشت. در نبرد یمامه نیز برای سرکوبی مرتدین حضور یافته، مجروح شد و باگوش بریده، سپاهیان را به جنگ و پایداری ترغیب می کرد.

پیامبر صلی الله علیه و آله در حق او سخنان بسیاری فرموده است، از جمله: «عمار تا استخوان سرش از ایمان آکنده است، هر که عمار را دشمن بدارد، پروردگار، او را دشمن می دارد» (۱)».

پیامبر صلی الله علیه و آله در جای دیگری، از شهادت عمار به دست گروهی ستمکار خبر می دهد «يَقْتُلُ الْعَمَّارَ الْفِتْنَةُ الْبَاغِيَّةُ» (۲)».

سرانجام عمار در نبرد با گروه باغی و ستمکار در جنگصفین - در رکاب علی علیه السلام - به شهادت رسید. وقتی عمار کشته شد، در سپاه معاویه اضطرابی پدید آمد که عمار کشته

۱- واقدی، المغازی، ج ۳، ص ۶۷۴؛ ابن حجر عسقلانی، تهذیب التهذیب، ج ۷، ص ۴۰۹

۲- ابن عبدالبر، الاستیعاب، ج ۲، ص ۴۷۳؛ مقدسی، البدء والتاریخ، ج ۵، ص ۴۰

ص: ۱۹۸

شده و پیامبر صلی الله علیه و آله فرموده‌اند عمار به دست گروهی ستمکار کشته می‌شود؛ و لذا سپاه معاویه پس از شهادت عمار به تردید و سستی گرویدند. معاویه که می‌خواست به گونه‌ای روحیه سپاهیان را بازگردانده و تقویت کند، می‌گفت: راست می‌گویند ولی تأویل آن این است که ما بر کشندگان عثمان باغی هستیم تا به گرفتن انتقام خون او پاک شویم (۱).

روایت شده است، مردم از پیامبر صلی الله علیه و آله سؤال کردند اگر فتنه روی آورد و اختلاف پدید آمد ما را چه دستور می‌دهید؟ پیامبر صلی الله علیه و آله فرمودند: بر شما باد پسر سمیه، به درستی که او هرگز حق را ترک نمی‌کند تا اینکه بمیرد (۲). سرانجام اینصحابی فداکار در سن ۷۳ سالگی و هنگام شب به شهادت رسید. علی علیه السلام او را بدون غسل در همان میدان جنگ مدفون ساخت (۳).

امروز بارگاه مقدس و ملکوتی آن یار فداکار علی علیه السلام در کنار شهر رقه - در منطقه صفین - یعنی در همان جایی که به دست آن گروه ستمکار کشته شد قرار دارد. این مقبره در سمت راست باب علی علیه السلام است. چند سالی است به اهتمام جمهوری اسلامی مقبره‌ای بسیار بزرگ و باشکوه در حال ساخت است. بر فراز مقبره عمار، گنبدی مرتفع از بتون و سیمان قرار دارد و ارتفاع و سقف مقبره نیز بسیار زیاد است. قبر مطهر او در زیر این گنبد قرار دارد.

تصاویر شماره ۵۴ و ۵۵

۳- مرقد و مزار اویس قرنی

مزار و مرقد اویس قرنی یکی از صحابه بزرگ پیامبر خدا صلی الله علیه و آله و از شیعیان فداکار علی علیه السلام در سمت چپ قبر عمار در شبستانی دیگر قرار دارد. (۴) وی یکی از صحابه زاهد و

۱- ابوبکر تلمسانی، جوهره در نصب و شرح حال امام علی علیه السلام ترجمه فیروز حریری، ص ۱۰۶

۲- ابن عبدالبر، همان کتاب، ج ۲، ص ۴۷۲

۳- مسعودی، همان کتاب، ج ۲، ص ۳۸۰

۴- مسعودی به قبر وی در رقه اشاه کرده و قبر دیگری نیز در اسکندریه و دیار بکر به او منسوب داشته‌است همان کتاب، ج ۲، ص ۱۱۸. البته چون اویس قرنی در جنگ صفین به شهادت رسید بطور قطع باید مزار او همان جا باشد.

ص: ۱۹۹

متقی و از شیعیان خالص علی علیه السلام بود که در رکاب آن حضرت در جنگصفین به شهادت رسید. بر فراز قبر آن شهید بزرگوار نیز گنبدی مرتفع استوار یافته است. قبر او را با پارچه‌ای سبز پوشانیده‌اند.

۴- مزار و مرقد منسوب به ابی بن کعب

در شبستان سمت چپ قبر اویس قرنی مقبره دیگری قرار دارد که به ابی بن کعب منسوب است. از آنجا که نام ابی بن کعب جزو شهدایصفین ذکر نشده و قبر او نیز در بقیع قرار دارد «(۱)»، به طور قطع این انتسابصحیح نیست. احتمال می‌رود این جایکی دیگر از شیعیان علی علیه السلام که در جنگصفین به شهادت رسید به خاک سپرده شده باشد؛ زیرا چنانکه می‌دانیم در جنگصفین بسیاری از شیعیان خالص علی علیه السلام که مقامی کمتر از اویس قرنی نداشته‌اند کشته شده و بعضی از آنان در همان منطقه به خاک سپرده شده‌اند که امروزه هیچ اثری از قبور آنان نیست.

۵- آثار تاریخی اطراف رقه و صفین

۱. شهر رُصافه

این شهر به «رُصافه هشام» معروف است و در ۲۴ کیلومتری غرب شهر رقه واقع شده است. بنای آن را به هشام بن عبدالملک اموی نسبت می‌دهند که در هنگام طاعون شام، این شهر را بنا کرده بود «(۲)». البته چون قبل از اسلام به «راسابا» نیز معروف بوده و در دوره بیزانس نیز به نام «سرجیوبولیس» قدّیس، متوفی قرن چهارم هجری مشهور بوده است لذا به نظر می‌رسد هشام بن عبدالملک دیوار و بناهای آن را تجدید و بازسازی

۱- بنگرید تاریخ و آثار اسلامی مکه مکرمه و مدینه منوره تألیف نگارنده این سطور، نشر مشعر، سازمان حج و زیارت ۱۳۷۲

۲- یاقوت حموی، همان کتاب، ج ۳، ص ۴۶؛ کامل غزی، همان کتاب، ج ۱، ص ۳۷۲

ص: ۲۰۰

کرده است.

در این شهر آثاری از رومی‌ها مانند کلیسا، دیوار، برج و چند قصر متعلق به دوران هشام بن عبدالملک قرار دارد که ویرانه‌های آنها همچنان وجود است.

۲. شهرک عین دیوار

این شهرک در شمال شرقی سوریه و در تلاقی مرز سه کشور ترکیه، عراق و سوریه است. در این شهر تاریخی یکی از آثار رومی‌ها یعنی پل رومی، که بر رودخانه دجله ساخته شده همچنان پابرجا است.

۳. قلعه جَعْبَر

یکی از نقاط بسیار دیدنی و جذاب اطراف صفین و رقه، قلعه زیبای جعبر است که در کنار رودخانه فرات واقع و چون در نزدیکی آن سد عظیمی ساخته شده این قلعه چون جزیره‌ای در وسط دریاست. قلعه مذکور در مسیر حلب و حدود سی کیلومتری جنوب رقه وصفین قرار دارد. در این مسیر یک دوراهی ما را به سوی شهرک الثوره راهنمایی می‌کند. حدود ده کیلومتر به طرف این شهرک، پس از سد جدید الاحداثی، تابلویی با عنوان الی جعبر، مسیر قلعه را نشان می‌دهد. از این نقطه تا قلعه حدود دوازده کیلومتر راه است. پس از طی این مسافت به حاشیه رودخانه فرات می‌رسیم. از دور یک خشکی که همانند جزیره‌ای آب اطراف آن را فرا گرفته چشمان ما را به خود متوجه می‌سازد. قلعه مذکور بر فراز تپه‌ای ساخته شده که هر سه طرف آن را آب احاطه کرده است.

قلعه در گذشته به «دُوسر» معروف بوده است. از تاریخ بنای نخستین آن اطلاعی در دست نیست ولی به گفته یاقوت حموی در دوران بنی عباس فردی از بنی قُشیر اعمی به نام جَعْبَر بن مالک، این قلعه را به تملک درآورده است. وی که فردی راهزن بوده، پس از راهزنی در این قلعه پناه می‌گرفته است. در ۴۷۷ هجری سلطان ملک‌شاه سلجوقی این قلعه را از تصرف وی خارج ساخت و بنی قشیر را از آن بیرون راند. پس از چندی نورالدین محمود زنگی به سال ۵۴۱ هجری آن را متصرف شد. این

ص: ۲۰۱

قلعه پس از چندی توسط ملک عادل برادر سلطانصلاح الدین ایوبی بازسازی شد اما هولاکو آن را تخریب و در ۷۳۵ ق «امیر طنبغا» نائب حلب از بیست هزار نفر برای بازسازی آن کمک گرفت. این قلعه در دوران ایوبی ها یکی از مراکز مهم نظامی و پایگاههای استراتژیکی آنان بوده است. «(۱)» قلعه جعبر دو دیوار دفاعی داشته که اطراف آن را خندق تشکیل می داده است. ارتفاع آن تا سطح رودخانه ۳۴۵ متر است. در سمت جنوب غربی آن مدخل ورودی قلعه است، پل متحرکی بر آن قرار یافته و بعدها به جای آن پلکانی از سنگ ساخته اند. اطراف قلعه و دیواره آن، برجهای دفاعی فراوانی به شکل مربع یا مدور و مسدس برای دیدبانی قرار دارد. در گوشه جنوبی قلعه، باقی مانده بنای محکمی دیده می شود که محتمل است قصر الاماره بوده باشد. امروزه بیشتر دیوارهای قلعه که از آجر و خشت است تخریب شده و یا روبه ویرانی است بعضی از قسمتهای کنگره ها و برجک های آن نیز به مرور از بین رفته است. در حدود دو کیلومتری آن و در وسط رودخانه، تپه ای به صورت جزیره نمایان است که بر بالای آن بنایی دیده می شود. گویا این جا پایگاه رصد یا کمین قلعه بوده است. برای رفتن به آن مکان باید از قایق استفاده کرد. هم اکنون این قلعه و اطراف آن بصورت تفرجگاه تابستانی مردم اطراف است. تصویر شماره ۵۶

۱- یاقوت حموی همان کتاب، ج ۲، ص ۱۴۲؛ کامل غزی، همان کتاب، ج ۱، ص ۳۷۵؛ صلاح الدین اییکصفدی تحفه ذوی الالباب، ج ۲، ص ۷۳

ص: ۲۰۳

فصل هفتم: استان کُماة

اشاره

ص: ۲۰۴

الف - مساجد تاریخی حماة

ب - قلعه‌های حماة

ج - قصرهای حماة

د - سایر آثار تاریخی حماة

ص: ۲۰۵

استان حمّاه

یکی دیگر از شهرهای تاریخی سوریه، شهر «حمّاه» (۱) است که در ۱۸۵ کیلومتری شمال دمشق، ۴۵ کیلومتری شمال حمص، و ۸۵ کیلومتری جنوب حلب قرار دارد. سابقه تاریخی این شهر به قرن‌ها قبل از اسلام می‌رسد و نام آن در اشعار جاهلی شاعر عرب امرئ القیس دیده می‌شود (۲). در آن دوران، شهر یا قریه حمّاه یکی از قرای تابعه حمص بوده است ولی اکنون یکی از استان‌های بزرگ سوریه است (۳). گرداگرد شهر، چون سایر شهرها، دیواری عظیم کشیده شده که اکنون بعضی از ابواب و پایه‌های آن نیز دیده می‌شود. شهر حمّاه همانند حمص در سال هفدهم هجری به دست ابوعمیده بن جراح و با پرداخت خراج به‌صلح فتح شد. جمعیت استان حمّاه بر اساس سرشماری ۲۰۰۲ م ۱،۴۰۰،۰۰۰ نفر است. در این شهر آثار متنوعی از دوران اسلامی و حتی قبل از اسلام وجود دارد. این آثار عبارتند از:

۱- حمّاه در زبان مردم سوریه به معنی امّ یعنی مادر و حمّاه المراه یعنی مادر همسر. آنان به وابستگان همسر احماء گویند.

۲- یاقوت حموی، همان کتاب، ج ۲، ص ۳۰۰

۳- محمد علی پاشای مصری که این شهر را در قرن هیجدهم میلادی مورد بازدید قرار داده آن را بزرگتر از حمص دانسته و ساکنینش را بی‌نهایت در دینداری متعصب و جدی دیده است. انیس الایض، رحلات فی بلاد الشام، ص ۶۹

ص ۲۰۶

الف- مساجد تاریخی حمه**۱. جامع کبیر حمه**

این مسجد که به جامع الاعلی نیز معروف است و در مرکز شهر واقع شده، قبل از اسلام معبد بت پرستان بوده و سپس به کلیسا و در هفدهم هجری به مسجد تبدیل شده است.

جامع کبیر صحنی بزرگ و دو مناره از آثار دوره سلجوقی، ساخته (۵۲۹ ه) و (۸۲۵ ه) دارد که در ۵۲۹ و ۸۲۵ ق ساخته و دوران مهدی عباسی (۱۶۹ ق.) ممالیک بازسازی شده است.

۲. جامع ابی الفداء

این مسجد به دست مورخ مشهور سوریه یعنی ابوالفداء، صاحب تاریخ المختصر که در سالهای ۷۱۰ ه تا ۷۳۲ ه والی این شهر بوده ساخته شده است. جامع ابی الفداء همچنان زیبایی خود را حفظ کرده و مکان آن کمی بالاتر از جامع کبیر است.

۳. جامع نوری

جامع نوری به دستور نورالدین محمود زنگی در ۵۵۸ هجری بنا گردیده است. داخل شبستان، منبر زیبایی از سنگ که ساخته دوره زنگیان (۵۵۹ هجری) است و در جنوب نیز مناره‌ای از آثار معماری قرن نهم به چشم می‌خورد.

۴. جامع حسنین

این جامع نیز به دستور نورالدین محمود زنگی همزمان با جامع نوری که در آن زمان به وسیله زلزله تخریب شد بود تعمیر گردید. جامع حسنین به جامع حسین نیز معروف و در جنوب قلعه حمه قرار دارد.

ب- قلعه‌های حمه

به علت موقعیت خاص استراتژیکی شهر «حمه»، همواره برای دفاع از آن و یا

ص: ۲۰۷

ایجاد پایگاههای نظامی، در دوران قبل و بعد از اسلام، قلعه‌های بسیار مستحکم و زیبایی در شهر و اطراف آن ساخته شده که تمامی آنها امروزه موجود است. این قلاع عبارتند از:

۱. قلعه حَماه

این قلعه سابقه‌ای بس دراز در تاریخ دارد. بنای آن به سه قرن قبل از میلاد یعنی حدود ۲۲۰۰ سال قبل باز می‌گردد. آن را می‌توان پس از قلعه مشهور حلب و بصری زیباترین قلاع سوریه دانست. خندقی بزرگ اطراف قلعه را محصور کرده که در گذشته از آب رودخانه «العاصی» پر می‌شده و دشمن را یارای دستیابی به آن نبوده است.

قلعه به وسیله پلی چوبی به بیرون مرتبط شده که امروزه پلی از سنگ بر جای آن قرار گرفته است. در داخل قلعه، همانند قلعه حلب، مرکزی برای فرمانروا و فرماندهی قلعه، حمام و خانه‌هایی ساخته شده بود که اکنون جز دیواره‌های آن باقی نمانده است.

قلعه حَماه در جنگهای با روم یکی از پایگاههای نیروهای سیف الدوله و در جنگهای صلیبی نیز مقر نظامی سپاه اسلام بوده است. این قلعه یک بار توسط هولاکو و بار دیگر به وسیله تیمور ویران گشته است.

۲. قلعه ابوقیس

بنای آن از دوران رومی‌ها است و سلاجقه شام و ایوبی‌ها از آن به عنوان پایگاه نظامی خود در جنگهای صلیبی استفاده کرده و تغییراتی در آن انجام داده‌اند. این قلعه زمانی نیز در تصرف فدائیان اسماعیلی قرار داشته و به وسیله نجم الدین شعرانی در قرن هفتم هجری بازسازی شده است.

۳. قلعه شِیزر

این قلعه در هیجده کیلومتری شمال غربی شهر حماه است که یکی دیگر از پایگاههای نظامی سیف الدوله در جنگ با ناکفور فوکاس بوده است.

ص: ۲۰۸

. قلعه شمیمیس

در سی کیلومتری جنوب شرقی حماه قرار دارد. آثار این قلعه که در دوران مغول ساخته شده به طور کامل باقی مانده است.

۵. قلعه صفیق

قلعه مذکور در نزدیکی شهر، «افامیه» قرار دارد که در قرن هفتم هجری بنا شده است.

۶. قلعه مصیاف

در چهل کیلومتری غرب حماه، در شهر مصیاف قلعه‌ای از آثار قرن پنجم هجری است. این قلعه که از پایگاه‌های اسماعیلیان بوده به دست هولاکو تخریب گشته و اکنون جز دیوارهای آن باقی نمانده است.

۷. قلعه رَحِیّه

در ۵۲ کیلومتری شرق حماه است. بنای آن به نیم قرن قبل از میلاد می‌رسد.

ج- قصرهای حماء

۱. قصر العظم

یکی از کاخ‌های بسیار زیبایی است که در دوران عثمانی (۱۱۵۳ ق.) توسط اسعدپاشا همزمان با قصر العظم دمشق ساخته شده است. این قصر امروزه به موزه تبدیل شده است.

۲. قصر ابن وردان

این قصر در شصت کیلومتری شرق حماه و از آثار رومیان است. قصر ابن وردان دو طبقه بوده و کلیسا و سربازخانه آن از بین رفته است.

۳. قصر اسرایا

این قصر در نزدیکی «قصر ابن وردان» بوده و از بناهای رومی است.

ص: ۲۰۹

د- سایر آثار تاریخی حمه**۱. دیر الصلیب**

این دیر که از آثار قرن چهارم میلادی است در غرب حمه و در مسیر مصیاف واقع شده است. اکنون در آن دیر مخروبه است و آرامگاهی نیز در آن دیده می شود.

۲. آسیاب های آبی

در دوران اسلامی برای توسعه کشاورزی و آبیاری، شهر حمه دارای چندین آسیاب آبی بود که این آسیاب ها بر روی نهر الحامی استقرار یافته بود. در عصر حاضر هنوز یکی از آنها فعال است. تصویر شماره ۵۷

۳. بیمارستان نوریه

در قرن ششم همزمان با بیمارستان نوری دمشق توسط نورالدین محمود زنگی ساخته شده است.

ه. شهر باستانی افامیه: فامیه

یکی از شهرهای تاریخی استان حمه که سابقه ای بس دراز در تاریخ سرزمین شام دارد، شهر باستانی افامیه است. اکنون خرابه های آن در ۵۶ کیلومتری شمال غربی حمه دیده می شود. شهر افامیه در تاریخ ایران قبل از اسلام جایگاه خاصی داشته است؛ زیرا در دوران خسرو دوم ساسانی از تصرف رومی ها در آمده و از جانب ایران حاکمی بر آن جا گماشته شده است.

بنای اصلی شهر را به سلوکوس اول مؤسس سلسله سلوکیه- نسبت داده اند «(۱)». این شهر، در هفده هجری به دست سپاه مسلمانان فتح گردید. در قرن ششم هجری صلیبی ها

ص: ۲۱۰

آن را به تصرف درآوردند ولی نیروهای نورالدین محمود زنگی آن را آزاد کردند، اکنون بقایای این شهر بویژه ستون‌ها و سرستون‌های سنگی، پایه‌های دیواره‌ها موجود است.

ص: ۲۱۱

فصل هشتم: استان حمص

اشاره

الف: جامع و مقبره خالد بن ولید

ب: جامع و قبور فرزندان جعفر طیار

ج: جامع و مقبره عمر بن عبدالعزیز

د: سایر صحابه مدفون در حمص

ص: ۲۱۳

استان حمص

حُمص یا در عرف مردم سوریه حُمص یکی از شهرهای قدیمی سرزمین شام است که در ۱۴۵ کیلومتری شمال دمشق و بین راه دمشق و حلب قرار دارد. از حماه تا این شهر ۴۵ کیلومتر فاصله است. بنای آن را به مردی به نام «حمص بن مهر بن جان بن مکنف» یا «حمص بن مکنف عملیقی» نسبت داده‌اند. حمص جزو اقلیم چهارم است که قبل از اسلام در تصرف یونانیان بوده است. در دوران خلافت عمر بن خطاب پس از آنکه ابو عبیده بن جراح دمشق را فتح کرد، خالد بن ولید را به سوی حمص فرستاد و خود به دنبال وی آمد. مردم شهر تقاضای صلح کرده، امان خواستند؛ لذا طبق معاهده صلح، ۱۷۰ هزار دینار جزیه مقرر شد» (۱).

مردم حمص از ابتدا گرایش و تمایل شدیدی نسبت به بنی امیه داشتند. آنان در جنگ‌های معاویه را یاری داده و عداوت سختی نسبت به امام علی علیه السلام و شیعه نشان دادند. با این حال عده‌ای از غلات شیعه از فرقه نصیری نیز در این شهر زندگی می‌کنند.

حمص در عصر حاضر که از لحاظ جمعیت سومین شهر سوریه است بیشتر اهالی آن سنی بوده و تعداد خیلی کمی نیز مسیحی و علوی دارد.

از آنجا که برای تبلیغ اسلام در این سرزمین، بسیاری از صحابه و قراء به آن رو آورده و ساکن شدند،» (۲) امروزه شاهد و مزارات فراوانی از آنان در حمص وجود دارد که به آن اشاره می‌کنیم.

۱- یاقوت حموی، همان کتاب، ج ۲، ص ۳۰۴

۲- ملکه ابیض، التریة والثقافة العربیة الاسلامیة فی الشام والجزیره، ص ۴۰۸

ص: ۲۱۴

الف: جامع و مقبره خالد بن ولید

یکی از آثار باشکوه و جذّاب حمص، مسجد خالد بن ولید و مقبره اوست. مسجد مذکور در محله خالديه و در مرکز شهر - خیابان اصلی شهر حمص - قرار دارد و نمای زیبایی آن چشمها را متوجه خود می‌سازد. از بنای نخستین آن اطلاعی در دست نیست لیکن چون این جا خالد بن ولید به سال ۲۱ هجری مدفون شده است باید جامع آن نیز همان زمان ساخته شده باشد. با این وجود روشن است که این مسجد در ابتدا توسط ملک ظاهر بندقداری به سال ۶۶۴ هجری و سپس به وسیله ملک اشرف قلاوون در ۶۹۱ هجری تجدید و ترمیم شد.

در دوران سلطان عبدالحمید عثمانی به وسیله ناظم پاشا - حاکم شام - بنای نخستین آن به کلی تخریب و سپس مسجد بسیار بزرگ و باشکوهی به جای آن ساخته شد. این جامع دارای پنج گنبد بسیار زیبا به رنگ خاکستری بوده و مأذنه‌ای بزرگ به زیبایی آن افزوده است. مسجد خالد را از لحاظ زیبایی و معماری می‌توان با مسجد ایاصوفیه در ترکیه مقایسه کرد که ترکیبی از معماری اسلامی و رومی است. در داخل مسجد و در شبستان بزرگ آن، مقبره خالد بن ولید فاتح این شهر قرار دارد که دارای قبه و ضریحی بزرگ با پایه‌ها و دیواره‌های مرمرین و ضریحی نقره‌ای است. قبر وی در گوشه شمال غربی شبستان با پوششی سبز و عمامه‌ای که بر آن نهاده شده دیده می‌شود. مقبره خالد را همانند مقام رأس یحیی در جامع اموی ساخته‌اند. در همین مکان همسر خالد و پسرش عبدالرحمان نیز به خاک سپرده شده‌اند.

یاقوت حموی گوید: بعضی این قبر را از خالد بن یزید بن معاویه می‌دانند و خالد بن ولید در دو کیلومتری حمص به خاک سپرده شده است ^(۱). در ضلع شمال غربی شبستان مسجد، قبر عبیدالله بن عمر دیده می‌شود. وی فرزند خلیفه دوم و همان کسی است که در قصاص خون پدر خود سه تن را به قتل رسانید و امام علی علیه السلام سوگند خورد که عبیدالله را بخاطر قتل بیگناهان قصاص خواهد کرد لذا وی به هنگام حکومت علی علیه السلام از مدینه

ص: ۲۱۵

گریخت و نزد معاویه به شام رفت. سرانجام در جنگصفین در رکاب قاسطین و به دست امام به قتل رسید.
تصویر شماره ۵۸

ب: جامع و قبور فرزندان جعفر طیار

کمی بالاتر از جامع خالد بن ولید، در خیابان سمت چپ این جامع - حدود سیصد متر به سمت جنوب - جامع کوچکتری است که به جامع طیار معروف است. در شبستان این مسجد دو قبر وجود دارد که تابلویی بر بالای آن نام عبدالله و عبیدالله را به عنوان دو شهید نشان می دهد تا آنجا که می دانیم جعفر طیار یک فرزند به نام عبدالله داشته که در مدینه وفات یافته است و در بقیع به خاک سپرده شده است. شاید این قبور نوادگان او باشد.

ج: جامع و مقبره عمر بن عبدالعزیز

حدود دویست متر بالاتر از جامع طیار در سمت چپ خیابان، جامع عمر بن عبدالعزیز قرار دارد که مقبره او نیز در داخل شبستان است. بنای آن از به دوران عثمانی برمی گردد. قبر عمر بن عبدالعزیز والی عادل اموی با سنگ و پوششی سبز، بدون ضریح و قبه در حجره ای قرار دارد. بعضی گویند قبر عمر بن عبدالعزیز در نزدیکی شهرک معرة النعمان در اطراف حلب است که قبلاً در مورد دیر سمعان و آن شهرک سخن گفتیم.
«۱».

تصویر شماره ۵۹

د: سایر صحابه مدفون در حمص

۱- عمرو بن عبسه.

۲- ابو امامه باهلی، (م ۸۱ ق.).

ص: ۲۱۶

۳- عبدالله بن بسرمانی (م ۸۸ ق.).

۴- شداد بن شرحبیل.

۵- شرحبیل بن اوس کندی.

۶- عبدالرحمن بن عمیره مزنی.

۷- عبدالله بن سفیان ازدیصحبانی.

۸- سعید بن عامر بن حذیم (م ۲۰ هجری) «(۱)».

همچنین چند تن دیگر نیز در اینجا به خاک سپرده شده‌اند:

۹- قنبر غلام امام علی علیه السلام که به دست حجاج کشته شد.

۱۰- سفینه، مهران بن فروخ، غلام ایرانی پیامبر خداصلی الله علیه و آله.

۱۱- کعب الاحبار، یکی از راویان یهودی که در دوران ابوبکر مسلمان شد.

۱۲- هلال بن حرث معروف به ابو حمراء غلام ایرانی پیامبر خداصلی الله علیه و آله و از شیعیان علی علیه السلام که خزانه‌دار او نیز بوده است «(۲)».

۱۳- ثوبان، غلام پیامبر خداصلی الله علیه و آله متوفی ۴۵ هجری.

۱- بنگرید، یاقوت حموی، معجم البلدان، ج ۲، ص ۳۰۴

۲- کُمّونه حسینی، آرامگاههای پاک خاندان پیامبر و ... ص ۱۰۳

ص: ۲۱۷

فصل نهم: استان‌های ساحلی

اشاره

۱- استان طَرطوس

۲- استان لاذِقیه

۱- استان طَرطوس

«طرطوس» یکی از استان‌های ساحلی سوریه است که در ۹۶ کیلومتری «مغرب حمص» قرار دارد. شهر طرطوس که در ساحل مدیترانه قرار دارد، و بر اساس آمار ۲۰۰۲ م، ۷۲۰ هزار نفر جمعیت دارد. بانضمام «لاذقیه» در آغاز قرن ششم هجری به تصرف صلیبی‌ها درآمد. در این شهر آثاری از دوران تسلط صلیبی‌ها موجود است، از جمله:

۱- استان طَرطوس

اشاره

«طرطوس» یکی از استان‌های ساحلی سوریه است که در ۹۶ کیلومتری «مغرب حمص» قرار دارد. شهر طرطوس که در ساحل مدیترانه قرار دارد، و بر اساس آمار ۲۰۰۲ م، ۷۲۰ هزار نفر جمعیت دارد. بانضمام «لاذقیه» در آغاز قرن ششم هجری به تصرف صلیبی‌ها درآمد. در این شهر آثاری از دوران تسلط صلیبی‌ها موجود است، از جمله:

الف- قلاع طرطوس

ص: ۲۱۹

۱- قلعه حصن

در ۳۵ کیلومتری جنوب شرقی طرطوس است که در سال ۱۱۱۰ میلادی به تصرف صلیبی‌ها درآمد. پنج سال بعد آلب ارسلان سلجوقی آن را تصرف و سپس به دست ایوبی‌ها افتاد. قلعه مذکور بارها بین مسلمانان و رومیها دست به دست گشته و سرانجام در سال ۱۲۷۰ میلادی «ملک ظاهر بیبرس» آن را از رومی‌ها باز پس گرفت.

۲- قلعه یحمور:

بین طرطوس و صافیتا قرار دارد.

۳- حصن سلیمان:

در شرق طرطوس بوده و از آثار قبل از میلاد است. در قرن اول میلادی به معبد الهه زنوس و در دوران روم به کلیسا تبدیل شده است.

ص: ۲۲۰

۴- حصن طرطوس:

از آثار صلیبی ها در سال ۱۱۸۳ میلادی است که به دست صلاح الدین تسخیر گشت.

۵- قلعه الخوابی:

در شمال شرقی طرطوس قرار دارد.

ب- سایر آثار طرطوس

۱- ارادوس:

جزیره ای است در سه کیلومتری مقابل ساحل طرطوس. این جزیره پایتخت فینیقی ها بوده و اکنون در آن آثاری از آن دوران موجود نمی باشد.

۲- تل الکزل:

مرکز شهر قدیمی «سمیرا» بوده و در فاصله ۲۲ کیلومتری جنوب شرقی طرطوس در مسیر حمص واقع است. آثاری از دوره قبل از اسکندر مقدونی در آن موجود است.

۳- موزه طرطوس:

در آن آثاری از دوره یونان، روم و اسلام نگهداری می شود «(۱)».

ص: ۲۲۱

۲- استان لاذقیه

اشاره

لاذقیه یکی از استان‌های ساحلی سوریه است «بندر لاذقیه» در ۳۴۸ کیلومتری شمال غربی دمشق و در ساحل مدیترانه قرار گرفته است. جمعیت آن بر اساس آمار ۲۰۰۲ م، ۸۸۰،۰۰۰ نفر است. این شهر به همراه حمص در سال هفده هجری فتح گردید و در دوران ایوبی‌ها و زنگیان - در سال پانصد هجری - به اشغال نیروهای رومی درآمد.

هنگامی که درمساجد لاذقیه اذان بلند می‌شد، رومیان دستور می‌دادند کلیساها ناقوس خویش را به صدا درآورند تا صدای اذان شنیده نشود «(۱)». سرانجام مسلمانان این شهر را دوباره فتح کردند. آثاری بسیار زیبا از دوران‌های مختلف در آن باقی مانده است که عبارتند از:

الف: قلعه صلاح الدین

این قلعه که در ۲۲ کیلومتری شرق لاذقیه است به دست رومیان ساخته شده بود، در ۱۱۸۸ م توسط صلاح الدین ایوبی تسخیر شد. در داخل قلعه، آثاری از دوره بیزانس و دوره اسلامی مثل مسجد، مناره، حمام و ... موجود است. مسجد قلعه را سلطان قلاوون ساخته است.

تصویر شماره ۶۰

ص: ۲۲۲

ب: سایر قلاع لاذقیه

- ۱- قلعه کحف: در شصت کیلومتری جنوب لاذقیه.
- ۲- قلعه مهالبه: در جنوب قلعهصلاح الدین.
- ۳- قلعه بنی قحطان: در بیست کیلومتری شرق شهر جبله.
- ۴- قلعه مرقب: در شصت کیلومتری شهر لاذقیه و نزدیک بانیا.

ص: ۲۲۴

فصل دهم: استان تدمر: پالمیرا

اشاره

ص: ۲۲۵

قوس النصر: باب النصر

معبد نبو

معبد بل

حمام‌های تدمر

تدمر و آثار تاریخی آن

اشاره

یکی از مناطق سرزمین شام که از هزاران سال پیش دارای تمدن و فرهنگی درخشان بوده و در تاریخ ایران نیز اهمیتی بسزا دارد تدمر است. این شهر که در ۱۶۰ کیلومتری شرق حمص واقع شده است در عصر ساسانیان در تصرف ایرانیان بوده است.

در حدود ۷۵ هزار سال پیش در سرزمین تدمر با مساحت شصت کیلومتر مربع، انسانهایی می‌زیستند که امروزه بقایا و آثاری از آنان در غارها و ... یافت شده است. بنای این شهر را به هزاره هفتم قبل از میلاد نسبت می‌دهند. در آغاز هزاره دوم قبل از میلاد، نام تدمر در متون آشوری دیده شده و تا عصر هلنی و رومی نیز این نام همچنان مشهور بوده است.

در این دوران اسم تدمر با پالمیرا، که مشتق از نخل بوده همراه گشته است؛ چون در شمال این سرزمین نخلهای خرما کاشته می‌شده است «(۱)».

گفته‌اند: تدمر، دختر حسان بن اذینه از نوادگان سام بن نوح علیه‌السلام، دارای عجیب‌ترین خانه بوده که بر ستون‌های سنگی و مرمر ساخته شده و مردم گمان می‌کردند این بنا به وسیله جنیان برای «سلیمان» نبی علیه السلام ساخته شده است. گویند وقتی «مروان بن محمد»- آخرین خلیفه اموی- به تخریب دیوار تدمر پرداخته و مخالفین خویش در این شهر را می‌کشت؛ به شکافی بزرگ در کنار دیوار بر خورد و پس از داخل شدن در آن، صخره‌ای یافت که شبیه خانه بود. در آن جنازه زنی بر روی تختی که با هفتاد پارچه و حله پوشیده شده بود دیده می‌شد و بر کتیبه‌ای بالای آن نوشته بود به نام خداوند، من تدمر،

ص: ۲۲۶

دختر حسان هستم. خداوند کسی را که داخل خانه من گردد، دچار ذلت و خواری کنید لذا مروان نیز آن جا را به حال خود باقی گذاشت و بازگشت «(۱)».

تدمر که در هزاره اول قبل از میلاد مسکن آرامی ها و دارای تمدن درخشانی بوده، در هفدهم هجری باصلح توسط خالد بن ولید بهصلح فتح شده است. «(۲)»

در شهر تدمر آثار فراوانی از دوران قبل از اسلام وجود دارد که بسیاری از آنها رو به ویرانی رفته است. آثاری که اکنون در این شهر تاریخی موجود هستند عبارتند از:

قوس النصر: باب النصر

در ابتدای ورود به شهر تدمر، دروازه‌ای است که ما را به داخل شهر راهنمایی می‌کند. از اینجا خیابان اصلی شهر تدمر، آغاز می‌شود در اطراف این خیابان، رواقها و ستون‌هایی قرار داشته که بر روی آن، تصاویر بزرگان شهر حجاری شده و در سمت راست آن نیز چهار ستون عظیم دیده می‌شود که مجسمه‌ای از زنان ساقی بر آن ساخته شده قرار یافته است. مقابل آن ستون‌ها، «قوس نصر» قرار دارد. این باب یکی از دروازه‌هایی است که این خیابان از آن می‌گذشته و کنار آن دو دروازه کوچک دیگری نیز قرار دارد. این دروازه اکنون بطور سالم پای برجا مانده است.

تصویر شماره ۶۱

معبد بل

یکی از بناهای اعجاب انگیز و جذّاب تدمر، معبد خدای بل، یعنی خدای خورشید مردم تدمر است. این معبد صحن مقدسی بهصورت چهار دیواری داشته که با چهار ستون و رواق احاطه شده و در وسط آن هیکل و مجسمه مرکزی قرار گرفته است. در حقیقت این بنا، خانه رب (بل) بوده که بت و مجسمه وی در آن قرار داشته است.

۱- احسان عباس، تاریخ بلاد الشام من قبل الاسلام حتى بداية العصر الاموي، صص ۹۸-۹۶

۲- یاقوت حموی، معجم البلدان، ج ۲، ص ۱۹

ص: ۲۲۷

در معبد بل کشتارگاه و حوضی برای تطهیر نیز وجود داشته است. معبد یاد شده یکی از بزرگترین معابد جهان بوده و مساحت آن به حدود چهل هزار متر مربع می‌رسیده است. گفته می‌شود بیست معبد داخل آن بوده و هزاران گروه و دسته از قبایل سرزمین شام و شهرهای تابعه و همچنین از شبه جزیره در مراسم خاص طواف برگرد بت بعل در آن حضور می‌یافته‌اند. بنای ساختمان مرکزی آن در ۳۲ میلادی انجام شده و بنای سایر قسمت‌های آن تا دو قرن بعد نیز ادامه داشته است «(۱)».

تصویر شماره ۶۲

معبد نبو

کنار قوس النصر در قرن اول میلادی، معبدی مخصوص پرستش خدای «نبو» ساخته شده است. بر روی این معبد چهل کتیبه وجود دارد.

حمام‌های تدمر

در سمت راست خیابان مذکور، حمام‌های تدمر قرار دارد که از قرن دوم میلادی است. این حمام‌ها هر کدام چهار درب داشته و داخل آن سالن استراحت و حوضی برای آب سرد و آب گرم اختصاص می‌یافته است. وجود حمام در قرن دوم میلادی حاکی از تمدن و فرهنگ مردم تدمر است.

تئاتر و مجلس شیوخ تدمر

در سمت مقابل این خیابان، «مسرح» یا «تئاتر تدمر» قرار دارد که در قرن دوم میلادی ساخته شده است. امروزه از این مسرح تنها ستون‌ها و بعضی از پلکان‌های آن بر جای مانده است. در جنوب غربی مسرح، «مقر مجلس شیوخ» شهر که آن را اداره می‌کردند بوده و سالنی برای نشستن مردان و سالنی برای شیوخ قبایل - که از اطراف تدمر

ص: ۲۲۸

به این سرزمین می آمدند- اختصاص داشته است. و بر دیوارهای آن نیز تصاویری است که گویا از فرماندهان جنگی و رؤسای قبایل بوده است.

معبد بعل شمین

پس از مسرح و میدان بازار تدمر که اکنون آثار حجره ها و دکاکین آن دیده می شود بنای «معبد بعل شمین»- که خدای آسمان در میان تدمریان بوده- قرار دارد. این معبد در ۱۳۲ میلادی ساخته شده و اهمیت فراوانی نزد اعراب ساکن در تدمر داشته است.

قبور تدمر

آثار بعضی از قبور مردم تدمر هم اکنون موجود است. این قبور یا بصورت جمعی و یا فردی بوده و هر خاندانی برای خود مقبره و محلی خاص با تصاویر مخصوص داشته است. قبور آنان یا در برجهای هندسی که به وسیله پلکانهایی به آنها راه می یافتند و یا در زمین و یا در خانه ها قرار داشته و بیشتر آنان از قرن اول قبل از میلاد است. امروزه دهها برج هندسی که داخل آن قبور مردم شهر بوده منظره جالبی به شهر تاریخی تدمر بخشیده است.

تصاویر شماره ۶۴

دیوار تدمر

بر گرد شهر، دیواری به طول دوازده کیلومتر ساخته بودند که اکنون آثاری از آن پا برجاست. بر اطراف و گوشه های این دیوار هنوز برجکهای دیدبانی از آثار «ژوستین»- امپراتور روم- ساخته قرن ششم میلادی موجود است.

موزه تدمر

در ۱۹۶۱ میلادی در میدان ملکه زنوبیا- مقابل ساختمان شهرداری کنونی- موزه ای

ص: ۲۲۹

ساخته شد که بعضی از آثار هنری و معماری تدمر در آن نگهداری می‌شوند ^(۱). شایان گفتن است متأسفانه بسیاری از آثار تاریخی و فرهنگی تدمر در دوران تسلط فرانسویها از این شهر خارج شده است.

۱- المعجم الجغرافی للقطر السوری، صص ۱۳۴ - ۱۳۲

ص: ۲۳۱

فصل یازدهم: استان سویدا**اشاره**

الف- بُصری و آثار اسلامی و تاریخی آن

ب- شهر تاریخی سویدا

ج- شهباء: فیلیوبولیس و آثار تاریخی آن

د- شهر کَصْلَخَد یا صَرْخَد

ص: ۲۳۳

استان سویدا

یکی از استان‌های بزرگ جنوب سوریه است که شهرهایی چون سویدا، بُصری و شهباء در آن قرار دارند. هر یک از توابع آن، پیشینه تاریخی قابل توجه و جایگاه ویژه‌ای در تاریخ این سرزمین داشته‌اند و کوله باری از فرهنگ و تمدنی بس درخشان را در دهها قرن به دوش کشیده‌اند. یکی از شهرهای تابعه استان سویدا که اهمیتی بسیار ویژه در تاریخ اسلام و شخص پیامبر صلی الله علیه و آله دارد، شهر تاریخی بصری است.

الف- بُصری و آثار اسلامی و تاریخی آن

اشاره

بُصری در ۱۳۲ کیلومتری جنوب دمشق است. قدمت بصری از لحاظ تاریخ و تمدن شهرنشینی به قرن‌ها پیش از میلاد می‌رسد و هم اکنون نیز آثاری از آن دوران بر جای مانده است. این شهر در قبل و بعد از اسلام، واسطه تجارتی شبه جزیره و شام بوده و کاروان‌هایی که از شبه جزیره برای تجارت به شام می‌آمدند، ابتدا توقف کوتاهی در شهر بُصری داشته و پس از انجام تجارت مقدماتی و استراحت لازم به سوی دمشق حرکت می‌کردند.

بُصری نزد مسلمانان و مورخان اسلامی نقش و موقعیتی ویژه دارد؛ زیرا حدود سی سال قبل از بعثت پیامبر خدا صلی الله علیه و آله شاهد قدوم مبارک آن حضرت در سن نه یا ده سالگی بوده است. سرانجام این شهر در سیزده هجری توسط خالد بن ولید با صلح فتح گردید.

آثار شهر قدیمی بُصری، آن را بصورت ویرانه و یا مخروبه‌ای جلوه‌گر ساخته که این آثار خود بیانگر تمدنی درخشان در ورای قرن‌هاست. پس از قلعه و مسرح بصری که

ص: ۲۳۴

از آن سخن خواهیم گفت، تا انتهای شهر چیزی جز ویرانه و آثار مخروبه باقیمانده از بازارها، حمام‌ها، معابد و ... عصر رومیها دیده نمی‌شود. در بعضی از همین ویرانه‌ها، مردمی بسیار فقیر، با قرار دادن سقفی از برگ درختان یا چوب و سنگ زندگی می‌کنند.

گویی وقتی انسان وارد شهر بصری می‌شود بنظر می‌رسد حداقل به هزار سال قبل برگشته است. اگرچه مردم آنجا خانه‌های محقری دارند اما قلبها و دل‌هایشان بزرگ و مهربان است. در این شهر آثاری تاریخی و حائز اهمیت که کوله‌باری از قرن‌ها حوادث، آنها را راست قامت‌تر نموده وجود دارند که به شرح آنها می‌پردازیم.

۱. دروازه اصلی و تاریخی شهر

این شهر در دوران رومی‌ها و قبل از اسلام دارای دیوار و استحکامی قوی بوده که اکنون بعضی از قسمتهای خراب شده آن موجود و در سمت غرب آن دروازه بزرگ و اصلی شهر با بخشی از دیوار قدیمی آن همچنان پابرجاست. دروازه یاد شده که از آثار قرن دوم قبل از میلاد است امروزه در حدود دویست متری داخل شهر واقع شده و اطراف آن میدان کوچکی است.

۲. قلعه و تئاتر بصری

یکی از آثار قدیمی شهر بصری، مجموعه‌ای است که دارای قلعه، حمام، ورزشگاه و تئاتر بوده و اطراف آن خندق نسبتاً بزرگی حفر شده است. این مجموعه در مرکز شهر قرار دارد و به وسیله پلی از سنگ که بر روی خندق ساخته شده با داخل مرتبط می‌شود.

در دو طرف این پل مجسمه‌های سنگی از آثار رومی‌ها نصب و از سمت راست با عبور از درب قلعه به مسرح یا تئاتر بصری راه می‌یابیم. پس از عبور از راهرویی بسیار تاریک - در سمت راست - سالنی بدون سقف دیده می‌شود که نیم ستون‌های سنگی از دوران روم در آن باقی است و گویا ستون‌های سقف را تشکیل می‌داده که تخریب شده‌اند. احتمال می‌رود این جا تالار بزرگ و میهمانسرای این قلعه بوده است. در سمت چپ این محل پلکان‌های بسیار باریک ما را به طبقه بالا راهنمایی می‌کنند که در حقیقت

ص: ۲۳۵

به بالا-ترین نقطه ورزشگاه یا تئاتر قلعه مرتبط است. در بالای این مکان به یکی از اعجاب انگیزترین و جذاب‌ترین اثر تاریخی و هنری یعنی ورزشگاهی از دوران روم مُشرف می‌شویم. محوطه و شکل این مکان مشابه ورزشگاه‌های کنونی است که پلکانهایی بصورت نیم دایره در حدود چهل ردیف از کف تا بالا داشته و محل نشستن تماشاچیان بوده است.

فضای میدان به طول ۱۰۲ متر و ارتفاع ۲۶ متر است. که حدود پانزده هزار نفر را در خود جای می‌داده است. در آن دوران، این جا عرصه رزم و تنازع بقا بوده است.

گلادیاتورها، در مقابل تماشاچیان بی‌عاطفه به طور بیرحمانه‌ای به جان یکدیگر افتاده و شرط آزادی خویش یعنی کشتن رقیب را با وحشیگری هر چه تمام‌تر تحقق می‌بخشیدند. آنان با ریختن خون یکدیگر ساعاتی از نشاط را برای مردمی که از دیدن جان دادن دیگران لذت می‌بردند فراهم می‌کردند.

در این میدان گاهی اسرا و بردگان به کام شیران گرسنه می‌افتادند و کمتر کسی بود که می‌توانست از این معرکه جان سالم بدر برد. در سمت جنوب ورزشگاه و در قسمت تحتانی آن، جایگاه اصلی و محل نشستن امرا، پادشاهان و بزرگان بوده است. در پشت این مکان یعنی در طبقه بالایی سمت راست، سالن بزرگ دیگری است که اکنون به‌صورت موزه‌ای مخروبه در آمده است. در این سالن نیم تنه‌ها و سرهای سنگی فراوانی از مجسمه‌های خدایان، بزرگان و اشراف برده‌دار رومی به نمایش درآمده ولی بیشتر آثار این سالن به سرقت رفته‌اند. در سمت راست این سالن، یک نقاشی دیواری بسیار زیبایی از عصر روم و هزیزانی که از اتصال هزاران قطعه کوچک سنگی رنگین ایجاد شده به جلوه هنری این سالن افزوده است. بنظر می‌رسد از دوران رومی‌ها تاکنون در این مجموعه عظیم هیچ ترمیم و تجدید بنایی صورت نگرفته باشد.

تصویر شماره ۶۵

۳. بازار، حمام‌ها و معابد بصری

کمی پایین‌تر از قلعه و ورزشگاه بصری، ویرانه قدیمی شهر آغاز و ابتدای آن دروازه‌ای کوچک که تنها ستون‌های آن باقی مانده‌اند دیده می‌شود که دروازه بازار

ص: ۲۳۶

بزرگ بصری بوده است. پس از آن بازار شهر قرار داشته که روزگاری همواره یکی از مراکز مهم اقتصادی سرزمین شام محسوب می‌شده است. در کنار بازار، بقایای چند حمام از قرون اولیه اسلامی که سالمتر از بقیه آثار است دیده می‌شوند. در کنار آن نیز بقایای ویرانه یک کلیسا و یا معبد متعلق به قرون دوم و سوم میلادی است.

تصویر شماره ۶۶

۴. جامع عُمری

حدود دویست متر بالاتر از بازار و در انتهای قسمتی از شهر قدیمی بصری کلیسایی در قرن اول هجری به مسجد تبدیل شده است و در ۱۳۲۷ میلادی تعمیراتی بسیار جزیی یافته ولی ترکیب بنای آن از همان دوران تاکنون باقی مانده است. مسجدی است بسیار کوچک و مأذنه‌ای چهار گوش و کوچک دارد. هم اکنون اهالی در این مسجد نماز می‌گزارند.

۵. دیر و کلیسای بُحیرای راهب

در سمت راست مسجد عمری، در کوچه‌های باریک و قدیمی در حدود پانصد متر بالاتر - در سمت راست کوچه - به بنای مخروبه کلیسایی بر می‌خوریم که زمانی بُحیرای راهب در آن به عبادت و تهجد، روزگار می‌گذرانیده است. این مکان نزد مسلمانان اهمیت و قداست ویژه‌ای دارد؛ زیرا پیامبر صلی الله علیه و آله در دوران نوجوانی زمانی که برای انجام تجارتی همراه ابوطالب به شام آمده بود؛ مورد توجه راهب این دیر قرار گرفته وی با دیدن علائمی که در کتاب آسمانی خود از پیامبر صلی الله علیه و آله آینده دیده بود به ابوطالب گفت که وی را محافظت کن و من در ناصیه او پیامبری می‌بینم. این واقعه «(۱)»، صرف نظر از شاخ و برگهای فراوان و معجزات بدون دلیلی که اغلب از جانب مسیحیان و مستشرقان در منابع تاریخی آمده است، ارزش و قداستی ویژه به این مکان می‌بخشد.

کلیسایی که اکنون مخروبه آن دیده می‌شود به ظاهر در دوره بیزانس (قرن چهارم

۱- ابن هشام، سیره النبی، ج ۱، صص ۱۹۷-۱۹۴؛ ابن منظور، مختصر تاریخ دمشق لابن عساکر، ج ۲، ص ۱۰-۶

ص: ۲۳۷

میلادی) یعنی سه قرن قبل از اسلام ساخته شده و در دوران‌های بعدی از حیّز انتفاع خارج گردیده و تعمیراتی در آن صورت نگرفته است. مساحتی حدود یکصد متر دارد و در ورودی آن آهنی و اکنون مسدود است. در دیوار انتهایی کلیسا آثار محراب آن نیز باقی است. شایان گفتن است که سقف آن نیز به مرور زمان از بین رفته و امروزه تنها دیواره‌های مرتفع آن باقی مانده است. علامت‌صلیبی کوچک بر دیواره غربی یعنی بالای در ورودی کنده شده و کتیبه‌ای به زبان سریانی نیز بر آن دیده می‌شود.

تصویر شماره ۶۷

۶. جامع مبرک یا ناقه

در آخرین نقطه شهر یعنی حدود سیصد متر بالاتر از کلیسای بحیرا- در سمت راست- نمای مسجدی دیده می‌شود که دارای مناره‌ای کوچک و در ورودی بسیار کوتاهی است و برای ورود به آن باید خم شد و سپس داخل آن گردید. این جا جامع مبرک است. در این مکان ناقه و شتر پیامبر صلی الله علیه و آله بر زمین نشسته که بعدها مسجدی به جای آن ساخته‌اند و «مبرک» نیز یعنی محل نشستن شتر.

در داخل مسجد، شبستان کوچکی است که در عصر حاضر تعمیراتی در آن انجام شده و اکنون مردم محل در آن نماز می‌گزارند. در سمت راست این شبستان، حجره‌ای کوچک و تاریک است و داخل آن قطعه سنگی بر روی زمین به ابعاد $۱/۵ * ۱/۵$ متر دیده می‌شود. نگارنده این سطور چهار گودال کوچک باندازه زانو و یا پای یک شتر که بر این سنگ فرو رفته را دیده است. ریش سفیدان محل می‌گفتند: این نشانه همان جای زانوی شتر پیامبر خدا صلی الله علیه و آله است. «والله اعلم بالصواب».

تصویر شماره ۶۸

ب- شهر تاریخی سویدا

شهر سویدا مرکز استان سویدا است که در فاصله ۱۰۶ کیلومتری جنوب دمشق قرار گرفته است. سویدا را به ابو محمد سدیدانی، که فردی بزرگوار و خیر بوده و نزد ابو حامد

ص: ۲۳۸

غزالی در بغداد فقه می خوانده نسبت داده اند «(۱)». امروزه در این شهر موزه بسیار جذاب و زیبایی از آثار دوره یونان و بیزانس از جمله کتیبه هایی از قرن سوم میلادی به نمایش درآمده است. شهر در حال حاضر ترکیبی جدید داشته و اکثر بناها و خانه های آن جدید است. اهالی آن به علت موقعیت بسیار مطلوب آب و هوایی و جغرافیایی آن، به زراعت مشغول و بیشتر زمین های آنان به کاشت زیتون اختصاص یافته است. قلعه ای از دوران بیزانس نیز در این شهر وجود دارد که بالنسبه کوچک و دیدنی است.

ج- شهباء: فیلوبولیس و آثار تاریخی آن

این شهر نیز یکی از شهرهای قدیمی استان سویداست که در ۸۹ کیلومتری دمشق و کمی بالاتر از سویدا واقع شده و بنای آن را به فیلیپ، امپراتور روم- در قرن سوم- نسبت داده اند. شهباء دارای چند اثر تاریخی و مهم از جمله «معبد فیلیون» است که در پنجاه متری غرب میدان اصلی شهر قرار دارد. امروزه تنها چند ستون از آن باقی مانده است.

آثار مخروبه چند حمام، قنات و تئاتر نیز از قرن سوم میلادی در آن دیده می شود ولی بیشتر آثار تاریخی آن در موزه شهر که دو طبقه است نگهداری می شود.

د- شهرک صَلَخْد یا صَرَّخْد

شهر کصرخدا یا صلخد کنونی در بیست کیلومتری شرق بصری قرار دارد. در این شهرک قلعه ای از دوران رومی هاست که در قرون بعدی به وسیله ممالیک و ایوبی ها تجدید بنا و بازسازی شده و به عنوان یک پایگاه نظامی مهم در جنگهای صلیبی استفاده می شده است.

از آثار تاریخی دیگر این شهرک، مناره یکی از مساجد دوران ایوبی است که تنها برپا مانده و مسجد آن مخروب شده است. امروزه اطراف این مناره میدان اصلی شهرک قرار دارد.

ص: ۲۳۹

فهرست منابع

اشاره

الف. منابع عربی

ب. منابع فارسی

ج. منابع انگلیسی

ص: ۲۴۱

الف. منابع عربی

- ۱- قرآن کریم.
- ۲- آیبکصفدی، صلاح الدین خلیل بن آیبک (۷۶۴ ق.). تحفه ذوی الالباب فیمن حکم بدمشق من الخلفاء و الملوک و النواب. حققه احسان بنت سعید خلوصی و زهیر حمیدان الصمصام، دمشق، وزارة الثقافة ۱۹۹۱ م.
- ۳- ابن اثیر جزری الشیبانی، عزالدین ابی الحسن علی بن عبدالکریم (۶۳۰ ق.). الکامل فی التاریخ. بیروت، دارصادر، دار بیروت ۱۹۶۵ م و قاهره ۱۲۹۰ ق.
- ۴- اسدالغابه فی معرفه الصحابه. بیروت دارالاحیاء التراث العربی، [بی تا] و قاهره دارالکتب المصریه ۱۳۵۸ ق.
- ۵- ابن اعثم کوفی، خواجه احمد بن محمد (۳۱۴ ق.). الفتوح. هند، حیدرآباد دکن، دائره المعارف العثمانیه، چاپ اول ۱۳۸۸ ق و بیروت، دارالکتب العلمیه ۱۴۰۶ ق.
- ۶- ابن بطوطه، ابو عبدالله محمد بن ابراهیم (۶۸۳-۷۵۶ ق.). تحفه النظر فی غرائب الامصار و عجائب الاسفار: الرحله، بیروت، دارالکتب اللبنانی، مکتبه المدینه [بی تا] و دارالکتب العالمی ۱۹۹۱ م.
- ۷- ابن بکار، ابی عبدالله زبیر بن بکار بن عبدالله بن مصعب بن ثابت بن عبدالله بن زبیر (۱۷۲-۲۵۶ ق.). الاخبار الموفقیات. تحقیق سامی کلی العانی، بغداد، مطبعه العانی ۱۹۷۲ م.
- ۸- کتاب نسب قریش، تصحیح و تألیف لیفی. بروفنسال، مصر، دارالمعارف، چاپ دوم [بی تا].
- ۹- ابن تغری بردی (۸۷۴ ق.). النجوم الزاهره فی اخبار ملوک مصر و القاهره. قاهره، دارالکتب المصریه ۱۹۲۹.
- ۱۰- ابن جبیر اندلسی، ابی الحسن محمد بن احمد. رساله اعتبار الناسک فی ذکر الاثار

ص: ۲۴۲

- الکریمه و المناسک، معروف به الرحله ابن جبیر، بیروت. دار مکتبه الهلال، چاپ دوم ۱۹۸۶ م.
- ۱۱- الجامع الاموی بدمشق. تحقیق محمد مطیع الحافظ، بیروت، دار ابن کثیر، چاپ اول ۱۴۰۵ ق.
- ۱۲- ابن جوزی، یوسف بن حسام الدین قزاوعلی سبط. تذکره خواص الامه فی معرفه احوال الائمه. فی هامشه مطالب السؤل، شافعی، به خط محمد باقر عبدالحسین اصفهانی، چاپ سنگی ۱۲۸۵ ش.
- ۱۳- ابن حجر عسقلانی، الاصابه فی تمییز الصحابه. مصر، مطبعه مصطفى محمد ۱۳۵۸ ق و بیروت، دارالکتب العلمیه [بی تا].
- ۱۴- تهذیب التهذیب، هند، مجلس دائره المعارف النظامیه، حیدر آباد دکن ۱۳۲۵ ق.
- ۱۵- ابن حورانی، عثمان بن احمد السویدی الدمشقی. زیارات الشام. دمشق، مکتبه الغزالی ۱۹۸۱ م.
- ۱۶- ابن رجب حنبلی، عبدالرحمن بن احمد (۷۳۶-۷۹۵ ق.). الذیل علی طبقات الحنبله. تصحیح محمد حامد الفقی، مصر، السنه المحمديه ۱۳۷۲ ق.
- ۱۷- ابن سعد، ابو عبدالله محمد بن سعد بن منیع زهری بصری (۱۶۸-۲۳۰ ق.). الطبقات الکبری. بیروت دارصادر، داربیروت ۱۳۷۶ ق.
- ۱۸- ابن شاکر الدارانی، صلاح الدین محمد بن شاکر. فوات الوفيات. تحقیق محی الدین عبدالحمید، قاهره مکتبه النهضه، ۱۹۵۱ م.
- ۱۹- ابن شحنه، الدرالمنتخب من تاریخ الحلب. دمشق، دارالکتاب العربی، چاپ دوم ۱۴۰۴ ق.
- ۲۰- ابن شداد، عزالدین محمد بن علی بن ابراهیم. الاعلاق الخطیره فی ذکر امراء الشام و الجزیره. حقه یحیی زکریا عباره، دمشق، وزارة الثقافه ۱۹۹۱ م و تحقیق سامی الدهان و یحیی عباره ۱۹۵۶ م.
- ۲۱- ابن شهاب زهری، محمد بن مسلم بن مسلم بن عبيدالله (۵۱-۱۲۴ ق.). المغازی النبویه. تحقیق سهیل زکار، بیروت، دارالفکر ۱۴۰۱ ق.
- ۲۲- ابن شهر آشوب، ابی جعفر رشید الدین (۵۸۸ ق.). المناقب الائمه: مناقب آل ابی طالب. قم، مطبعه العلمیه [بی تا].
- ۲۳- ابنصباغ مالکی، علی بن محمد بن احمد (۸۵۵ ق.). الفصول المهمه فی معرفه احوال الائمه. بیروت، دارالاضواء، چاپ دوم ۱۴۰۹ ق.

ص: ۲۴۳

- ۲۴- ابن طولون، القلائد الجوهريه فى تاريخ الصالحيه. تحقيق محمد احمد دهمان، دمشق [بى تا] ۱۹۵۶ م.
- ۲۵- -- بهجة الانام فى فضل دمشق الشام، بيروت، بى تا.
- ۲۶- اعلام الورى بمن ولى نائباً من الاتراك بدمشق الشام الكبرى. تحقيق احمد دهمان، دمشق، وزارة الثقافة ۲۸۳ ق.
- ۲۷- ابن طيفور، ابن ابى طاهر (۲۸۰-۲۰۴ ق.). بلاغات النساء. بيروت، دارالنهضة الحديثه ۱۹۷۲ م.
- ۲۸- ابن عبدربه اندلسى، احمد بن محمد (۳۲۸ ق.). العقد الفريد. تحقيق عبدالحميد استرچينى، بيروت، دارالكتب العلميه، چاپ سوم ۱۴۰۷ ق.
- ۲۹- ابن عبدالبر، ابو عمر يوسف بن عبدالله ثمرى قرطى اشعرى (۳۶۸-۴۶۰ ق.). الاستيعاب فى معرفة الاصحاب. مصر، مطبعه مصطفى ۱۳۵۸ ق.
- ۳۰- ابن عبدالهادى، يوسف. ثمار المقاصد فى ذكر المساجد، تحقيق محمد اسعد طلس. بيروت، مكتبة لبنان ۱۳۶۱ ق.
- ۳۱- ابن عديم (۶۶۰ ق.). زبدة الحلب من تاريخ الحلب. تحقيق سامى الدهان، دمشق، معهدالفرنس ۱۹۵۹ م.
- ۳۲- -- بغية الطلب فى تاريخ الحلب. تحقيق سهيل زكار، دمشق، [بى تا] ۱۹۸۸ م.
- ۳۳- ابن عساكر، على بن حسن الشافعى (۴۹۹-۵۷۱ ق.). تاريخ مدينه دمشق و ذكر فضلها و تسميه من حلها من الامائل اواجناز بنواحيها. دمشق، مجمع اللغة العربيه ۱۳۹۸ ق و تحقيقصلاح الدين المنجد، المجمع العلمى العربى ۱۳۷۱ ق.
- ۳۴- ابن عماد حنبلى، ابوالفلاح عبدالحى. شذرات الذهب فى اخبار من ذهب. بيروت، دارالفكر، ۱۳۹۹ ق.
- ۳۵- ابن عنبه، جمال الدين احمد بن على الحسن (۸۲۸-۷۴۸ ق.). عمدة الطالب فى انساب آل ابى طالب، بيروت. دار مكتبة الحياة [بى تا].
- ۳۶- ابن قلائسى، حمزه بن على بن محمد (۴۷۰-۵۵۵ ق.). ذيل تاريخ دمشق. قاهره، مكتبة المتنبى [بى تا] و تحقيق سهيل زكار، بيروت، دارحسان، چاپ اول ۱۴۰۳ ق.
- ۳۷- ابن قيم جوزى، زاد المعاد فى هدى خير العباد. فهرسه محمد اديب الجاور، بيروت، الرساله ۱۴۱۲ ق.
- ۳۸- ابن كثير القرشى الدمشقى، عمادالدين ابوالفداء اسماعيل بن عمر (۷۰۰-۷۷۴ ق.). البدايه و النهايه فى التاريخ. مصر، مطبعة السعاده ۱۳۵۱ ق و بيروت ۱۴۰۹ ق.
- ۳۹- ابن منظور، محمد بن مكرم (۶۳۰-۷۱۱ ق.). مختصر تاريخ دمشق لابن عساكر.

ص: ۲۴۴

تحقیق ریاض عبدالحمید مراد، محمد مطیع الحافظ. بیروت، دارالفکر ۱۴۰۴ ق.

۴۰- ابن هشام، محمد بن عبدالملک بن ایوب حمیری (۲۱۸ ق.). سیره النبوی الله علیه و آله. تحقیق محی الدین عبدالحمید، قاهره ۱۳۵۶ ق و مصطفی البابی الحلبي ۱۳۵۵ ق.

۴۱- ابراهیم حسن. حسن. تاریخ الاسلام سیاسی و الدینی و الثقافی و الاجتماعی.

بیروت، دارالاحیاء التراث العربی، چاپ هفتم ۱۹۶۴ م.

۴۲- ایض، ملکه. التریبه و الثقافه العربیه - الاسلامیه فی الشام و الجزیره خلال القرون الثلاثه الاولى للهجره. بیروت، دارالعلم للملایین ۱۹۸۰ م.

۴۳- ایض، انیس. رحلات فی بلاد الشام خلال القرون الثامن عشر و التاسع عشر و القرن العشرين. بیروت، دارالندوه الجدیده ۱۴۱۰ ق.

۴۴- احسان عباس. تاریخ بلاد الشام من ما قبل الاسلام حتی بدایه العصر الاموی.

عمان، مطبعه جامعه الاردنیه ۱۴۱۰ ق.

۴۵- ازدی بصری، محمد بن عبدالله. تاریخ فتوح الشام. تحقیق عبدالله عامر، بیروت، دارناصیف ۱۹۷۰ م. و تصحیح و لیام ناسولیس ایرلندی، کلکته ۱۸۵۴ م.

۴۶- اسدی، خیرالدین، احیاء حلب واسواقها. تحقیق عبدالفتاح رواس قلعه جی.

بیروت، دارقتیبه ۱۹۹۰ م.

۴۷- الامین، حسن. دائره المعارف الاسلامیه الشیعیه. بیروت، دارالتعارف للمطبوعات ۱۴۱۰ ق.

۴۸- الامین، محسن. اعیان الشیعیه. حقه حسن الامین، بیروت، دارالتعارف ۱۴۰۶ ق.

۴۹- باسمل، محمد احمد. العرب فی الشام قبل الاسلام. بیروت. دارالفکر، چاپ دوم ۱۴۰۸ ق.

۵۰- البحره، نصرالدین. دمشق الاسرار. دمشق. [بی نا] بی تا.

۵۱- بدری، ابی البقاء عبدالله (قرن نهم). نزّه الانام فی محاسن الشام. بیروت، دارالرائد ۱۹۸۰ م.

۵۲- بدیری، احمد الحلاق و حوادث دمشق الیومیه (۱۱۵۴ - ۱۱۷۵ ق.). تحقیق، احمد عزت عبدالکریم. مصر، مطبوعات الجمعیه المصریه والدراسات التاریخیه ۱۹۴۶ م.

۵۳- بلاذری، ابی الحسن احمد بن یحیی بن جابر (۲۷۹ ق.). فتوح البلدان. تعلیق رضوان محمد رضوان، مصر. المطبعه المصریه بالازهر ۱۳۵۰ ق.

۵۴- انساب الاشراف. حقه محمد باقر المحمودی. بیروت، مؤسسه الاعلمی للمطبوعات چاپ دوم ۱۹۷۴ ق و مصر، دارالمعارف ۱۹۵۹ م.

۵۵- بنت الشاطی، عایشه عبدالرحمان، سیده زینب، عقيله بنی هاشم. بیروت، دارالکتب

ص: ۲۴۵

العربی ۱۴۰۶ ق.

۵۶- سکینه بنت الحسین علیه السلام، بیروت، دارالکتب العربی ۱۴۰۶ ق.

۵۷- البهنسی، عقیف. الشام الحضاره. دمشق، وزارة الثقافة ۱۹۸۶ ق.

۵۸- بیشوف، تیودور. تحف الانباء فی تاریخ حلب الشهباء. تعریب و تحقیق، شوقی شعث. دمشق، دارالوسیم للخدمات الطباعیه، چاپ دوم ۱۹۹۲ م.

۵۹- جعفری، بشار. السیاسة الخارجیه السوریه (۱۹۸۲-۱۹۴۶ م). دمشق، دارطلاس ۱۹۸۷ م.

۶۰- الجندی، محمد سلیم. تاریخ معرۃ النعمان. دمشق، وزارة الثقافة ۱۳۸۳ ق.

۶۱- حافظ، محمد مطیع. حریق الجامع الاموی و بناوه (۱۳۱۱-۱۳۲۰ ق) نصوص و وشائق للقاسمی، واصف، کرد علی والعظمی، کویت، مکتبۃ دارالعروبۃ للنشر و التوزیع ۱۴۰۹ ق.

۶۲- حجاز، عبدالله. معالم حلب الاثریه. حلب، جامعہ حلب، جمعیۃ العادیات [بی تا].

۶۳- خمّاس، نجدت. الشام فیصدر الاسلام. (من الفتح حتی سقوط الخلافة بنی الامیه). دمشق، دارطلاس ۱۹۸۷ م.

۶۴- خوارزمی زمحشری، موفق الدین احمد بن محمد (۶۶۵ ق.). المناقب. خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران شماره ۶۲۱.

۶۵- الخیمی، صلاح محمد. نزهۃ الرفاق فی شرح حالۃ الاسواق، من کتاب رسائل دمشقیه، بیروت [بی تا] ۱۹۸۸ م.

۶۶- دائرۃ المعارف الاسلامیه، احمد الشنتاوی، ابراهیم زکی خورشید، عبدالحمید یونس. تهران، بوذرجمهری [بی تا].

۶۷- دارقیو، فارس. وصف دمشق فی القرن السابع العشر، من مذاکرات الرحالۃ الفرنسی. تعریب احمد ایبش، دمشق، دارالمأمون للتراث ۱۴۰۳ ق.

۶۸- دهمان، محمد احمد. فی رحاب دمشق. بیروت، دارالفکر، چاپ اول ۱۴۰۲ ق.

۶۹- زکی ابراهیم، محمد. مراقداهل البيت بالقاهره. مصر، مطبوعات العشیرۃ المحمدیه، چاپ چهارم ۱۴۰۶ ق.

۷۰- زبیدی، ترویج القلوب فی ذکر الملوک بنی ایوب. تحقیقصلاح الدین المنجد.

بیروت دارالکتاب الجدید ۱۹۸۳ م.

۷۱- سابقی، حسنین. مرقد العقیلۃ زینب علیها السلام بیروت [بی تا].

۷۲- سلطان، علی. تاریخ السوریه (۱۹۱۸-۱۹۰۸ م). دمشق، دارطلاس ۱۹۸۷ م.

۷۳- سمهودی، ابوالحسن علی بن احمد (۹۱۱ ق.). وفاء الوفاء باخبار دارالمصطفی.

ص: ۲۴۶

حققه محمد محیی الدین عبدالحمید، قاهره، مطبعة السعادة، چاپ اول ۱۳۷۴ ق.

۷۴- سو فاجیه، جان، الآثار التاريخية في دمشق. تعريب اكرم حسن العلي.

دمشق، دار الطباع ۱۴۱۲ ق.

۷۵- لمحّة تاريخية منذ العصور القديمة حتى الانتداب. تعريب فؤاد افرام البستاني، دمشق، الوارف ۱۹۸۹ م.

۷۶- سيد عليخان، سيد عبدالكريم. مقتل سيد الشهداء حسين بن علي عليه السلام. بيروت، دارالزهراء، چاپ اول

۱۴۰۲ ق.

۷۷- سيل، پاتريك. الصراع على سورية (دراسة للسياسة العربية بعد الحرب ۱۹۵۸-۱۹۴۵). تعريب سمير عبده

و محمود كلامه، دمشق، دارطلاس [بی تا].

۷۸- شريف القرشي، باقر. حياة الامام حسين بن علي عليه السلام. بيروت، دارالبلاغه، چاپ اول ۱۴۱۳ ق.

۷۹- شهابی، قتيبه. اسواق دمشق القديمة و مشيداتھا التاريخية. دمشق. وزارة الثقافة ۱۹۹۰ م.

۸۰- مآذن دمشق، تاريخ و طراز. دمشق، وزارة الثقافة ۱۹۹۳ م.

۸۱- شوقي، ابوخليل. اطلس التاريخي العربي، دمشق، دارالفكر ۱۴۰۴ م.

۸۲- شوقي، شعث. حلب، تاريخھا و معالمھا التاريخية. حلب، جامعه حلب ۱۹۹۱ م.

۸۳- نقشه و راهنمای قلعه حلب، حلب، مطبوعات المديرية العامة لاثار والمتاحف ۱۹۸۶ م.

۸۴- طباخ الحلبي، محمد راغب. اعلام النبلاء بتاريخ حلب الشهباء. صححه و علق عليه محمد كمال، حلب،

دارالقلم العربي، چاپ دوم ۱۴۰۸ ق.

۸۵- طبرسي، ابی منصور احمد بن ابی طالب (م قرن ششم). الاحتجاج على اهل اللجاج.

تعليق سيد محمد باقر الموسوي الخراساني. مشهد، نشر المرتضى ۱۴۰۳ ق و بيروت، مؤسسه الاعلمی

للمطبوعات ۱۴۰۳ ق.

۸۶- طبری، محمد بن جرير بن يزيد (۲۲۴-۳۱۰ ق.). تاريخ الرسل و الملوك: تاريخ الطبری، قاهره، مطبعة

الاستقامة ۱۳۵۷ و مطبعة الحسينيه ۱۳۲۴ ق.

۸۷- طبری، محب الدين احمد بن عبدالله. ذخائر العقبی في مناقب ذوی القربی. بيروت.

دارالمعرفه [بی تا].

۸۸- طبری، ابی جعفر محمد بن جرير بن رستم. دلائل الامامة. بيروت، مؤسسه الاعلمی للمطبوعات، چاپ دوم

۱۴۰۸ ق.

۸۹- طلّس، محمد اسعد. الآثار الاسلاميه و التاريخيه في حلب. دمشق، مطبعة الترقی

ص: ۲۴۷

۱۹۵۶ م.

۹۰- طنطاوی، علی. دمشق، صور... من جمالها و عبر... من نضالها، دمشق، دارالفکر چاپ دوم ۱۴۰۷ ق.

۹۱- طه حسین، علی و بنوه، مصر [بی تا]، [بی نا].

۹۲- عظیمی الحلبي، محمد بن علی. تاریخ الحلب (۵۵۶-۴۸۲ ق) تحقیق ابراهیم ذرور، دمشق [بی تا] ۱۹۸۴ م.

۹۳- العلی، اکرم حسن. خطط دمشق، دarsه تاریخیه شامله، دمشق، دارالطباعة ۱۴۱۰ ق.

۹۴- دمشق بین عصر مماليك و العثمانيين (۹۲۲-۹۰۶ ق). دمشق، الشركة المتحدة للطباعة و النشر، چاپ اول

۱۴۰۲ ق.

۹۵- العمری، فضل الله. الجامع الاموی بدمشق. حققها و قدم لها محمد مطيع الحافظ، بيروت، دارابن كثير ۱۴۰۵ ق.

۹۶- عيسى بك، احمد. تاريخ البيمارستانات في الاسلام. بيروت، دارالرائد العربي، چاپ دوم ۱۴۱۰ ق.

۹۷- غزى البابى الحلبي، كامل. نهرالذهب في تاريخ حلب، تحقيق و تصحيح شوقي شعث، محمود الفاخوري،

حلب، دارالقلم العربي، چاپ دوم ۱۴۱۲ ق.

۹۸- قمی، عباس. سفینه البحار و مدینه الحكم والاثار. تهران، کتابخانه سنایی [بی تا].

۹۹- کرد علی، محمد. غوطه دمشق. بيروت، دارالفکر، چاپ سوم ۱۴۰۴ ق.

۱۰۰- خطط الشام. بيروت، دارالعلم للملایین، چاپ دوم ۱۳۹۱ ق.

۱۰۱- کمال، منیر. الحمامات الدمشقیه، دمشق، ابن خلدون ۱۹۸۶ م.

۱۰۲- گیلانی، هیشم. الاستراتيجيات العسكرية للحروب العربيه الاسلاميه. بيروت، مركز الدراسات الوحده العربيه

۱۹۹۱ م.

۱۰۳- لحام، ماجد. دمشق في نصف قرن. بيروت، دارالفکر المعاصر ۱۴۱۰ ق.

۱۰۴- مجلسی، محمد باقر. بحارالانوار. تهران، اسلامیه [بی تا].

۱۰۵- محمد نرسی، محمد. الامارات العربيه في بلاد الشام في القرنين الحادي عشر و الثاني عشر للميلادی، مصر،

الهيئة المصريه العامه للكتاب ۱۹۸۰ م.

۱۰۶- محمد سالم، لطيفه. الحكم المصري في الشام (۱۸۱۴-۱۸۳۱ م). قاهره، مكتبة مدبولی، چاپ دوم ۱۴۱۰ ق.

۱۰۷- مسعودی، ابوالحسن علی بن الحسين (۳۴۵ ق.). مروج الذهب و معادن الجوهر.

مصر، مطبعة البهيه المصريه ۱۳۴۶ ق و بيروت، دارالقلم ۱۴۰۸ ق.

۱۰۸- المعجم الجغرافي للقطر العربي السوري، اشراف، العماد مصطفى طلاس، دمشق،

ص: ۲۴۸

مرکز الدراسات العسکریه ۱۹۹۰ م.

۱۰۹- معروف الحسنی، هاشم. سیره الائمة الاثنی عشر، بیروت، دارالتعارف للمطبوعات ۱۴۱۱ ق.

۱۱۰- مقدسی، طاهر بن مطهر (۱۰۱۰ ق.). البدء و التاریخ. پاریس، تحت اشراف کلیمان هوار فرانسوی

۱۹۰۷ م و تهران مکتبه الاسلامیه ۱۹۷۲ م.

۱۱۱- ملوجی، عدنان. الطريق الی دمشق. (مذاکرات)، کتاب الاول. دمشق، دارالطباعة والنشر، چاپ دوم

۱۹۹۲ م.

۱۱۲- منقری، نصر بن مزاحم بن سیار (۲۱۲ ق.). وقعه الصفین. حقه و شرحه عبدالسلام محمد هارون، قم،

مکتبه آیه الله المرعشی النجفی ۱۴۰۳ ق.

۱۱۳- موسوی المقمم، عبدالرزاق، مقتل الحسین او حدیث کربلا. قم، مکتبه بصیرتی ۱۳۹۴ ق.

۱۱۴- مهاجر، عبدالحمید. حجر بن عدی لایسوم فی الحق. بیروت، دارالکتاب و العتره ۱۴۱۳ ق.

۱۱۵- نزار ابساظه و محمد مطیع الحافظ. علماء دمشق و اعیانها فی القرن الثالث عشر الهجری. بیروت،

دارالفکر المعاصر، چاپ اول ۱۴۱۲ ق.

۱۱۶- نسیم یوسف، جوزف. العدوان الصلیبی علی بلاد الشام، مصر، دارالمعرفه الجامعه [بی تا].

۱۱۷- نصرالله، ابراهیم. حلب و التشیع. بیروت، دارالوفاء ۱۴۰۳ ق.

۱۱۸- نعيسه، یوسف جمیل، مجتمع مدینه دمشق (۱۱۸۶-۱۲۵۶ ق.). دمشق، دارطلاس ۱۹۸۶ م.

۱۱۹- نعیمی دمشق. عبدالقادر بن محمد (۹۷۸ ق.). الدراس فی تاریخ المدارس. تنظیم فهارس، ابراهیم

شمس الدین. بیروت، دارالکتب العلمیه ۱۴۱۰ ق.

۱۲۰- دور القرآن بدمشق. تحقیق صلاح الدین المنجد، بیروت، دارالکتاب الجدید، چاپ سوم ۱۹۷۲ م.

۱۲۱- الجامع الاموی بدمشق، حقه و قدم لها مطیع الحافظ، بیروت، دارابن کثیر ۱۴۰۵ ق.

۱۲۲- واقدی، محمد بن عمر بن سعد بن کاتب (۲۰۷ ق.). المغازی. تحقیق مارس جونس، بیروت [بی تا].

۱۲۳- فتوح الشام. بیروت، دارالجیل، [بی تا].

۱۲۴- یاقوت حموی، شهاب الدین ابو عبدالله (۶۲۶-۵۷۴ ق.). معجم البلدان. بیروت،

ص: ۲۴۹

دارالفکر [بی تا].

۱۲۵- یوسف الدبس، مطران. تاریخ سوریا. بیروت، مطبعة العمومیه ۱۹۰۰ م.

ب. منابع فارسی

۱۲۶- تلمسانی، ابوبکر محمد بن ابوبکر انصاری بری. جوهره در نسب و شرح احوال علی علیه السلام و آل او. ترجمه فیروز حریرچی، تهران، امیر کبیر ۱۳۶۱ ش.

۱۲۷- رابینوویچ، آینامار. جنگ برای لبنان (۱۹۸۵-۱۹۷۰ م) ترجمه جواد صفایی و غلامعلی رجبی، تهران، سفیر ۱۳۶۸ ش.

۱۲۸- شیروانی، زین العابدین. ریاض السیاحه. به اهتمام آقاسی اوغلی، مسکو، ادبیات خاور ۱۹۷۴ م.

۱۲۹- فتال نیشابوری. روضه الواعظین، ترجمه محمود مهدوی دامغانی، تهران، نی ۱۳۶۳ ش.

۱۳۰- فهری زنجانی، سید احمد. مراقده اهل بیت در شام. تهران، امیر کبیر ۱۳۶۷ ش.

۱۳۱- قائدان، اصغر. تاریخ و آثار اسلامی مکه مکرمه و مدینه منوره، تهران، سازمان و زیارت، نشر مشعر ۱۳۷۲ ش.

۱۳۲- قزوینی رازی، عبدالجلیل نصیرالدین. بعض مثالب النواصب فی نقض بعض فضائح الروافض. ترجمه سید جلال الدین محدث ارموی، تهران [بی تا] ۱۳۷۱ ش.

۱۳۳- قمی، عباس. منتهی الامال. تهران، جاویدان [بی تا].

۱۳۴- دمع السجود. ترجمه نفس المهموم. ابوالحسن شعرانی، تهران، علمیه اسلامیة ۱۳۷۴ ق.

۱۳۵- کمّونه حسینی، سید عبدالرزاق. آرامگاههای خاندان پاک پیامبر صلی الله علیه و آله و بزرگانصحابه و تابعین، ترجمه عبدالعلیصاحبی، مشهد، آستان قدس رضوی ۱۳۷۱ ش.

۱۳۶- گروه نویسندگان آکادمی شوروی. تاریخ معاصر کشورهای عربی. ترجمه محمد حسین روحانی، تهران، توس ۱۳۶۷ ش.

۱۳۷- گیتاشناسی کشورها. گرد آورندگان محمود محبوب، فرامرز زیارودی، تهران، گیتاشناسی چاپ اول ۱۳۶۲ ش.

۱۳۸- مطهری، مرتضی. تماشاگه راز. تهران، صدرا، ۱۳۶۴ ش.

۱۳۹- نویری، شهابالدین احمد (قرن هشتم). نهایة الارب فی فنون الادب. ترجمه

ص: ۲۵۰

محمود مهدوی دامغانی، تهران، امیر کبیر ۱۳۶۴ ش.

ج. منابع انگلیسی.

A, R. H. acinatirb aidepolcycne wen eht -H. R. A, egdirbmaC -۱۴۱. ۱۹۷۴, asu ۱۷. V, -۱۴۰.

malsI fo yrotsiH ehT

, sserp ytisrevinueht ta .sdnal cimaisI lartnec ehT ۱۹۷۰.

۱۴۲Encyclopedia of Islam-

. H. A, inaruoH -۱۴۳. ۱۹۸۷ nlok nvahneboR .kroy weN .nedieL .llirB .jE.

yasse lacitilop a nonabel dna airys

. sserp ytisrevinu drofxo ۱۹۸۶.

yelsmeh nehpets ,girgnoL -۱۴۴.

etadnom hcnert rednu nonabeL dna airyS.

sserp yt isrevinudrofxo ۱۹۶۸.

mailliW ,riuM -۱۴۵.

llaf dna enilceD ,esir sti etahpilac ehT.

suiluj ,nesuoh lleW -۱۴۶. ۱۸۹۱ ,nodnol,

llaf sti dna modgniK barA ehT.

nerp nezuc ,nodnol ۱۹۷۳.

ص : ۲۵۱

فهرست اعلام

اشاره

۱- فهرست اشخاص

۲- فهرست اماکن

ص: ۲۵۲

۱- فهرست اشخاص

آدم، ۱۴۵، ۱۵۱
 آذر، ۴۲
 آرامی‌ها، ۴۱، ۱۹۰، ۲۲۶
 آشوریان، ۲۵، ۲۶، ۴۱، ۱۷۳، ۱۷۴، ۲۳۶
 آل ابی سفیان، ۷۳
 آل ابی شعبه، ۱۷۵
 آل ارسلان سلجوقی، ۲۱۹
 آل سعود، ۱۱۳
 آل فرعون، ۱۶۵
 آمنه، ۹۲
 اباباسل، ۳۲
 ابان بن عثمان، ۱۰۲، ۱۰۳
 ابراهیم، ۱۴۵، ۱۵۹، ۱۷۳
 ابراهیم بن سلیمان الحموی، ۱۱۰
 ابراهیم بن عبدالرزاق حنفی، ۱۱۱
 ابراهیم بن علی فخرومی مصری، ۵۲
 ابراهیم پاشای عثمانی، ۱۲۵، ۱۳۵
 ابراهیم قونری، ۱۱۷
 ابراهیم نصرالله، ۱۷۶
 ابن اثیر، ۹۴، ۹۵، ۱۰۱، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۶۶
 ابن اعثم کوفی، ۲۸، ۲۹، ۹۹
 ابن المحدث، ۱۱۸
 ابن ایاس، ۷۵
 ابن بطوطه، ۵۳، ۶۱، ۶۲، ۶۷، ۶۹، ۷۲، ۷۴، ۱۲۸، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۷۳، ۱۸۴
 ابن تغری بردی، ۵۳، ۱۲۱
 ابن تیمیه، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰
 ابن جبیر، ۵۳، ۶۱، ۶۲، ۶۷
 ابن جوزی، ۷۵
 ابن حجر، ۵۰، ۹۵، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۴، ۱۶۰
 ابن حجر عسقلانی، ۱۹۷
 ابن حورانی، ۵۳، ۵۴، ۶۹، ۷۰، ۷۶، ۸۶، ۱۰۰، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۱۱، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۶، ۱۱۸، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵
 ص: ۲۵۳
 ۱۵۸، ۱۶۰، ۱۶۵، ۱۶۷
 ابن خلکان، ۸۷

- ص : ۲۵۳
- ابن دقماق، ۵۳
- ابن رجب حنبلی، ۱۱۲
- ابن زبیر، ۵۲
- ابن زیاد، ۹۷
- ابن سعد، ۲۹، ۵۳، ۹۴، ۱۰۲، ۱۶۶
- ابن سعود، ۱۱۳
- ابن سینا، ۱۳۴
- ابن شحنة، ۱۷۳، ۱۷۷، ۱۸۴، ۱۸۹
- ابن شهاب زهری، ۱۶۳
- ابن شهر آشوب، ۴۷، ۷۴
- ابن شهر آشوب، ۱۷۸
- ابنصباغ، ۴۸
- ابنصباغ مالکی، ۴۷، ۵۷، ۷۴، ۹۲، ۹۷
- ابن طاووس، ۷۴
- ابن طولون، ۲۶، ۴۴، ۱۱۴، ۱۱۶، ۱۴۳
- ابن طیفور، ۵۱، ۹۴
- ابن عبدالبر، ۱۰۴، ۱۹۷، ۱۹۸
- ابن عبد ربه، ۱۶۶
- ابن عجمی، ۱۸۸
- ابن عدیم، ۱۷۴
- ابن عربی، ۱۴۷
- ابن عساکر، ۶۲، ۷۰، ۷۵، ۹۲، ۱۰۰، ۱۰۶، ۱۱۱
- ابن عماد، ۸۸
- ابن عمری، ۷۰، ۷۲، ۷۷
- ابن عنبه، ۴۷، ۴۸، ۵۰
- ابن فارض مصری، ۱۴۸
- ابن قیم جوزی، ۱۰۶
- ابن کثیر، ۴۷، ۷۴، ۷۷، ۱۰۰، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۶، ۱۳۱، ۱۶۶
- ابن مالک، ۸۷، ۱۰۷
- ابن معلی، ۶۲
- ابن منظور، ۵۷، ۱۰۰
- ابن منظور، ۲۳۶
- ابن منیر طرابلسی، ۱۷۹
- ابن نفیس، ۱۳۳
- ابن هشام، ۲۳۶
- ابوالحسن العمری، ۴۸
- ابوالحسن شعرانی، ۹۷، ۹۸
- ابوالحسن یحیی بن الحسن، ۵۱
- ابوالعباس ولید بن عبدالملک بن خالد بن یزید المینی، ۱۶۶
- ابوالفداء، ۲۰۶
- ابوالفضل العباس، ۹۸
- ابوالقاسم علی بن محمد، ۸۸
- ابوالمکارم حمزه بن زهره حلبی، ۱۷۹

- ص: ۲۵۴
- ابو امامه باهلی، ۳۰، ۲۱۵
- ابو برزه اسلمی، ۷۴
- ابوبکر، ۲۷، ۵۰، ۱۰۴، ۱۶۶، ۲۱۶
- ابوبکر تلمسانی، ۱۹۸
- ابو حامد غزالی، ۲۳۸
- ابو حمراء غلام ایرانی، ۲۱۶
- ابو درد، ۲۹، ۳۰
- ابو درد، ۲۹، ۸۲، ۱۰۳
- ابوذر غفاری، ۱۷۵
- ابوسفیان، ۱۱۵، ۱۶۱
- ابوطالب، ۲۳۶
- ابوعبدالله محمد بن علی بن محمد حاتمی طائی اندلسی مکی شامی، ۱۴۷
- ابو عبیده، ۲۸
- ابوعبیده بن جراح، ۲۰۵
- ابوعبیده بن جراح، ۲۷
- ابوعبیده بن جراح، ۲۱۳
- ابو عمرو محمد بن یوسف کندی، ۵۲
- ابوقتاده، ۱۴۳
- ابو محمد حسن بن ابراهیم بن ذولاق لیثی مصری، ۵۲
- ابو محمد سدیدانی، ۲۳۷
- ابو مسلم خولانی، ۲۹
- ابویقظان، ۱۹۷
- ابی ابراهیم، ۱۴۴
- ابی القاء عبدالله البدری، ۲۶
- ابی بکر بن ایوب، ۸۶
- ابی درد، ۱۰۳
- ابی سلیمان دارانی، ۱۶۵
- ابی مسلم خولانی، ۱۶۵
- ابی یعقوب بن عبدالرحمان عبدالله الجعبری، ۱۱۴
- ابی یعلی حمزه ابن قلاتسی، ۱۲۰
- اتحادیه سوسیالیست‌های عرب، ۳۳
- احسان عباس، ۲۶، ۲۹، ۴۱، ۲۲۶، ۲۲۷
- احسن خاتمته، ۱۸۳
- احمد، ۹۶
- احمد البدری، ۴۵، ۱۲۸
- احمد باسمیل، ۴۲
- احمد بن بدرالدین الحنفی، ۱۱۰
- احمد بن سلیمان بن محمد البکری الصابونی، ۹۰
- احمد بن عبدالرحمان بن هشام الأنصاری، ۱۰۶
- احمد بن قدامه، ۱۵۱
- احمد پاشا، ۱۵۸
- احمد پاشای عثمانی، ۱۴۶
- احمد پاشای وزیر، ۱۴۶
- احمد حسین اسحاقی، ۱۷۹
- احمد دهقان، ۴۴

ص: ۲۵۵

احمد دهمان، ۸۲، ۱۵۱

احمد عیسی، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۵۰

اخشیدیون، ۴۳

ارغون بن طلیجو کاملی، ۱۸۷

اسامه بن زید، ۲۷، ۱۶۴

استاد مطهری، ۱۴۸

اسرائیل، ۱۶۸

اسعد پاشا، ۲۰۸

اسکندر، ۴۲

اسکندر مقدونی، ۲۶، ۴۲، ۱۵۸، ۲۲۰

اسماعیل بن امام، ۱۸۰

اسماعیلیان، ۲۰۸

اسماء بنت عمیس، ۱۰۴

اسود عنسی کذاب، ۱۶۵

اشرف بن قلاوون، ۱۸۲

اصطخری، ۲۵

افضل، ۴۴

اکبر بن عقیل، ۴۸

اکرم العلبي، ۴۴، ۷۷، ۷۸، ۷۹، ۹۰، ۹۱، ۱۲۱

اکرم حسن العلبي، ۱۲۲

العلبي، ۷۲، ۱۳۲

المستعصم، ۸۹

المقدم، ۹۵

الیاس نبی، ۱۳۶

امّ اسحاق، بنت طلحه بن عبیدالله بن تیمی، ۹۴

امام حسن ۷، ۴۳

امام حسن، ۱۶۴

امام حسن مجتبی، ۹۴

امام حسین، ۵۰، ۵۱، ۵۴، ۵۷، ۷۳، ۷۴، ۷۵، ۹۲، ۹۳، ۹۴، ۹۵، ۹۶، ۹۷، ۹۸، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۶۱، ۱۷۵، ۱۷۷

امام سجاد، ۵۲، ۷۳، ۷۴، ۷۵، ۷۶

امامصادق، ۹۶، ۱۸۰

امام علی ۷، ۲۸

امام علی، ۲۸، ۴۸، ۷۵، ۷۶، ۸۱، ۹۳، ۹۴، ۱۰۱، ۱۰۴، ۱۰۷، ۱۶۰، ۱۶۶، ۱۹۵، ۱۹۸، ۲۱۳، ۲۱۴

امّ ایمن، ۱۰۴

امپراطور روم، ۱۸۹

امّ جعفر، ۹۵

ام حنه، ۱۴۳

امّ دردا، ۱۰۳

امرئ القیس، ۲۰۵

امّ سلمه، ۱۰۴

ام عبد الله، ۵۰

امّ کلثوم، ۴۷، ۴۸، ۴۹، ۵۰، ۵۴، ۹۳، ۹۴، ۱۰۰، ۱۰۵

ص: ۲۵۶
 امّ کلثوم، ۹۷
 امّ کلثوم مصغری، ۵۴
 اموی، ۲۶
 امیر اسعد پاشا العظم، ۱۲۸
 امیر تنکز، ۱۲۲
 «امیر سبیای بن بختجا، ۸۳
 امیر سیف الدین جقمق، ۸۹، ۱۱۹
 امیر سیف الدین قیمری کردی، ۱۵۰
 امیر شایخت اتابکی، ۱۸۸
 امیر طنبغا، ۲۰۱
 امیر علاء الدین جوهری، ۱۸۷
 امیر ناصر الدین بن منچک، ۸۱
 امیر یلیغا ناصری، ۱۸۷
 امین السلطان، ۵۹
 امیّه بن خلف، ۹۹
 انصار، ۱۶۶
 انیس الایض، ۲۰۵
 اوس بن اوس، ۶۹، ۱۰۲
 اویس قرنی، ۱۹۵، ۱۹۸، ۱۹۹
 اهل شوری، ۱۱۶
 اهلهصفه، ۱۰۲
 اینامار رابینوویچ، ۳۲
 ایوب، ۱۴۵
 ایوب نبی، ۱۴۳
 ایوبی، ۱۷۸، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۶
 ایوبیان، ۴۴، ۷۸، ۱۱۷، ۱۵۲
 ایوبی‌ها، ۳۰، ۱۲۲، ۱۲۵، ۱۲۷، ۱۷۴، ۱۹۰، ۲۰۱، ۲۰۷، ۲۱۹، ۲۲۱، ۲۳۸
 ایوبیها، ۱۸۶
 بابلی‌ها، ۴۱
 باقر شریف القرشی، ۷۴، ۹۷، ۱۰۲
 بخیت المطیعی، ۵۱
 بدرالجمالی، ۷۷
 بدرالدین بن جمال الدین، ۱۰۷
 بدرالدین طیب، ۱۳۴
 برذعه، ۱۷۳
 بشار اسد، ۳۲
 بشار الجعفری، ۳۱
 بکری، ۲۵
 بلاذری، ۱۶۰
 بلال، ۹۹، ۱۰۰، ۱۰۶، ۱۶۶
 بلال بن ابی الدرداء، ۱۰۰
 بلال بن رباح، ۹۹
 بلال حبشی، ۹۹
 بنی اسرائیل، ۲۴، ۷۰
 بنی امیه، ۲۶
 بنی امیه، ۲۶، ۵۲، ۷۵، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۶۱
 بنی امیه، ۵۲، ۶۹، ۷۳، ۱۱۵، ۱۹۵، ۲۱۳
 بنی ثعلبه، ۱۹۷
 بنی حمدان، ۱۷۵

ص: ۲۵۷

بنی زهره، ۱۷۸

بنی عبد شمس، ۱۹۵

بنی قریظه، ۱۶۳

بنی قُشیر اعمی، ۲۰۰

بنی مرداس، ۱۷۴، ۱۷۵

بنی هاشم، ۵۲، ۷۳

بُولُس حواری، ۱۳۶

بهاء الدین بن زهره بن احمد حلبی، ۱۷۹

بیزانس، ۲۳۶، ۲۳۸

بیوراسف، ۴۲

پاتریک سیل، ۳۲

پدرش علی، ۴۹

پیامبر، ۱۷، ۲۶، ۳۳، ۴۷، ۷۴، ۹۴، ۹۷، ۹۹، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۱۲، ۱۲۵، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۶، ۱۵۸، ۱۶۳، ۱۶۵، ۱۷۷، ۱۸۰، ۱۹۵، ۱۹۷، ۱۹۸، ۲۱۶، ۲۳۳، ۲۳۶، ۲۳۷

پیامبر ۹، ۳۳

پیامبر خدا ۹، ۲۶، ۲۷، ۳۳

پیامبر خدا، ۲۶، ۲۷، ۲۹، ۳۳، ۴۹، ۵۴، ۵۵، ۶۹، ۷۴، ۸۲، ۹۲، ۹۹، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۵، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۶۰، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۷۵، ۱۹۷، ۱۹۸، ۲۱۶، ۲۳۳، ۲۳۷

تابعه حمص، ۲۰۵

تارخ، ۴۲

تتش بن آلبارسلان، ۷۸

تدمر، ۲۲۵

ترکان عثمانی، ۳۰

تفتازانی، ۱۴۷

تقی الدین ابوالعباس احمد بن شهاب الدین عبدالحیم دمشقی حنبلی، ۱۱۲

تقی الدین بنصلاح، ۱۱۰

تمیم، ۹۷

توران شاه ایوبی، ۹۰

توما، ۱۲۲

تیمور، ۴۵، ۸۹، ۱۲۹، ۱۷۴، ۱۸۲، ۲۰۷

تیمور لنگ، ۱۲۱، ۱۳۱، ۱۵۰

تیودور بیشوف، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۹، ۱۹۰، ۲۱۵

ثوبان، ۲۱۶

جامی، ۱۴۸

جان سوفاجیه، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۸، ۱۳۷

جبرئیل ۷، ۱۶۳

جرجس حواری، ۱۳۶

جَعْفَر بن مالک، ۲۰۰

جعفر، ۴۹

جعفر اکبر، ۵۰

- ص: ۲۵۸
- جعفر بن ابی طالب، ۱۰۴
- جعفر بن عقیل، ۹۹
- جعفر بن علی، ۹۹
- جعفر طیار، ۵۰
- جلال‌الدین رومی، ۱۳۰
- جلال‌الدین سیوطی، ۱۴۸
- جمال عبدالناصر، ۳۱
- جوزیف نسیم یوسف، ۴۴
- جوهر صقلی، ۹۸
- جیرون، ۴۱
- جیرون بن سعد بن عاد بن ارم بن سام بن نوح، ۴۱
- چرکسیان، ۱۵۱
- حاج عبدالنبی عبدالله القطان کویتی، ۱۶۳
- حارثی دمشقی، ۱۸۶
- حافظ، ۱۴۸
- حافظ اسد، ۳۲، ۳۳
- حاکم شافعی، ۷۶
- حام بن نوح، ۱۷۳
- حبيب بن مظاهر، ۹۸
- حجر، ۱۶۲
- حجر بن عدی، ۱۶۱
- حجر بن عدی بن معاویة بن جله، ۱۶۰
- حجة الاسلام فہری زنجانی، ۵۸
- خَدَد، ۱۳۷
- حرّ ریاحی، ۹۹
- حرّ عاملی، ۴۷
- حزب سوسیالیست بعث، ۳۱
- حزقیل بن پوری، ۱۶۵
- حسن، ۷، ۹۲
- حسن، ۱۰۴
- حسن ابراہیم، ۲۹
- حسن ابراہیم حسن، ۶۲
- حسن الامین، ۹۲، ۹۸
- حسن الامین، ۹۴
- حسن امین، ۵۳
- حسن قاسم مصری، ۵۱
- حسن مثنی، ۹۵
- حسن و حسین، ۸، ۴۹
- حسین، ۱۰۴
- حسین بن عبداللہ، ۹۹
- حسین بن علی، ۴۹
- حصکفی، ۱۴۸
- حضرت ابراہیم، ۷، ۴۲
- حضرت ابراہیم، ۱۴۳
- حضرت امام، ۱۴۸
- حضرت خدیجہ، ۱۲۵
- حضرت خضر، ۱۵۸
- حضرت خضر نبی، ۷، ۶۹
- حضرت زکریای نبی، ۱۸۰

ص: ۲۵۹

حضرت سجاده، ۷۴

حضرت علی، ۷۵، ۱۴۵، ۱۶۰، ۱۶۲، ۱۹۶

حضرت علی اکبر، ۹۸

حضرت عیسیٰ، ۷، ۶۷

حضرت عیسیٰ بن مریم، ۶۹

حضرت لوط، ۱۵۹

حضرت مریم، ۱۶۷

حضرت مسیح، ۱۴۳

حضرت موسیٰ، ۶۹، ۱۵۸

حضرت مهدی، ۱۴۸

حضرت مهدی (عج)، ۶۹

حضرت نوح، ۴۲

حضرت هابیل، ۶۵، ۱۴۴

حضرت هود، ۶۹

حضرت یحییٰ، ۵۰، ۷۳

حضرت یحییٰ، ۷، ۶۹، ۷۰، ۱۸۴

حمدانیان، ۱۷۴

حمد عیسیٰ، ۱۳۴

حمزه ابن قلاتسی، ۴۳

حمص بن مکنف عملیقی، ۲۱۳

حمیده دختر مسلم بن عقیل، ۱۰۵

حنابله، ۱۵۲

حواریون، ۱۴۵

حواریون حضرت مسیح، ۱۳۶

حیثون، ۴۱، ۱۷۳

خالد بن ولید، ۲۷، ۲۸

خالد بن ولید، ۲۳۳

خالد بن یزید بن معاویه، ۲۱۴

خاندان بنی قدامه، ۱۴۴

خاندان مروانیان، ۱۱۵

خسرو دوم ساسانی، ۲۰۹

خلافت بنی امیه، ۱۰۲

خلافت معاویه، ۱۰۳

خلیفه (ابوبکر)، ۹۹

خواجه ابراهیم اسعری، ۹۱

خوارج، ۱۱۵

خوارزمی، ۷۴

خواهر علی اصغر، ۵۷

خیانت سادات، ۳۲

خیرالدین اسدی، ۱۷۶، ۱۸۵، ۱۸۶

دارانی، ۱۶۵

دائنه، ۱۴۷

داود قیصری، ۱۴۸

دَحیه کلبی، ۱۶۳

دختر امام حسین، ۹۴

دختر حسان بن اذینه، ۲۲۵

دختر نجم الدین ایوب، ۹۰

دخواره، ۱۳۳

ص: ۲۶۰

دروزیه، ۳۳

درویش احمد پاشا، ۸۳

درویش پاشا، ۱۲۷

دکتر عقیف البهنسی، ۴۳

دماشق بن قالی بن مالک بن ارفخشد بن سام بن نوح، ۴۲

دوران ایوبی، ۲۳۸

دوران خلافت عبدالملک مروان، ۱۰۲

دوران خلافت عثمان، ۱۰۲

دوران زنگی‌ها، ۱۸۵

دوران عثمانی، ۱۴۹

دوران فاطمی‌ها، ۱۵۹

دوران محمود زنگی، ۴۴

دوران ممالیک، ۸۲

دوران ناصر، ۳۱

دوره ایوبی، ۱۵۱

دولت اخشیدی‌ها، ۴۳

دولت اشکانی، ۲۷

دولت ساسانی، ۲۷

ذوالجناحین، ۱۰۱

ذولاق لیثی مصری، ۵۲

راء، ۲۱۵

رامون، ۶۰

رباب بنت امرء القیس بن عدی بن اوس بن جابر بن کعب بن علیم بن جناب، ۹۲

رژیم‌صهیونیستی، ۱۶۹

رسول ۹، ۱۶۲

رسول‌الله، ۴۹، ۹۵

رشاء بن نظیف بن ماشاء‌الله، ۸۵

رشدی پاشا، ۱۲۶

رضوان خراسانی ساعاتی، ۶۵

رقیه، ۱۸، ۱۹، ۴۷، ۵۷، ۵۸، ۵۹، ۷۵، ۸۱، ۸۹، ۹۴، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۸، ۱۳۳، ۱۶۳

رقیه، ۴۷

رقیه دختر ضهباء، ۴۸

روم شرقی (بیزانس)، ۲۷

رومی، ۱۸۴

رومیان، ۱۷۴، ۱۸۱

رومی‌ها، ۴۱، ۱۷۳، ۱۸۹، ۲۰۰، ۲۰۹، ۲۳۸

رومیها، ۲۳۴

زییدی، ۱۱۷، ۱۱۸

زبیر بن بکار، ۵۰، ۹۴

زکریا ۷، ۱۸۴

زنگیان، ۱۸۴، ۲۲۱

زنگیها، ۱۸۶

زهیر بن معاویه، ۹۵

زیاد، ۱۶۱، ۱۶۲

زیاد بن ابیه، ۱۶۱

زیاد بن امیه، ۸۱

زیاد بن سفیان، ۱۶۱

- ص: ۲۶۱
- زید، ۴۷
- زید بن عمر، ۹۴
- «زید بن واقد»، ۷۰
- زین العابدین، ۹۵، ۹۶، ۹۸
- زین العابدین شیروانی، ۴۲، ۷۰
- زین العابدین شیروانی، ۱۴۴
- زینب، ۱۸، ۱۹، ۳۴، ۴۷، ۴۸، ۴۹، ۵۰، ۵۱، ۵۲، ۵۳، ۵۴، ۵۵، ۵۷، ۶۶، ۹۳، ۹۵، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۴، ۱۷۶
- زینبصغری، ۹۴
- زینب کبری، ۴۹، ۵۰، ۵۲، ۹۴، ۱۸۰
- ژوپیتتر، ۶۰، ۱۳۷
- ژوستینین، ۲۲۸
- ساسانیان، ۲۲۵
- سام بن نوح، ۲۲۵
- سامی آموری، ۲۶
- سبط بن جوزی، ۷۴، ۸۹
- سپاه سعد بن ابی وقاص، ۱۹۶
- سखाوی، ۵۲، ۱۴۷
- سखाوی حنفی مصری، ۵۳
- سرجیویولیس، ۱۹۹
- سردوس، ۷۰
- سریانی، ۴۱
- سعد، ۲۹
- سعید القاسمی، ۴۵، ۱۲۸
- سعید بن عامر بن حذیم، ۲۱۶
- سفینه، ۲۱۶
- سکینه، ۵۲، ۵۷، ۷۳، ۹۲، ۹۳، ۹۴، ۹۵، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۳، ۱۰۵، ۱۶۶
- «سکینه» دختر رباب بنت امرء القیس، ۵۷
- سلاجقه شام، ۱۸۹
- سلجوقی، ۲۰۶
- سلجوقیان، ۴۴
- سلطان سلیمان شمس احمد پاشا، ۱۳۰
- سلطان سلیمان عثمانی، ۱۵۸
- سلطان سلیمان قانونی، ۱۲۹
- سلطان سلیم اول، ۱۴۹، ۱۵۰
- سلطان سلیم اول پادشاه عثمانی، ۱۴۹
- سلطان سلیم عثمانی، ۱۳۰، ۱۴۹
- سلطانصلاح الدین ایوبی، ۸۶
- سلطان عبدالحمید عثمانی، ۱۲۶، ۱۷۸
- سلطان قلاوون، ۲۲۱
- سلطان ملکشاہ سلجوقی، ۲۰۰
- سلطان نجم الدین ایوب، ۱۵۰
- سلطان نورالدین محمود بن ابی سعید زنگی بن سیف الدین، ۱۱۸
- سلطان نورالدین محمود زنگی، ۱۳۳
- سلمان، ۳۳، ۱۰۳

- ص: ۲۶۲
- سلوکوس، ۱۸۱
- سلوکوس اول، ۲۰۹
- سلوکیان، ۲۷
- سلوکیه، ۲۰۹
- سلوکیه (یونانیان)، ۱۸۱
- سلیمان ب عبدالمملک، ۶۳
- سلیمان بن داوود، ۴۲
- سلیمان بن عبدالمملک، ۱۸۴، ۷۵
- سلیمان، نبی، ۲۲۵
- سمهودی، ۹۵
- سمیر عبده، ۳۲
- سمیساطی، ۸۸
- سمیه، ۱۹۸، ۱۹۷، ۱۶۱
- سنان پاشا، ۸۴
- سوسیالیست‌های عرب، ۳۳
- سون بن زینی حسینی، ۵۳
- سهروردی، ۱۸۰
- سهیل زکار، ۱۷۴
- سید الشهداء، ۵۷
- سیدالشهدا، ۹۵
- سید حسن الامین، ۵۷
- سید عبدالکریم سید علیخان، ۹۵
- سید علی مکی، ۳۴
- سید محسن امین، ۹۸، ۴۷
- سید محمود مرعشی، ۵۱
- سیف الدوله، ۱۸۲، ۱۸۶، ۱۹۷، ۲۰۷
- سیف الدوله حمدانی، ۱۷۴
- سیف الدوله حمدانی، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۸۱، ۱۸۴، ۱۸۸، ۱۸۹
- سیف الدوله حمدانی شیعه، ۱۷۶
- سیف‌الدین جقمق، ۸۹
- سیف‌الدین قیمری، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۵۰
- سیف بن فوارس قیمری، ۸۲
- سینا، ۱۳۳
- سیوطی، ۵۳
- شام، ۶۸
- شداد بن شرحبیل، ۲۱۶
- شرحبیل بن اوس کندی، ۲۱۶
- شرحبیل بن حسنه، ۱۱۳
- شریف تفتازانی، ۹۱
- شریف مرتضی، ۴۷
- شریک بن شداد حضرمی، ۱۶۲
- شعبه، ۱۶۱
- شعرانی، ۱۶۲
- شکری الغوتلی، ۳۱
- شمر بن ذی الجوشن، ۹۷، ۱۷۵
- شمس احمد پاشا، ۸۴
- شمس‌الدین ابن قیم جوزی، ۱۱۳
- شمس‌الدین انصاری مصری، ۵۲
- شمس‌الدین سخاوی، ۵۲

ص: ۲۶۳

شمس الدین عثمان الذهبی، ۱۰۶

شمعون الصفا، ۱۸۸

شوقی شعث، ۱۸۸

شیخ ابراهیم نصرالله، ۱۷۵، ۱۷۷

شیخ ابوالبیان محمد بن محفوظ القرشی، ۱۰۷

شیخ ابو عمر بن قدامه مقدسی، ۱۵۲

شیخ احمد قاری، ۱۸۸

شیخ الاطباء، ۱۳۵

شیخ الطائفه بیانیه، ۱۰۷

شیخ تاج الدین حسنی، ۳۱

شیخ رشا بن نظیف بن ماشاء الله، ۹۰

شیخ زکریا یحیی بن منصور مغربی، ۱۸۹

شیخ شهاب الدین سهروردی، یحیی بن حبش بن امیرک، ۱۷۹

شیخ صالح البرکه، ۱۵۸

شیخ عباس قمی، ۵۳، ۱۶۲

شیخ عبدالغنی نابلسی، ۱۵۲

شیخ عقل، ۳۳

شیخ علاء الدین سمنانی، ۱۴۷

شیخ محمد جواد بلاغی، ۴۷

شیخ مصطفی، ۱۵۲

شیخ مفید، ۴۷

شیخ نصرالله خلخالی، ۵۸

شیروانی، ۱۴۶، ۱۴۷

صدام حسین، ۳۲

صدرالدین قونوی، ۱۴۸

صفایی و رجبی، ۳۲

صفدی، ۶۵

صفه، ۱۶۷

صلاح الدین، ۴۳، ۴۴، ۸۸، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰

صلاح الدین، ۲۲۰

صلاح الدین ابیکصفدی، ۲۰۱

صلاح الدین الصفدی، ۱۱۸، ۱۲۰

صلاح الدین المنجد، ۸۵

صلاح الدین المنجد، ۱۱۷

صلاح الدین ابیکصفدی، ۴۳

صلاح الدین ابیکصفدی، ۴۳

صلاح الدین ایوبی، ۱۸، ۳۰، ۴۴، ۸۸، ۱۱۷، ۱۲۰، ۱۳۱، ۱۷۹

صلاح الدین ایوبی، ۱۱۰، ۱۸۳، ۱۸۸، ۲۰۱

صلاح الدین بن ایوب بن محمد بن شاذی بن مروان بن یعقوب تکریتی، ۱۱۷

صلاح الدین صفدی، ۱۱۷، ۱۱۹

صلیبی، ۱۸۲

صلیبی ها، ۱۷۴، ۱۷۹، ۲۰۹

صیفی بن شبل شیبانی، ۱۶۲

ص: ۲۶۴

ضحاک، ۴۲

طایفه اوس، ۱۱۳

طبرسی، ۴۷، ۵۱، ۹۴، ۹۵، ۱۰۴

طبری، ۳۰، ۷۴، ۱۶۲

طوسی، ۴۷

عاد بن عوض، ۴۲

عادل نورالدین محمود زنگی، ۶۵

عاص، ۱۱۵

عایشه بنت الشاطی، ۵۰

عباده بنصامت، ۲۹

عباس، ۲۹، ۴۱، ۴۷، ۵۰، ۷۵، ۹۷، ۹۸، ۱۰۸، ۲۰۰

عباس بن علی، ۹۷

عباس قمی، ۷۵

عباسی، ۲۰۶

عباسیان، ۴۳، ۱۲۸

عبدالحمید عثمانی، ۲۱۴

عبدالرحمان، ۲۱۴

عبدالرحمان بن احمد بن عطیه دارانی، ۱۶۵

عبدالرحمان بن حسان، ۱۶۲

عبدالرحمان بن عبدالحکم مصری، ۵۲

عبدالرحمان سیوطی، ۵۳

عبدالرحمن بن عمیره مزنی، ۲۱۶

عبدالرزاق کاشانی، ۱۴۸

عبدالرزاق مقرر، ۴۷، ۵۱، ۹۴، ۹۵

عبد الرزاق موسوی المقرر، ۹۷

عبدالعزيز بن محمد البرزی، ۱۵۹

عبدالعلیصاحبی، ۱۰۱، ۱۷۷

عبدالقادر مقریزی، ۵۲

عبدالله، ۲۶، ۲۸، ۴۷، ۴۸، ۵۰، ۵۴، ۶۶، ۹۶، ۹۹، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۰۷، ۱۰۸، ۲۱۵

عبدالله اکبر بن عقیل، ۹۴

عبدالله باهر، ۹۶

عبدالله بن امّ مکتوم، ۱۰۱

عبدالله بن بسرمانی، ۲۱۶

عبدالله بن ثوب خولانی، ۱۶۵

عبدالله بن جعفر، ۴۷، ۱۰۰، ۱۰۱

عبدالله بن جعفر بن ابی طالب، ۷، ۵۰

عبدالله بن حسن، ۷، ۹۲

عبدالله بن حفظه غسیل الملائکه، ۵۲

عبدالله بن زبیر، ۵۴، ۱۶۳

عبدالله بن سفیان ازدیصحابی، ۲۱۶

عبدالله بن عباس، ۹۵

عبدالله بن عقیل، ۹۹

عبدالله بن علی، ۹۸

عبدالله حجاز، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۸۶

عبدالملک بن مروان، ۶۱، ۱۰۲، ۱۱۶، ۱۷۶

عبدالملک مروان، ۱۸۹

عبدالمنعم عبدالله عامر، ۲۸

عبداله حجاز، ۱۸۱

ص: ۲۶۵

عبدمناف، ۱۹۵

عبرانیان، ۴۱

عبیدالله، ۹۷، ۲۱۴

عبیدالله، ۱۶۱

عبیدالله ابن زیاد، ۹۵

عبیدالله بن زیاد، ۵۱

عبیدالله بن عمر، ۲۱۴

عبیدلی، ۵۱، ۵۲

عثمان، ۲۹، ۳۰، ۵۲، ۷۲، ۷۶، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۹۵، ۱۹۸

عثمان بن علی، ۹۹

عثمان پاشا، ۶۵

عثمانی، ۱۸، ۳۰، ۴۵، ۶۷، ۷۲، ۷۸، ۸۱، ۸۳، ۸۴، ۸۸، ۱۱۷، ۱۲۰، ۱۲۳، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۳۰، ۱۴۹، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۷۴، ۱۸۲، ۱۸۹، ۱۹۰، ۲۰۸، ۲۱۵

عثمانیه، ۱۷۶

عدنان الملوحي، ۳۱

عرب، ۲۶

عزالدين محمدصیادی شافعی، ۵۳

عزیز، ۴۴

عزیزه الدین خاتون- دختر ملک قطب الدین ماردینی، ۱۵۲

عظیمی حلبی، ۱۴۶

عقیف البهنسی، ۲۶، ۱۷۴، ۱۸۵، ۱۸۷، ۱۸۹، ۲۲۰

عقیله بنی هاشم، ۵۱، ۵۴، ۵۵، ۵۶

علامه حسنین سابقی، ۵۳

علامه بحر العلوم، ۵۳

علاءالدین طنبغا امیر مملوکی، ۱۸۶

علوی، ۲۱۳

علویان، ۳۳

علی، ۲۹، ۴۸، ۵۰، ۵۲، ۵۴، ۷۳، ۱۰۴، ۱۶۰

علی، ۷، ۴۷، ۱۶۲، ۱۹۸

علی اکبر، ۹۸

علی بن ابی بکر، ۹۹

علی بن ابی طالب، ۱۸۴

علی بن حسین بن هبة الله بن عبدالله، ۱۰۶

علی سلطان، ۳۰

عمادالدین ابن کثیر، ۱۱۱

عمادالدین ابو عبدالله دینسری، ۱۳۶

عمار، ۱۹۷

عمار بن یاسر، ۳۳، ۱۰۲، ۱۹۵، ۱۹۷

عمار بن یاسر بن مالک بن کنانه، ۱۹۷

عمالیق، ۱۷۳

عمر، ۲۹

عمر بن خطاب، ۴۷، ۴۸، ۵۳، ۵۴، ۱۱۶، ۱۶۶، ۲۱۳

- ص: ۲۶۶
- عمر بن خطاب، ۱۰۰
- عمر بن سعد، ۹۴، ۹۷
- عمر بن عبدالعزیز، ۴۳، ۶۳، ۶۷، ۷۵، ۸۸، ۱۸۹، ۲۱۵
- عمر بن علی، ۹۹
- عمرو بنصلاح حلبی، ۱۷۸
- عمرو بن عاص، ۲۷
- عمرو بن عبسه، ۲۱۵
- عموی حضرت ابراهیم، ۴۲
- عون، ۵۰، ۱۰۱، ۱۰۴
- عون اکبر، ۵۰
- عویم بن مالک بن زید، ۱۰۳
- عیاض بن غنم، ۱۹۶
- عیاض بن غنم فهری، ۱۷۴
- عیسی، ۷، ۶۷، ۷۰، ۱۴۳، ۱۵۹
- عیسی، ۱۴۵
- غازان خان، ۴۵
- غلام ایرانی پیامبر خدا، ۲۱۶
- غلام حضرت ابراهیم به نام دماشق، ۴۲
- فارس دارقیو، ۱۳۶، ۱۶۷
- فاطمه، ۴۷، ۴۸، ۵۷، ۷۳، ۹۳، ۹۴، ۹۵، ۹۶، ۱۰۴، ۱۷۷
- فاطمه «دختر ام اسحاق بنت طلحه بن عبیدالله»، ۵۷
- فاطمه صغری، ۹۴
- فاطمه زهرا، ۴۸
- فاطمه صغری، ۹۶
- فاطمیان، ۴۳
- فاطمی ها، ۱۷۵
- فتال نیشابوری، ۷۴
- فخر الدین عراقی، ۱۴۸
- فخر بن عساکر، ۱۱۱
- فدائیان اسماعیلی، ۲۰۷
- فرامرز زیارودی، ۲۴
- فرانسویها، ۲۲۹
- فرقه سعدیه، ۸۳
- فرقه نصیری، ۲۱۳
- فریدون العجمی ایرانی، ۹۱
- فضل بنصالح بن علی العباس، ۶۴
- فضه نویه، ۱۰۴
- فهری زنجانی، ۵۵، ۵۸، ۶۸، ۱۰۴، ۱۴۸
- فیروز آبادی، ۱۴۸
- فیصل بن حسین، ۳۰
- فیلیپ، امپراطور روم، ۲۳۸
- فینیقی ها، ۴۱، ۲۲۰
- قایل، ۶۵
- قاسم بن الحسن، ۹۸
- قاسم بن محمد بن جعفر طیار، ۵۰
- قاضی بدرالدین بن هرمز، ۸۲
- قاضی سلامه قضاعی، ۵۲

ص: ۲۶۷

قاضی نورالله شوشتری، ۱۴۸

قیصه بنصیعه عیسی، ۱۶۲

قبیله «حَدَّذ»، ۶۰

قبیله خزرچ، ۱۶۶

قبیله کنده، ۹۷، ۱۶۰

قبیله هوازن، ۹۷

قتیه شهابی، ۵۸، ۶۸، ۸۰، ۸۲، ۸۳، ۹۱، ۱۲۲، ۱۲۷، ۱۲۹، ۱۵۰

قتیه شهابی، ۸۲

قرامله، ۴۳

قرشی الدمشقی، ۱۱۱

قریش، ۱۲۵

قزوینی رازی، ۴۷

قلقشندی، ۷۵

قنبر غلام امام علی، ۲۱۶

قتیه شهابی، ۱۲۳، ۱۲۶

قیسی ها، ۲۹

کامل غزی، ۱۷۶، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۶، ۱۹۹، ۲۰۱

کثیر بن مره حضرمی، ۲۹

کدام بن حیان، ۱۶۲

کردعل، ۱۳۶

کردعلی، ۱۵۱، ۱۸۴

کردها، ۱۹۶

کعب الاحبار، ۲۱۶

کلبی ها، ۲۹

کلدانی، ۴۱

کلینی، ۴۷

کُمونه حسینی، ۱۰۱

کُمونه حسینی، ۱۰۸، ۱۷۷

کُمونه حسینی، ۱۰۱

کَنَاز الصحابی، ۱۶۷

کنعان، ۲۵

کورانی، ۱۴۸

گلادیاتورها، ۲۳۵

گنجی شافعی، ۴۷

گورباچف، ۱۴۸

لطیفه محمد سالم، ۴۴

لودی ها، ۴۱

لوط، ۷، ۱۴۳

لوط، ۱۴۵

ماجد اللحام، ۳۳، ۴۱

مادرش، ۱۴۵

مادر مریم، ۱۴۳

ماهان، ۲۸

مجلسی، ۷۵، ۹۲، ۹۴، ۹۷، ۹۸

محب الدین طبری، ۴۷

محب طبری، ۵۳، ۹۴، ۱۰۰

- ص: ۲۶۸
- محدث قمی، ۵۳
- محرز بن شهاب فهری، ۱۶۲
- محسن، ۱۷۷
- محسن الأمین، ۳۴، ۵۸
- محسن امین، ۴۸، ۹۳
- محسن امین عاملی، ۵۴، ۵۵
- محسن بن الحسین، ۱۷۸
- محمد، ۵۰، ۱۰۱، ۱۸۴، ۲۲۵
- محمد، ۹۶
- محمد احمد، ۱۴۳
- محمد احمد دهمان، ۱۴۳، ۱۵۹
- محمد اصغر، ۵۰
- محمد بن ابی بکر، ۵۰، ۱۰۴
- محمد بن اشعث کندی، ۹۷
- محمد بن جریر بن رستم طبری، ۴۷
- محمد بن جریر طبری، ۵۷
- محمد بن عبدالکریم، ۶۵
- محمد بن عبدالله ازدی، ۲۸
- محمد بن عبدالوهاب، ۱۱۳
- محمد بن عقیل، ۴۸، ۹۴
- محمد بن علی، ۹۹
- محمد بن علی العظیمی الحلبی، ۱۶۶
۱۴. محمد بن مسلم، ۹۹
- محمد پاشا بن مصطفی العظم، ۱۲۶
- محمد حسین روحانی، ۳۳
- محمد راغب الطباخ الحلبی، ۱۷۴، ۱۸۴، ۱۸۶
- محمد زکی ابراهیم، ۵۱، ۷۵، ۱۰۸، ۱۱۲
- محمد سلیم الجندی، ۱۹۰
- محمد علی پاشای مصری، ۲۰۵
- محمد کرد علی، ۲۵، ۲۶، ۸۵، ۹۰، ۱۲۲، ۱۴۹
- محمد محمد نرسی الشیخ، ۴۵
- محمد هاشم خراسانی، ۴۷
- محمود شبستری، ۱۴۸
- محمود کلام، ۳۲
- محمود محبوب، ۲۴
- محمی الدین ابوالفرج یوسف بن عبدالرحمان بن جوزی، ۸۹
- محمی الدین بن عربی، ۱۴۸
- محمی الدین، ۱۴۸
- محمی الدین ابن عربی، ۱۴۸
- مدحت پاشا، ۱۲۷
- مراد پاشا، ۸۳
- مرتضی، ۵۸
- مروان بن حکم، ۴۳، ۱۶۳
- مروانیان، ۴۳
- مریم، ۱۴۳، ۱۴۵، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۸۰
- مسعودی، ۴۲، ۶۵، ۶۷، ۱۰۸، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۵۹، ۱۶۲، ۱۹۵، ۱۹۸
- مسلم، ۶۹

ص: ۲۶۹

مسلم بن عقیه، ۵۴

مسلم بن عقیل، ۴۸

مسلمه بن مخلد، ۵۲

مسلمه بن مخلد حاکم، ۵۲

مسیحی، ۲۱۳

مصحف عثمان، ۷۸

مصریان، ۱۷۴

مصری ها، ۱۷۳

مصعب بن زبیر، ۵۷، ۹۲

مصعب بن عبدالله زبیری، ۴۷، ۹۴

مصعب بن عبدالله زبیری، ۵۰

مطیع الحافظ، ۶۱، ۶۲، ۶۵، ۷۲، ۷۸، ۸۸

مظفر الدین کوکبوری - داماد صلاح الدین، ۱۵۲

معاذ بن جبل، ۲۹، ۱۱۳

معاویه، ۲۹، ۴۳، ۶۱، ۶۶، ۶۷، ۶۹، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۹۵، ۱۹۷، ۱۹۸، ۲۱۳، ۲۱۵

معاویه دوم، ۴۳

معاویه بن ابی سفیان، ۱۶۰

۲. معاویه بن یزید بن معاویه (معاویه ثانی)، ۱۱۵

معاویه بن یزید بن معاویه بن ابوسفیان، ۱۱۵

معجم البلدان، ۲۱۴

معروف بن جمر، ۱۸۰

مغول، ۴۴، ۴۵، ۷۰، ۸۹، ۱۱۲، ۱۷۴، ۱۸۲، ۱۸۴، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۷، ۲۰۸

مغولان، ۱۱۲

مقداد، ۳۳

مقدسی، ۲۶، ۱۹۷

مقریزی، ۷۵

ملاصدرا (صدرالمتهین)، ۱۷۹

ملاهادی سبزواری، ۱۷۹

ملقب به شهید، ۸۶

ملک اشرف قلاوون، ۲۱۴

ملک اشرف موسی، ۱۱۹، ۱۵۱

ملک اشرف موسی ایوبی، ۸۲

ملکصالح نجم الدین ایوب، ۱۲۴

ملک ظاهر الدین بیبرس، ۱۷۸

ملک ظاهر بندقدری، ۲۱۴

ملک ظاهر بیبرس، ۴۴، ۱۲۹، ۱۳۳، ۱۸۱، ۱۸۸، ۲۱۹

ملک ظاهر بیبرس، ۱۸۰

ملک ظاهر بیبرس بُندقداری، ۸۷

ملک ظاهر بیبرس بُندقداری، ۱۱۹

ملک عادل، ۴۴، ۸۷، ۱۳۱، ۱۳۲، ۲۰۱

ملک عادل ابوبکر بن ایوب، برادر سلطان

ص: ۲۷۰

صلاح الدین ایوبی، ۱۱۷

ملک عزیز، ۸۸

ملک ناصر بن ملک العزیز، ۱۵۱

ملک نورالدین شهید، ۱۳۳

ملکه ابیض، ۲۱۳

ممالیک، ۱۸، ۴۴، ۶۴، ۷۲، ۷۸، ۱۱۹، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۳۲، ۱۵۰، ۱۸۵، ۱۸۹، ۲۰۶، ۲۳۸

منصور بن قلاوون، ۱۸۵

منصور - خلیفه عباسی، ۱۹۶

منصور عباسی، ۶۴

منگلی بغا، ۱۸۶

موسی، ۶۷، ۱۴۵

موسی ۷، ۱۴۳

مولوی بلخی، ۱۴۸

مونه حسینی، ۲۱۶

مهدوی دامغانی، ۷۴

مهران بن فروخ، ۲۱۶

میدیون، ۴۱

میرزا بابا مستوفی گیلانی، ۵۸

میرزا تقی بهبهانی، ۵۴

میرزا حسین نوری، ۵۳

میرزا علی اصغر خان امین السلطان، ۵۸

میمونه دختر امام حسن، ۱۰۵

نابلسی، ۱۴۸

نایلتون بن پارت، ۳۰

ناصرالدین شاه، ۵۸، ۵۹

ناظم پاشا، ۲۱۴

ناکفور فوکاس، ۱۸۲، ۱۸۴، ۱۸۹، ۲۰۷

نایب سلطان، ۷۶

نجلت خماس، ۲۵، ۲۶، ۲۹

نجم الدین اللبودی، ۱۳۶

نجم الدین شعرانی، ۲۰۷

نجم الدین لبودی، ۱۳۳

نصرالدین البخره، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۲۹، ۱۴۳

نصر الدین البخره، ۱۳۷

نصر بن مزاحم المنقری، ۱۹۵

نعیمی، ۶۱، ۶۲، ۶۴، ۶۵، ۶۷، ۷۲، ۹۰

نقیسه، ۴۸

نقشبندی، ۸۳

نمرود، ۴۲

نورالدین، ۱۱۸

نورالدین زنگی، ۱۳۷

نورالدین زنگی شهید، ۱۱۷، ۱۲۴

نورالدین زنگی شهید، ۱۷۸

نور الدین زنگی شهید، ۱۸۳

نورالدین شهید، ۱۲۳، ۱۳۴

نورالدین محمود بن زنگی، ۱۸۳

نورالدین محمود زنگی، ۱۸، ۴۴، ۶۵، ۸۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۳۳، ۱۸۶، ۱۸۸، ۲۰۰، ۲۰۶

ص: ۲۷۱

۲۰۹، ۲۱۰

نورالدین محمود زنگی، ۸۶

نویری، ۲۹، ۴۲، ۷۴، ۷۵

واقدی، ۲۸، ۲۹، ۱۹۷

ولید، ۲۷، ۲۸، ۴۳، ۶۱، ۶۲، ۶۳، ۶۴، ۶۶، ۶۹، ۷۰، ۷۳، ۹۵، ۱۱۶، ۱۳۴، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۲۶

ولید بن عبدالملک، ۴۳، ۶۲، ۷۰، ۱۳۴

ولید بن عبدالملک، ۶۳

ولید بن عبدالملک اموی، ۱۸۴

ولید بن عبدالملک بن مروان، ۱۱۶

ولید بن عتبۀ بن ابی سفیان، ۱۱۶

ولید بن مسلم، ۷۰

هابیل، ۶۵، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۵۷

هارون، ۱۹۶

هارون عباسی، ۱۹۷

هاشم الاتاسی، ۳۱

هاشم معروف الحسینی، ۹۸

هراکلیوس، ۲۸

هرقل، ۲۸

«هرودوت»، ۲۵

هزیزانی، ۲۳۵

هشام بن عبدالملک، ۲۰۰

هشام بن عبدالملک اموی، ۱۹۹

هلاکو خان مغول، ۴۴، ۸۹

هلال بن حرث، ۲۱۶

همسر عبدالله اصغر بن عقیل، ۴۸

همسر عبدالله بن جعفر، ۴۸

همسر مسلم بن عقیل، ۴۸

همو، ۴۳

هود، ۱۱۴

هود بن جلود بن عاد، ۶۸

هولاکو، ۲۰۱، ۲۰۷، ۲۰۸

هیشم گیلانی، ۳۱

هیشم گیلانی، ۳۲

هیروگلیفی، ۴۱

یاسر، ۱۹۷

یاقوت حموی، ۲۴، ۱۴۵، ۱۵۹، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۷۳، ۱۷۷، ۱۸۴، ۱۹۶، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۵، ۲۰۹، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۶، ۲۲۱، ۲۲۶، ۲۳۸

یحیی، ۵۰، ۱۰۴، ۱۸۰

یحیی بن زکریا، ۱۴۵

یزید، ۵۱، ۵۲، ۹۵

یزید بن ابی سفیان، ۲۷

یزید بن ابی سفیان، ۲۹

یزید بن عبدالملک، ۱۰۳

یزید پسر ابوسفیان، ۲۹

ص: ۲۷۲

یقطان بن عامر، ۴۲

یوسف بن عبدالهادی، ۵۸، ۸۱، ۸۲، ۸۳، ۸۵، ۹۷، ۱۰۰، ۱۴۶

یوسف جمیل نعیشه، ۴۱، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۳۴، ۱۵۰

یوسف نعیشه، ۴۳، ۴۴، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۵، ۱۴۹

یونان، ۲۳۸

یونانیان، ۱۷۴

یونانی‌ها، ۴۱، ۱۷۳

۱- فهرست اماکن

شام، ۱۷، ۱۹، ۲۴، ۲۵، ۲۶، ۲۷، ۲۸، ۲۹، ۳۰، ۴۲، ۴۳، ۴۴، ۶۰، ۶۱، ۶۵، ۶۶، ۷۲، ۸۵، ۸۶، ۸۷، ۸۹، ۹۷، ۹۹،

۱۰۲، ۱۰۴، ۱۱۱، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۵، ۱۲۷، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۶، ۱۴۸، ۱۵۸، ۱۶۰، ۱۶۲، ۱۶۶، ۱۶۸، ۱۷۳، ۱۷۵،

۱۷۶، ۱۷۹، ۱۸۲، ۱۸۶، ۱۹۹، ۲۰۷، ۲۰۹، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۲۰، ۲۲۵، ۲۲۷، ۲۳۳، ۲۳۶

دمشق، ۱۸، ۱۹، ۲۴، ۲۶، ۲۷، ۲۸، ۲۹، ۳۰، ۳۱، ۳۳، ۳۴، ۴۱، ۴۲، ۴۳، ۴۴، ۴۵، ۴۷، ۴۹، ۵۱، ۵۴، ۵۵، ۵۷،

۶۰، ۶۱، ۶۲، ۶۳، ۶۴، ۶۸، ۶۹، ۷۰، ۷۲، ۷۳، ۷۷، ۸۰، ۸۱، ۸۲، ۸۳، ۸۴

ص: ۲۷۳

۸۵، ۸۶، ۸۷، ۸۸، ۹۰، ۹۱، ۹۲، ۹۳، ۹۴، ۹۶، ۹۷، ۱۰۰، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۶، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۷، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۶۰، ۱۶۳، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۷۳، ۱۷۵، ۱۷۸، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۹۰، ۱۹۶، ۲۰۵، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۳، ۲۲۱، ۲۳۳، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸

، ۶۶، ۲۲۲

آرامگاه حضرت زکریای نبی، ۷، ۱۸۰

آسیا، ۲۳، ۲۶

آسیاب‌های آبی، ۲۰۹

آق‌بای، ۶۸

آلمان هیتلری، ۳۱

ابراهیم قونوی، ۱۱۰

ابن المحدث، ۱۱۱

ابن تیمیه، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳

ابن حورانی دمشقی، ۱۰۷

ابن رجب حنبلی، ۱۰۶

ابن عساکر، ۱۰۶

ابن عمری، ۶۳، ۶۵

ابن قیم جوزی، ۱۰۶

ابن کثیر دمشقی، ۱۱۱

ابن مالک نحوی، ۱۰۷

ابن منظور، ۹۲

ابن هشام نحوی، ۱۰۶

ابوالحسن بن علی بن ... امام زین العابدین، ۷، ۱۰۷

ابوالقاسم بن محمد بن الحسن، ۷، ۱۶۴

ابو عمرو بنصلاح، ۱۱۰

احد، ۱۷، ۱۸، ۴۲، ۵۹، ۶۰، ۶۲، ۸۵، ۹۰، ۱۰۳، ۱۱۲، ۱۳۱، ۱۳۳، ۱۶۸، ۱۷۸، ۱۸۶

احسان اسلامی جعفری، ۱۷۷

احمد بن بدرالدین، ۱۱۰

احمد دهمان، ۸۷

اذلب، ۲۴

ادلپ- حماه، ۱۸۹

ارادوس:، ۲۲۰

اردن، ۲۳، ۲۴، ۲۸، ۱۴۶

ارم ذات العماد، ۴۱

اریحا، ۴۱

استان حوران، ۱۶۸

اسدالدین محمد شیره کوه، ۱۲۰

اسد پاشای عثمانی، ۱۴۹

اسرائیل، ۳۱، ۳۲

ص: ۲۷۴
 اسرای، ۶۶
 اسکندریه، ۱۹۸
 اسماء بنت عمیس، ۱۰۵
 افامیه، ۲۰۸
 افسوس، ۱۴۶
 اکرم العلی، ۴۴، ۷۲، ۷۷، ۷۸، ۷۹، ۸۷، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۶، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳
 الاربعین، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶
 البدایة والنهاية، ۱۶۶
 البسه، ۱۲۹
 الثغور، ۲۵
 الخیل، ۱۳۱
 السج، ۷۶
 الطویل، ۱۲۷
 العروس، ۶۸
 القجر، ۱۶۸
 المَزَّه، ۱۶۳
 المسکيه، ۶۶
 النعمان، ۲۱۵
 امّ الحسن، دختر حمزه بن جعفر الصادق ۷، ۱۰۸
 امّ حبیبه، ۱۰۵
 امّ سلمه، ۱۰۵
 امّ کلثوم، ۹۳
 امّ کلثوم، ۹۵، ۱۰۱
 امّ کلثوم، ۱۰۰
 امّ کلثومصغری، ۹۳
 امّ کلثوم کبری، ۴۸
 امّ کلثوم کبری - همسر عمر بن خطاب مادر زید، ۵۳
 اندلس، ۱۴۸
 انطاکیه، ۳۳
 انگلیس، ۳۱
 اور، ۱۵۹
 اورشلیم، ۱۸۰
 ایران، ۱۸، ۱۹، ۳۲، ۴۷، ۵۵، ۱۴۸، ۱۶۳، ۱۷۹، ۲۰۹، ۲۲۵
 ایله، ۲۴
 ایوانصفه، ۱۰۲
 ابوبیان، ۱۷۹
 باب، ۶۶، ۶۷
 «باب الاسدین»، ۱۸۲
 باب الجایبه، ۹۱، ۱۲۱، ۱۲۴
 باب الجراکسه، ۱۸۵
 باب الجناز، ۱۲۴
 باب الجنان، ۱۸۴
 باب الحديد، ۱۲۴، ۱۲۸
 باب الحمیدیه، ۶۷
 «باب الحیات»، ۱۸۲
 باب الخلفا، ۶۷

ص: ۲۷۵

باب الزیاده، ۶۷

باب الساعات، ۶۵، ۶۷، ۹۷

باب السرّ، ۱۳۱

باب السلام، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵

باب الشرقي، ۱۲۱، ۱۲۵

باب الصغير، ۷۵، ۸۳، ۸۴، ۹۱، ۹۲، ۹۶، ۹۷، ۹۸، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۵، ۱۰۷، ۱۱۴، ۱۱۶، ۱۲۱، ۱۲۳، ۱۶۶

باب الصغير، ۹۵، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۱۰، ۱۱۵، ۱۱۶

باب الصغير الأولى، ۱۰۶

باب العماره، ۶۶، ۶۷

باب العماره، ۱۲۳

«باب الفردیس»، ۵۷

باب الفردیس، ۵۷، ۵۹، ۶۷، ۷۵، ۸۱، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۸

باب الفرج، ۱۲۴، ۱۷۹

باب القصر، ۷۴

باب القوافین، ۶۷

باب الکعبه، ۴۱

باب المسامیریه، ۱۸۵

باب الناطفین، ۶۷

باب الناطفین، ۸۹

باب النحاسین، ۱۸۵

باب النصر، ۱۲۴

باب توما، ۳۴، ۶۱، ۸۰، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۵

باب جیرون، ۷۸

باب دارالسعاده، ۱۲۴

باب ساعات، ۷۸

باب سوق الطیبه، ۱۸۵

باب شرقی، ۸۱، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۲۲، ۱۲۴، ۱۳۴

باب علی ۷، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸

باب کیسان، ۱۲۴، ۱۳۶، ۱۳۷

بابل، ۱۸۰

(بادیۃ الشام)، ۲۳

باروا، ۱۷۴

بازار «البرزوریه»، ۹۱

بازار العماره، ۸۹

بازار «المناخلیه»، ۱۲۴

بازار حمیدیه، ۶۷، ۶۸، ۸۲، ۸۳، ۸۶، ۸۷، ۹۰، ۱۱۸، ۱۲۰، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۳۵، ۱۳۸

بازار خیاطین، ۱۱۸

بازار مدحت پاشا، ۱۲۵، ۱۲۷

بازار و میدان حمیدیه، ۱۳۲

باغ ارم، ۴۲

بانیا، ۲۴

ص: ۲۷۶
 «بژدی»، ۱۵۹
 برزه، ۱۴۳
 بشری، ۲۳
 بُصری، ۲۸، ۷۸، ۲۳۳
 بصری، ۲۰۷، ۲۳۸
 بعلبک، ۷۰، ۱۱۷، ۱۵۸
 بغداد، ۲۳۸
 بقاء، ۱۶۸
 بقعه مقام رقیه، ۵۸
 بقع، ۵۳، ۹۳، ۹۴، ۹۶، ۱۰۱، ۱۰۵، ۱۱۳، ۱۶۴، ۱۹۹، ۲۱۵
 بندر، ۲۲۱
 بنی اسرائیل، ۲۴
 بهلول، ۱۰۷
 بیت المقدس، ۲۸، ۱۱۷
 بیت المقدس، ۷۰، ۱۱۹، ۱۴۴
 بیت رامون، ۴۱
 بیروت، ۳۰، ۱۵۷، ۱۷۵
 بیمارستان ارغونی، ۱۸۷
 بیمارستان دو طبقه جولان، ۱۶۹
 بیمارستان عسکری (نظامی)، ۱۳۵
 بیمارستان قیمری، ۱۳۵، ۱۵۰
 بیمارستان قیمریه، ۱۵۰
 بیمارستان نوریه، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۸۶، ۲۰۹
 بیمارستان ولید بن عبدالملک، ۱۳۴
 بین السویقه، ۸۱
 پالمیرا، ۲۲۵
 تیوک، ۲۷
 تپه‌ای به نام «صراع»، ۱۶۸
 تپه جوشن، ۱۷۶
 تدمر، ۲۲۷
 تراکونیت، ۱۶۸
 ترکیه، ۲۳، ۳۱، ۱۷۶، ۱۹۰، ۱۹۶، ۲۰۰
 ترکیه کنونی، ۱۱۲
 تکریت عراق، ۱۱۷
 تکیه سلیمانیه، ۱۲۹، ۱۳۰
 تکیه سلیمیه، ۱۳۰، ۱۴۹
 تکیه سلیمانیه، ۱۲۹
 تکیه شمس احمد پاشا، ۱۳۰
 تکیه مولویه، ۱۳۰
 تل، ۲۲۰
 تمسقو، ۴۱
 توارن‌شاه، ۹۰
 تورانشاه، ۱۲۰
 تورانشاه بن ایوب، ۱۲۰
 جامع، ۱۳۰، ۱۴۸
 «جامع ابراهیم»، ۷، ۱۵۹
 جامع ابن، ۱۸۶
 جامع ابی‌الفداء، ۲۰۶

ص: ۲۷۷

جامع الاعلی، ۲۰۶

جامع الافرم، ۱۵۱

جامع الحمادی، ۸۰

جامع الحمیدی، ۱۲۶

جامع العمریه، ۱۲۸

«جامع القدم»، ۱۵۸

جامع الکبیر، ۱۸۴

جامع النطافین، ۱۲۸

جامع اموی، ۲۹، ۵۹، ۶۱، ۶۲، ۶۴، ۶۶، ۶۹، ۷۰، ۷۱، ۷۲، ۷۳، ۷۶، ۷۷، ۷۸، ۸۰، ۸۲، ۸۶، ۸۷، ۸۸، ۸۹، ۹۰، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۴، ۱۲۶، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۵،

۱۳۸، ۱۴۴، ۱۸۰، ۱۸۴، ۱۸۵، ۲۱۴

جامع باب المصلی، ۸۰

جامع توت، ۱۸۵

جامع حسنین، ۲۰۶

جامع حمیدی، ۸۴

جامع خالد بن ولید، ۲۱۵

جامع خراطین یا مدرسه سیبائی، ۱۲۷

جامع دباغه، ۱۸۶

جامع درویش پاشا، ۱۲۷

جامع درویشیه، ۸۳، ۸۴، ۱۲۰

جامع رومی، ۱۸۶

جامع زکی، ۱۸۶

جامع سنائی، ۸۴

جامع سیبائی، ۱۲۷

جامع سیباهی، ۸۳

جامع شعبیه، ۱۸۵

جامع شیخ عبدالغنی نابلسی، ۱۵۲

جامعصغیر، ۱۸۳

جامع طنبا، ۱۸۶

جامع طیار، ۲۱۵

جامع عمری، ۱۸۵

جامع عمری، ۲۳۶

جامع غضائری، ۱۸۵

جامع فتحیه، ۸۲

جامع قیمریه، ۸۲

جامع کبیر، ۱۸۱، ۱۸۳، ۱۸۵، ۱۸۸، ۲۰۶

جامع ماردانی، ۹۱

جامع مبرک یا ناقه، ۲۳۷

جامع محی الدین، ۱۴۹

جامع مظفریه، ۱۵۲

جامع مقامات، ۱۸۶

جامع منجک، ۸۱

جامع نقشبندی، ۸۳

جامع نوری، ۲۰۶

جامع و قبور فرزندان جعفر طیار، ۲۱۵

- ص: ۲۷۸
- جامع و مسجد محله محی الدین بن عربی، ۱۵۱
- جامع و مقبره خالد بن ولید، ۲۱۴
- جامع و مقبره عمر بن عبدالعزیز، ۲۱۵
- جامع و مقبره محیی الدین ابن عربی، ۱۴۷
- جامع هشام، ۸۲، ۱۲۷
- جامع یا مقبره اسامه بن زید، ۱۶۴
- جبل الدروز، ۲۳
- جبل دروز، ۳۳
- جبل سمعان، ۱۸۹
- جبل شیخ، ۲۳، ۱۶۸
- جبله، ۲۲۲
- جرا بلس، ۱۹۰
- جزیره، ۲۹، ۱۱۸
- جسر الایض، ۱۵۲
- جقمقیه، ۸۹، ۹۰، ۱۲۰
- جَلْقُ، ۴۱
- جلولاء، ۱۶۰
- جمهوری اسلامی، ۳۲، ۵۵، ۵۸، ۱۶۳، ۱۹۸
- جنگ بدر، ۱۹۵
- جنگصفین، ۳۰، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۱۳، ۲۱۵
- جنگ نهروان، ۱۶۰
- جنگهای جمل وصفین، ۱۶۰
- جنگهایصلبی، ۱۸، ۲۵، ۸۶، ۸۷، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۳۱
- جوشن، ۱۷۵
- جوعیه، ۱۴۵
- جولان، ۳۲، ۱۶۸
- حبشه، ۵۰، ۹۹، ۱۰۱، ۱۰۴
- حجاز، ۱۱۸
- حجر بن عدی، ۸۱، ۱۶۰، ۱۶۱
- حدیبیه، ۴۹
- حزان، ۱۱۲
- حرم حضرت رقیه، ۷۵، ۸۱، ۸۹، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۳۳
- حرم حضرت زینب، ۵۴
- حرم مطهر حضرت زینب، ۵۵
- حزب کمونیست، ۳۳
- حسام الدین، ۹۰
- حسکه، ۲۴
- حسن ابراهیم حسن، ۶۳
- حسن بن عبدالله بن ... عمر بن علی ۷، ۱۰۷
- حصن سلیمان، ۲۱۹
- حصن طرطوس، ۲۲۰
- حضرت رقیه، ۵۹
- حضرت زینب، ۵۴
- حضرت عیسی ۷، ۱۵۹
- حضرت هود، ۶۸، ۶۹
- حضرموت، ۱۱۸

ص: ۲۷۹

حکمت اشراق، ۱۷۹

حلاویه، ۱۸۸

حلب، ۲۴، ۴۴، ۴۵، ۷۰، ۱۱۱، ۱۱۸، ۱۴۶، ۱۶۶، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۶، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۵، ۲۰۷، ۲۱۳،

۲۱۵

حَلَب، ۲۴

«حلبا و حلباس»، ۱۷۳

«حلب - حماة»، ۱۹۰

حلوان، ۱۷۴

حمام جوهری، ۱۸۷

حمام زهور، ۱۵۱

حمام ظاهریه، ۱۳۳

حمام نورالدین شهید، ۱۳۳

حمام یلبغا (ناصری)، ۱۸۷

حماه، ۲۴

حماه، ۲۰۸

حماة، ۲۴، ۱۱۸، ۱۹۰، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۳

حمزه بن اسد بن قلانسی، ۱۵۱

حمص، ۲۴، ۲۷، ۲۸، ۲۹، ۴۲، ۷۰، ۱۱۸، ۱۲۰، ۱۴۴، ۱۷۳، ۱۹۶، ۲۰۵، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۵

حمص، ۲۴، ۲۹

حمیده دختر مسلم بن عقیل، ۱۰۵

حنقیه، ۱۱۰

حوران، ۱۶۶

حی الانصاری، ۱۷۶

خابور، ۲۳

خارج باب شرقی، ۱۱۳

خان الدکه، ۱۲۷

خان الدکه و سوق الصدق، ۸۲

خان الزيت، ۱۲۷

خان جقمق، ۱۲۷

خان سلیمان پاشا، ۱۲۷

خانقاه احمدیه، ۸۴

خانه «امیر تنکز»، ۱۲۸

خانه عمر بن عبدالعزیز، ۶۷

خدیدجه دختر امام زین العابدین ۷، ۱۰۷

خراسان، ۶۵

خیابان المزه، ۱۵۷

خیابان ملک فیصل، ۱۲۸

خیابان «میدان»، ۸۳

دارالاماره، ۱۸۳

دارالاماره معاویه، ۱۲۸

دارالحديث الأشرفيه، ۱۱۹

دار الحديث الاشرقية البرانيه، ۱۵۱

- ص: ۲۸۰
- دار الحديث القلاسیه، ۱۵۱
- دار الحديث الناصریه، ۱۵۱
- دارالحديث نوریه، ۱۱۸
- دارالقرآن افریدونی، ۹۱
- دارالقرآن الاسعریه، ۹۱
- دارالقرآن الرشائیه، ۹۰
- دارالقرآن تفتازانی، ۹۱
- دارالقرآن تنکری، ۱۳۰
- دارالقرآن تنکریه، ۹۱، ۱۱۲
- دارالقرآنصابونی، ۹۰، ۹۱
- دارالکتب الظاهریه، ۸۷
- داریا، ۳۴، ۹۴، ۱۰۰، ۱۶۵، ۱۶۶
- دجله، ۲۳
- ذرعاً، ۲۴
- دروازه اصلی و تاریخی شهر، ۲۳۴
- درویش پاشا، ۱۲۰
- درویشیه، ۸۳، ۸۴، ۱۲۰، ۱۲۷
- دریای روم، ۲۴
- دریای مدیترانه، ۲۳، ۲۴
- دماسکو، ۴۱
- دوره ییزانس، ۱۹۹
- «دوسر»، ۲۰۰
- دولت‌های عرب شام، ۴۱
- دوما، ۱۲۲
- دیار بکر، ۱۹۸
- دیر الزُّو، ۲۴
- دیر الصلیب، ۲۰۹
- دیر سمعان، ۲۱۵
- دیر لائین، ۸۰
- دیر و کلیسای بُحیرای راهب، ۲۳۶
- دینسریه، ۱۳۴
- دیوار قدیمی رقه، ۱۹۶
- رابعه العدویه، ۸۲
- راسابا، ۱۹۹
- «رافقه»، ۱۹۵
- رافقه، ۱۹۶
- راویه، ۵۴
- راویه، ۴۹
- رأس الحسین ۷، ۷۴، ۷۵، ۷۶، ۷۸
- رأس محمد بن ابی‌بکر، ۱۰۸
- رأس یحیی ۷، ۷۱، ۷۸
- رجیب، ۱۴۶
- رصافه هشام، ۱۹۹
- رَفَّح، ۲۴
- رَفَّه، ۲۴
- رَفَّه، ۲۴، ۳۰، ۱۸۱، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰
- رَفَّه واسط، ۱۹۶
- رَفَّه البیضاء، ۱۹۶
- رَفَّه السوداء، ۱۹۶

- ص: ۲۸۱
- «العاصی»، ۲۰۷
- رودخانه فرات، ۱۹۵
- رودخانه یزید، ۱۵۱
- رودخانه دجله، ۱۶۵
- روم، ۲۴، ۲۵، ۲۷، ۲۸، ۶۲، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۴۶، ۱۸۲، ۱۸۴، ۲۰۷، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۸، ۲۳۴، ۲۳۵
- زقاق معاویه، ۱۱۵
- زمزم، ۹۵
- زنجان، ۱۷۹
- زنوس، ۲۱۹
- زینب، ۵۳، ۵۴
- زینب بنت علی، ۵۳
- زینب بنت یحیی بن زید بن علی، ۵۱
- زینب بنت یحیی بن متوج بن حسن بن حسن بن علی، ۵۳
- زینبصغری، ۴۸
- زینبصغری دختر امام علی، ۹۳
- زینب کبری، ۴۸، ۴۹، ۵۱
- زینبیه، ۵۴
- زینبیه، ۵۱
- ساحل مدیترانه، ۲۱۹
- ساحه الاموین، ۱۵۸
- ساحه الاموین، ۱۵۷
- سبع طوالع، ۸۷، ۸۸
- سته زینب، ۵۳
- سعد، ۱۶۸
- سقیفه بنی ساعده، ۱۶۶
- سکینه دختر یکی از امرای دمشق، ۹۳
- سلاح، ۱۲۹
- سلسله جبال قلمون، ۱۴۴
- سلسله جبال لبنان، ۱۴۴
- سلطانیه، ۱۸۸
- سلیمان بن علی بن عبدالله بن عباس و همسرش، ۱۰۸
- «سمیرا»، ۲۲۰
- سوریه، ۲۳، ۵۵، ۲۰۰
- سوق البزوریه، ۱۲۷، ۱۲۹، ۱۳۳
- سوق الجابییه، ۸۴
- سوق الحقمق، ۱۲۷
- سوق الحمیدیه، ۸۴، ۱۲۶، ۱۲۷
- سوق الخیاطین، ۸۶، ۱۳۴
- سوق الخیاطین و سوق العصورنیه، ۸۶
- سوق الذرب، ۱۸۵
- سوق الزرب، ۱۸۱
- سوق الساروجیه، ۸۴
- سوق الصاغه، ۷۱
- سوق الطویل، ۱۲۷

- ص: ۲۸۲
- سوق العصريه، ۸۶، ۱۱۸
- سوق العماره، ۵۹، ۸۱، ۱۲۸
- سوق «العماره»، ۱۲۳
- سوق القيمريه، ۸۲
- سوق المصلی، ۸۱
- سوق مدحت پاشا، ۸۲، ۱۲۷
- سَوَید، ۲۴
- سويدا، ۳۳
- سهرورد، ۱۷۹
- سهل بن ربيع انصاری، ۱۰۳
- سیف الدین جقمق، ۱۱۹
- شارع الکلاسه و باب البرید، ۸۹
- شارع الکلاسه و سبع طوالع، ۸۷
- شارع المستقیم، ۸۳
- شارع الميدان، ۱۰۶
- شارع جراح، ۸۳
- شارع سعد زغلول، ۸۴
- شارع کلاسه، ۸۸، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۳۳
- شارع مستقیم، ۸۳، ۹۱، ۱۲۵، ۱۲۷، ۱۳۷
- شارع میدان، ۹۱، ۱۰۷
- شامات، ۲۶، ۲۷
- شاهنشاه بن ایوب، ۱۲۰
- شاهنشاه بن ایوب، ۱۲۰
- شبستان جامع، ۷۱، ۱۴۹، ۱۵۷
- شبستان مسجد اموی، ۷۱
- شبستان مقام امام سجاد، ۷، ۷۴
- شبستان‌های مدرسه، ۸۷
- شبه جزیره، ۱۲۵، ۲۲۷، ۲۳۳
- شرحبیل بن حسنه، ۱۱۳
- شمس الدین الذَّهَبی، ۱۰۶
- شوروی، ۳۱
- شهباء، ۲۳۳
- شهلاء، ۲۳۸
- شهر باستانی اقامیه: فامیه، ۲۰۹
- شهر تاریخی سَوَید، ۲۳۷
- شهر تدمر، ۲۲۶
- شهر تدمر سوریه، ۱۳۸
- شهر حماة، ۲۰۷
- شهر زُصافه، ۱۹۹
- شهر رقه، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹
- شهرک الثوره، ۲۰۰
- شهرک دانا، ۱۹۰
- شهرک صَلَخد یا صَلَخد، ۲۳۸
- شهرک عین دارا، ۱۹۰
- شهرک عین دیوار، ۲۰۰
- شهرک کرکمیش (جرابلس)، ۱۹۰
- شهرک معرة، ۲۱۵
- شیخ ارسلان دمشقی، ۱۱۴
- شیخ حسن جزایری، ۱۴۹
- صافیتا، ۲۱۹

- ص: ۲۸۳
- صالحیه، ۱۳۰، ۱۳۵، ۱۳۷، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۵۱
- صخره قربان، ۶۵، ۷۸، ۱۴۴
- صفین، ۳۰، ۱۹۵، ۲۰۰
- صیدنا یا، ۱۳۷، ۱۶۷
- ضرار بن ازور اسدی، ۱۱۳
- ضریح حزقیل، ۱۶۵
- طرائقین، ۷۷
- طرسوس، ۲۴
- طرسوس، ۱۴۶
- طرطوس، ۲۴، ۳۳، ۲۱۹
- عاصی، ۲۳
- عالی قاپوی اصفهان، ۱۸۳
- عایشه بنت الشاطی، ۹۳
- عبدا، ۱۰۳
- عبدالرحمان بن عباس بن عبدالمطلب، ۱۰۸
- عبدالرحمان بن نوح، ۱۱۱
- عبدالعزیز، ۲۳
- عبدالله بن امام محمد باقر ۷، ۱۰۸
- عبدالله بن جعفر طیار، ۱۰۰
- عبدالله بن سجاد ۷، ۹۶، ۱۰۵
- عبدالله بن محمد بن اطرف، فرزند امام علی ۷، ۱۰۷
- عبدالمطلب بن ربیعہ بن حارث بن عبدالمطلب، ۱۰۸
- عبدالوهاب المقدسی، ۶۵
- عذراء، ۱۶۰
- عذراء، ۴۱، ۱۶۳
- عراق، ۲۳، ۳۰، ۳۱، ۴۳، ۱۶۵، ۱۷۵، ۲۰۰
- عسقلان مصر، ۷۵
- عصرونیه، ۱۸۸
- عفرین، ۲۳
- عقاب، ۶۳
- عقیله بنی هاشم، ۵۱
- علوین، ۲۳
- علی بن عبدالله بن عباس، ۱۰۸
- عمان، ۱۴۶
- عمرو بنصلاح، ۱۱۱
- عهد قدیم، ۱۸۰
- عین، ۱۶۸
- عین الشرق، ۴۱
- غار معروف اصحاب کھف، ۱۴۵
- غار منسوب به اصحاب کھف، ۱۴۶
- غزالیه، ۶۸
- غزوه موته، ۵۰
- فاطمه بنت الحسین، ۹۶
- فحل، ۲۸
- فخر بن عساکر، ۱۱۱

ص: ۲۸۴
 فرات، ۲۳، ۲۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۲۰۰
 فرانسه، ۳۰، ۱۷۴
 فسطاط المسلمین، ۴۱
 فضالة بن عیید، ۱۰۳
 فلسطین، ۲۳، ۲۴، ۲۵، ۲۷، ۲۹، ۱۵۹
 فلسفه افلاطونی، ۱۷۹
 فیلیوبولیس، ۲۳۸
 قایل، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۵۷
 قاسیون، ۲۳، ۶۵، ۱۳۷، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۹، ۱۵۱، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹
 قاضی القضاة اخنایی شافعی، ۹۰
 قاهره، ۴۴، ۵۱، ۵۳، ۷۵، ۱۰۸، ۱۱۲، ۱۲۰
 قبر، ۵۳
 قبر ابی مرثد، ۱۶۷
 قبر ام حنه، ۱۵۸
 قبر ام کلثوم، دختر امام علی ۷، ۹۳
 قبر اوس بن اوس، ۱۰۲
 قبر برادرش شرف الدین عیدالله، ۱۱۲
 قبر بلال، ۱۰۰، ۱۰۶، ۱۶۶
 قبر «بلال بن ابی درداء»، ۱۶۶
 قبر تمیم الداری انصاری، ۱۶۷
 قبر جرجس حواری، ۱۳۶
 قبر حضرت هابیل علیه السلام، ۱۵۷
 قبر دکتر صالح شهیدی، ۸۸
 قبرستان باب الصغیر، ۹۵، ۱۰۳
 قبرستان باب توما، ۱۱۳
 قبرستانصفیه، ۱۱۰، ۱۱۱
 قبر سعد بن عباده خزرجی، ۱۶۶
 قبر سکیه، ۹۳، ۹۵
 قبر سکیه بنت علی، ۱۶۶
 قبر سکیه دختر امام حسین ۷، ۹۲
 قبر شیث بن آدم، ۱۵۸
 قبر شیخ ارسلان دمشقی، ۱۱۳
 قبر عبدالله بن امام زین العابدین ۷، ۹۶
 قبر عبدالله بن جعفر الصادق ۷، ۹۶
 قبر عبدالله بن جعفرصادق ۷، ۱۰۵
 قبر عبدالله بن سجاد ۷، ۹۶
 قبر عمرو بنصلاح، ۱۱۱
 قبر فاطمه، ۱۸۹
 قبر فاطمهصغری، ۹۶
 قبر فضه، ۱۰۴
 قبر گنازصحابی، ۱۶۷
 قبر محسن بن الحسین بن علی ۷، ۱۷۷
 قبر محمد بن حسن ۷، ۱۶۴
 قبر محیی الدین، ۱۴۹
 قبر مرحوم شریعتی، ۵۶
 قبر معاویه، ۱۱۴، ۱۱۶
 قبر معروف بن جمر، ۱۸۰
 قبر معروف بن جمر، ۱۸۱
 قبر ملک ظاهر بیبرس، ۸۷

ص: ۲۸۵

قبر ملک عادل، ۱۱۸

قبر منسوب به ابان بن عثمان، ۱۰۲

قبر منسوب به بلال حبشی، ۹۹

قبر منسوب به حضرت موسی ۷ در قریه نَیْرَب، ۱۵۸

قبر منسوب به سعد بن ابی وقاص، ۱۶۴

قبر منسوب به عبداللّٰه بن ام مکتوم، ۱۰۱

قبر منسوب به عبداللّٰه بن جعفر بن ابوطالب ۳، ۱۰۰

قبر منسوب به فاطمه صغری دختر امام حسین ۷، ۹۴

قبر هایل، ۱۴۵

قبر هود، ۶۸، ۱۱۵

قبور سکنه، ۱۰۰، ۱۰۱

قبور علمای بنی زهره، ۱۷۸

قبه نسر (عقاب)، ۷۹

قَبَةُ السَّاعَات، ۶۵، ۶۷

قَبَةُ الْقَوَارِ، ۶۵

قَبَةُ الْمَال، ۶۴، ۷۸

قَبَةُ النَّسْرِ، ۶۶، ۷۱

قتیه شهابی، ۶۸

قحطان، ۲۲۲

قُدس، ۴۱، ۱۱۷، ۱۴۸

قدیس یوحنا، ۶۰

قریه البجدلیه، ۱۶۷

«قریه الدانا»، ۱۹۰

قریه المَزّه، ۱۶۴

قریه برزه، ۱۳۷

قریه بیت اَرانِس، ۱۶۷

قریه دیر مُرّان، ۱۶۷

قریه «الدانا»، ۱۸۹

قریه «الْمَزّه»، ۱۵۹

قریه داریا، ۳۴، ۹۴، ۱۶۵، ۱۶۶

قریه راویه، ۳۴

قریه راویه دمشق، ۵۴

قریه «زُیدائی»، ۱۵۷

قریه منیحه، ۱۶۶

قریه «نَیْرَب»، ۱۵۹

۴. قریه المَنیخه، ۱۶۶

قصر ابن وردان، ۲۰۸

قصر اسرایا، ۲۰۸

قصر الأبلق، ۱۲۹

قصر الاماره، ۲۰۱

قصر الأموی، ۱۲۸

قصر الخضراء، ۶۷

قصر الخضراء، ۱۱۵

قصر الخضراء، ۱۲۸، ۱۲۹

قصر الضیافه سیف الدوله، ۱۸۳

ص: ۲۸۶

قصر العظم، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۳، ۱۳۵، ۲۰۸

قصر العظم، ۲۰۸

قصر العظم: قصر اسعد پاشا، ۱۲۸

قصر دارالاماره فاطمی ها، ۱۲۹

قصر زمرد، ۷۵

قصر عاتکه دختر یزید و همسر عبدالملک، ۱۲۸

قصر معاویه، ۱۲۹

قطب الدین نیشابوری، ۱۱۱

قلاع طرطوس، ۲۱۹

قلعه، ۱۲۵

قلعه ابوقیس، ۲۰۷

قلعه الخوابی، ۲۲۰

قلعه حصن، ۲۱۹

قلعه حلب، ۱۸۱

قلعه سمعان، ۱۹۰

قلعه شمیمیس، ۲۰۸

قلعه صفیق، ۲۰۸

قلعه صلاح الدین، ۲۲۲

قلعه کُهِف، ۲۲۲

قلعه مشهور حلب، ۲۰۷

قلعه و تاتر بُصری، ۲۳۴

قلعه های حماه، ۲۰۶

قلعه یحمر، ۲۱۹

قلعه جَعْفَر، ۲۰۰، ۲۰۱

قلعه حارم، ۱۸۹

قلعه حلب، ۷۰

قلعه حماه، ۲۰۶

قلعه دمشق، ۱۱۲، ۱۱۹، ۱۲۴، ۱۲۶، ۱۳۰، ۱۳۱

قلعه رَحِیَّه، ۲۰۸

قلعه سمعان، ۱۸۸

قلعه شَیْزَر، ۲۰۷

قلعه صلاح الدین، ۲۲۱

قلعه مصیاف، ۲۰۸

قنطرة السباع، ۵۱

قُنَیْطَره، ۲۴

قنيطره، ۲۴، ۳۲، ۱۵۷، ۱۶۸، ۱۶۹

قنيطره و جولان، ۱۶۸

قوس النصر: باب النصر، ۲۲۶

قوس نصر، ۲۲۶

قویق، ۲۳

کاخ معاویه، ۱۱۵

کامل ناصر الدین محمد، ۵۸

کتابخانه جامع منگلی بغا، ۱۸۸

کتابخانه شیخ عبدالرحمن عجمی در مدرسه اشرفیه، ۱۸۸

کتابخانه مولویه، ۱۸۸

کربلا، ۱۸، ۵۰، ۵۱، ۵۴، ۵۵، ۵۷، ۶۶، ۷۳، ۷۴، ۷۵، ۹۲، ۹۴، ۹۵، ۹۷، ۹۸، ۱۰۴، ۱۷۵

- ص: ۲۸۷
- کرج، ۱۱۸
- کرنگ، ۴۱
- کلاس، ۷۶
- کنده، ۱۶۰
- کنیسه حویریا الياهو، ۱۳۶
- کنیسه سریانی، ۲۵
- کنیسه قدیس پطرس، ۱۲۴
- کنیسه قدیس حناتیا، ۱۳۷
- کنیسه مریم عذراء، ۱۳۷، ۱۶۷
- کنیسه باب توما، ۶۱
- کنیسه بزرگ دمشق، ۱۳۸
- کوفه، ۵۱، ۹۴، ۹۷، ۱۶۱
- کوه جوشن، ۱۷۸
- کوه طور، ۶۹
- کوه قاسیون، ۶۵، ۱۳۷، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۹، ۱۵۱، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹
- گنبد عقاب، ۶۶
- گنبد نوفره، ۷۸
- لاذقیه، ۲۴، ۳۳، ۲۱۹، ۲۲۲
- لبنان، ۲۳، ۲۴، ۳۰، ۳۱، ۳۲
- لبنان شرقی، ۲۳، ۲۵
- متذنه شرقی، ۶۸
- مارت مروثا، ۱۷۵
- مارى یوحنا، ۶۰
- مأذنه شرقی، ۶۷، ۶۹
- مأذنه شمالی، ۶۸
- مأذنه غربی، ۶۸
- مجدالشمس، ۱۶۸
- محراب الصحابه، ۷۲
- محراب و مسجد «امام زین العابدین»، ۷، ۷۴
- محراب و مقام حضرت زین العابدین، ۷۵
- محسن الأمين، ۹۳
- محسن بن جعفر بن هادی، ۷، ۱۰۷
- محل تدریس امام محمد غزالی، ۶۸
- محل غسل تعمید مسیحیان، ۷۳
- محلہ الامین، ۵۸
- محلہ «اعاطله»، ۱۳۴
- محلہ الاربعین، ۱۴۴
- محلہ الجزاء، ۱۱۳
- محلہ خالدیه، ۲۱۴
- محلہ شویکه، ۱۱۰
- محلہ محی الدین، ۹۱
- محلہ محی الدین، ۱۴۶
- محلہ محیی الدین کنونی، ۱۴۸
- محمد، ۹، ۱۳۷
- محمد بن ابو حذیفه عتبۀ بن ربیعۀ بن عبد شمس، ۱۰۸
- محمد کرد علی، ۸۷

ص: ۲۸۸

- محمود خربوطلی، ۱۴۹
 مدرسه احمدیه، ۸۴، ۱۲۶
 مدرسه الدینسریه، ۱۳۵
 مدرسه الرشائیه، ۸۵
 مدرسه العمریه، ۱۵۱
 مدرسه اللبویه، ۱۳۶
 مدرسه پزشکی دخواره، ۱۳۵
 مدرسه تحقیقیه، ۸۹، ۹۰
 مدرسه حلاویه، ۱۸۸
 مدرسه سمیساطیه، ۶۷، ۸۸، ۸۹، ۹۰
 مدرسه شابختیه، ۱۸۸
 مدرسه شرفیه، ۱۸۸
 مدرسه شرکسیه، ۱۵۱
 مدرسه ظاهریه، ۸۷، ۸۸، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۸۸
 مدرسه «ظاهریه»، ۱۳۳
 مدرسه عادلیه کبری، ۸۶
 مدرسه فردوسی، ۱۸۸
 مدرسه ماردینی، ۱۵۲
 مدرسه محیی الدین بن عربی، ۱۴۸
 مدرسه نوریه، ۸۶، ۱۱۸
 مدرسه اخنائیه، ۹۰
 مدرسه یادرائیه، ۹۱
 مدرسه جوزیه، ۸۹
 مدرسه شامیه، ۹۰، ۱۲۰
 مدرسه صابونیه، ۱۰۲، ۱۰۶
 مدرسه عادلیه، ۸۶، ۸۸، ۱۱۸، ۱۱۹
 مدرسه عزیزیه، ۸۸، ۱۱۷
 مدرسه نوریه کبری، ۸۶
 مدفن ابوالعلاء مُعری، ۱۸۹
 مدینه، ۲۷، ۴۳، ۴۷، ۵۱، ۵۲، ۵۳، ۵۴، ۹۳، ۹۴، ۹۶، ۹۹، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۲۹، ۱۴۹، ۱۶۶، ۱۹۹، ۲۱۴، ۲۱۵
 مدینه النبی، ۲۶
 مرج الصفر، ۲۸
 مرج دابق، ۴۵
 مرج راهط، ۱۶۳
 مرج عذراء، ۸۱، ۱۶۰
 مَرْجِ عَذْرَاء: مرقد، ۱۶۰
 مرقد، ۲۲۲
 مرقد حضرت رقیه، ۱۲۸
 مرقد درویش پاشا، ۱۲۷
 مرقد سکنه - دختر امام حسین، ۷، ۹۳
 مرقد عبدالله بن جعفر صادق، ۷، ۱۰۴
 مرقد مطهر حضرت زینب، ۳۴
 مرقد مطهر «زکریای نبی»، ۷، ۱۸۵
 مرقد منسوب به ابی بن کعب، ۱۹۹
 مرقد و آرامگاه زینب کبری، دختر امیر مؤمنان، ۴۷
 مزار اويس قرنی، ۱۹۸

ص: ۲۸۹

مَزَّةُ الْكَلْب، ۱۶۳

مسجد ابی بن کعب انصاری، ۸۱

مسجد ابی درداء، ۸۲

مسجد الاقصا، ۱۶۳

مسجد الاقصا: القصب، ۸۱

مسجد الاقصی، ۶۹

مسجد الجوزة، ۸۹

مسجد السادات، ۸۰، ۱۲۸

مسجد الصغیر، ۸۰

مسجد النبی، ۴۹

مسجد النبی ۹، ۹۵، ۱۱۲، ۱۱۶

مسجد النبی ۹، ۹۶، ۱۰۲

مسجد النُقْطه، ۱۷۵

مسجد النُقْطه، ۱۷۵، ۱۷۶

مسجد اموی، ۶۰، ۶۳، ۶۸، ۶۹، ۷۳، ۷۵، ۹۷، ۱۱۶، ۱۲۸، ۱۳۴، ۱۳۸، ۱۸۴

مسجد ایاضوفیه، ۲۱۴

مسجد حمص، ۲۹

مسجد دمشق، ۶۳

مسجد عقیق، ۷۸

مسجد هشام، ۸۲

مسجدی به نام «رأس الحسین»، ۵۸

مسرح، ۲۲۷، ۲۲۸

مسعودی، ۶۵، ۶۷

مسیر انطاکیه، ۱۸۹

مشهد ابی بکر، ۷۶

مشهد ابی بکر، ۷۷

مشهد الحسین، ۱۱۱، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸

مشهد الحسین ۷، ۱۷۵

«مشهد الذَّکَهِ، ۱۷۷

مشهد المحسن، ۱۷۶

مشهد المحسن بن الحسین ۷، ۱۷۷

مشهد النُقْطه، ۱۷۶

مشهد عثمان، ۷۶

مشهد عروه، ۷۶

مشهد علی ۷، ۷۶، ۱۸۴

مشهد عمر، ۷۶

مصر، ۱۷، ۲۴، ۲۶، ۳۰، ۳۱، ۳۲، ۴۳، ۴۴، ۴۵، ۵۲، ۵۳، ۶۰، ۷۵، ۷۷، ۹۸، ۱۰۶، ۱۰۸، ۱۱۲، ۱۱۸، ۱۴۸، ۱۵۲، ۱۷۹

مصلای زینبیه، ۵۵

مصیاف، ۲۰۸، ۲۰۹

مطیع الحافظ، ۶۵

معاذ بن جبل، ۱۱۳

معاویه اول، ۶۹

معاویه دوم، ۱۱۵، ۱۱۶

معاویه بن ابی سفیان، ۱۱۴

معبد، ۲۲۶، ۲۲۸

- ص: ۲۹۰
- معبد آتش پرستان، ۶۰
- معبد ابی دردا، ۱۰۳
- معبد اله آرامی، ۱۳۷
- معبد بل، ۱۳۸، ۲۲۷
- معبد ژویتر، ۶۰، ۹۰، ۱۲۶، ۱۲۸، ۱۳۷
- معبد فلیبون، ۲۳۸
- معرة النعمان، ۱۸۹
- معهد الدراسات الشرعیه، ۶۷
- معهد الدراسات الشرعیه، ۸۹
- معهد العلوم الشرعیه للجمعية القراء، ۸۹
- مغارة الجوع، ۱۴۵
- مغارة الجوع، ۱۴۵، ۱۴۶
- مغارة الدم، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۵۷
- مغارة الدم، ۱۴۶
- مقابر سکنیه، ۱۰۳
- مقابر سکنیه و ام کلثوم، ۱۰۵
- مقابر صوفیه، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۳۵
- مقام، ۵۹
- مقام ابراهیم، ۱۳۷، ۱۸۳، ۱۸۴
- مقام خضر، ۱۸۴
- مقام رأس الحسین، ۷۳
- مقام رأس یحیی، ۶۸، ۲۱۴
- مقام سیف الدین قیمری، ۱۵۰
- مقام شیخ ارسلان، ۱۱۴
- مقام و محل دفن سر یحیی، ۶۹
- مقام و مرقد حضرت رقیه، ۱۲۸
- مقام هود، ۶۸، ۶۹، ۱۱۴، ۱۱۵
- مقبره حضرت علی ۷، ۷۵
- مقبره «حضرت هود»، ۶۸
- مقبره شیخ حسن جباوی، ۸۳
- مقبره محی الدین بن عربی، ۱۵۰
- مقبره و حرم «رقیه»، ۵۷
- مقبره ابن شهر آشوب، ۱۷۸
- مقبره ابی سلیمان دارانی، ۱۶۵
- مقبره امیر تنکز، ۹۱
- «مقبره باب الفردیس»، ۵۷
- مقبره باب شرقی، ۱۱۳
- مقبره حضرت زینب، ۵۷
- مقبره سهروردی، ۱۸۰
- مقبره شاهنشاه بن ایوب، ۱۲۰
- مقبره شهید شیخ شهاب الدین سهروردی، ۱۷۹
- مقبره هصلاح الدین، ۸۸، ۱۱۷
- مقبره عمار، ۱۹۸
- مقبره عمار بن یاسر، ۱۹۷
- مقبره فضه، ۱۰۳
- مکان اصحاب کهف، ۱۴۶
- مکان نزول عیسی، ۶۹
- مکه، ۵۴، ۹۶، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۱۳، ۱۲۵، ۱۶۱، ۱۹۹

- ص: ۲۹۱
- ملک، ۵۸
- ملک اشرف موسی، ۱۱۹
- ملک ظاهر بَیْبَرَس، ۱۱۹
- ملک عادل ایوبی، ۱۸، ۱۱۷، ۱۱۹، ۱۲۳
- ملکه زنوبیا، ۲۲۸
- مناره، ۱۲۷
- مناره عروس، ۷۸
- مناره عیسی، ۶۷
- منارة البیضاء، ۶۷
- مناقب الأئمه، ۱۷۸
- منصور عباسی، ۱۹۶
- منطقه‌صفین، ۳۰، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۸
- موزه‌های مردم شناسی، ۱۲۹
- موزه طرطوس، ۲۲۰
- موصل، ۱۸۱
- مولوی خانه، ۱۳۰
- مهالبه، ۲۲۲
- میدان سبع بحرات، ۱۸۶
- میدان قلعه حلب، ۱۸۷
- میدان نمک، ۱۸۶
- میدان یرموک، ۸۱
- میمونه دختر امام حسن، ۱۰۵
- مؤته، ۲۷، ۵۰، ۱۰۴
- ناحیه اسکندرون، ۳۱
- نبرد انطاکیه، ۱۸۱
- نبرد یمامه، ۱۹۷
- نیو، ۲۲۷
- نجف اشرف، ۷۵
- نسر، ۶۳
- نصرالدین البحره، ۶۵
- نعیمی، ۶۱، ۶۲، ۶۳، ۶۸، ۷۰، ۷۲، ۷۷، ۷۹، ۸۱، ۸۵، ۸۷، ۸۸، ۸۹، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۵۸
- نورالدین محمود زنگی شهید، ۱۱۸
- واثله بن اسقع، ۱۰۲
- واسط، ۱۶۵
- والتین، ۶۳
- ورود، ۶۶
- ولید بن عبدالملک بن مروان، ۱۱۶
- همدان، ۱۱۸
- همسرش محمد بن شیرکوه، ۹۰
- هند، ۳۳، ۴۸، ۵۹، ۶۱، ۶۵، ۶۶، ۸۱، ۹۷، ۱۰۴، ۱۲۲، ۱۲۹، ۱۳۵، ۱۴۸، ۱۵۰، ۱۶۲، ۱۶۸، ۱۹۹، ۲۲۵، ۲۲۸
- یرموک، ۲۸، ۸۱، ۱۶۸
- یزید، ۲۹، ۷۳، ۷۴، ۷۵، ۷۶، ۹۷، ۹۸، ۱۱۵، ۱۲۸، ۱۵۱، ۱۶۷
- یمن، ۲۵، ۶۹، ۱۱۸، ۱۶۵

ص: ۲۹۲

یوسف العِظَمه، ۹۰، ۱۲۰

یوسف العِظَمه، ۱۲۹

درباره مرکز

بسم الله الرحمن الرحيم

حوزه نمایندگی ولی فقیه در امور حج و زیارت بر اساس رهنمودهای مقام معظم رهبری حضرت آیت الله العظمی خاتمی ای مد ظله العالی و با پیروی از اوامر بنیانگذار نظام مقدس جمهوری اسلامی ایران حضرت امام خمینی قدس سره، عهده‌دار وظایفی از جمله نیازسنجی، هدف‌گذاری، سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی خرد و کلان جهت تحقق حج ابراهیمی و زیارت مطلوب است.

اجرای طرح‌های فرهنگی، آموزشی و سیاسی برای ابواب جمعی حج و زیارت، پاسخگویی به نیازهای معنوی، معرفتی و مذهبی زائران بیت‌الله الحرام و عتبات به ویژه از طریق جذب، سازماندهی و اعزام روحانیون و همچنین ارتباط مستمر با زائران و مسوولان حج دیگر کشورها در موسم حج و عمره و زیارت عتبات به منظور معرفی اسلام، تشیع و انقلاب اسلامی و طرح مسائل جهان اسلام از دیگر اهداف حوزه نمایندگی ولی فقیه در امور حج و زیارت است.

از دیگر اهداف این مرکز می‌توان به ارتباط با محافل و مراکز علمی و مذهبی کشورهای اسلامی و عربستان، تهیه و انتشار کتب، نشریات و دیگر محصولات مکتوب سمعی و بصری و همچنین سازماندهی ارتباطات عمومی و اطلاع‌رسانی در حوزه نمایندگی ولی فقیه اشاره کرد.

همچنین پرتال حوزه نمایندگی ولی فقیه در امور حج و زیارت به عنوان نخستین پایگاه تخصصی حج و زیارت، علاوه بر اینکه پاسخگوی حجم قابل توجه نیازهای مسافران سرزمین وحی، عتبات عالیات و سایر سرزمین‌های مقدس و اماکن متبرکه است، یک مرجع محتوایی و آموزشی در حوزه‌های حج و زیارت برای کاربران اینترنتی است.

پایگاه اطلاع‌رسانی حج تمامی قابلیت‌های یک رسانه دیجیتال برای ارائه نکات آموزشی به زائران اماکن مقدسه و متبرکه را به میدان آورده است. از کتابخانه تخصصی حج می‌توان به عنوان بخشی از ظرفیتی نام برد که این پایگاه در فضای مجازی ایجاد کرده است.

کتابخانه تخصصی حج، مرجعی است که اطلاعات، کتاب‌های الکترونیکی و مجموعه مقالات دو دهه گذشته بعه مقام معظم رهبری را در خود جمع کرده و پاسخگوی نیازهای اطلاعاتی پژوهشگران دینی، زائران حرمین شریفین و عتبات و... است. علاوه بر این آخرین اخبار اختصاصی مربوط به حوزه حج و زیارت نیز در پایگاه اطلاع‌رسانی حج منتشر می‌شود. این پایگاه اولین خبرگزاری تخصصی حج و زیارت است.

پایگاه اطلاع‌رسانی حوزه نمایندگی ولی فقیه در امور حج و زیارت، دارای بخش‌های مختلفی از قبیل خبرگزاری، کتابخانه، اماکن، نگارخانه، آموزش احکام و مناسک حج، بانک صوت و فیلم، نرم‌افزار، پاسخ به شبهات، مناسبت‌های روز، دانشنامه آزاد حج، ویلاگ و مواردی دیگر است که کاربران فضای مجازی به فراخور نیازها و سلیقه خود می‌توانند از هر کدام از بخش‌های آن استفاده کنند.

"حوزه نمایندگی ولی فقیه در امور حج و زیارت" آدرس سایت www.hajj.ir

❁❁❁❁

جَاهِدُوا بِأَمْوَالِكُمْ وَأَنْفُسِكُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ (سوره توبه آيه ۴۱)

با اموال و جانهای خود، در راه خدا جهاد نمایند؛ این برای شما بهتر است اگر بدانید حضرت رضا (علیه السلام): خدا رحم نماید بدهای که امر ما را زنده (و برپا) دارد ... علوم و دانشهای ما را یاد گیرید و به مردم یاد دهید، زیرا مردم اگر سخنان نبوی ما را (بی آنکه چیزی از آن کاسته و یا بر آن بیافزایند) بدانند هر آینه از ما پیروی (و طبق آن عمل) می کنند.

بنادر البحار-ترجمہ و شرح خلاصہ دو جلد بحار الانوار ص ۱۵۹

بنیانگذار مجتمع فرهنگی مذهبی قائمیه اصفهان شهید آیت الله شمس آبادی (ره) یکی از علمای برجسته شهر اصفهان بودند که در دلدادگی به اهلیت (علیهم السلام) بخصوص حضرت علی بن موسی الرضا (علیه السلام) و امام عصر (عجل الله تعالی فرجه الشریف) شهره بوده و لذا با نظر و درایت خود در سال ۱۳۴۰ هجری شمسی بنیانگذار مرکز و راهی شد که هیچ وقت چراغ آن خاموش نشد و هر روز قوی تر و بهتر راهش را ادامه می دهند.

مرکز تحقیقات قائمیه اصفهان از سال ۱۳۸۵ هجری شمسی تحت اشراف حضرت آیت الله حاج سید حسن امامی (قدس سره الشریف) و با فعالیت خالصانه و شبانه روزی تیمی مرکب از فرهیختگان حوزه و دانشگاه، فعالیت خود را در زمینه های مختلف مذهبی، فرهنگی و علمی آغاز نموده است.

اهداف: دفاع از حریم شیعه و بسط فرهنگ و معارف ناب ثقلین (کتاب الله و اهل البیت علیهم السلام) تقویت انگیزه جوانان و عامه مردم نسبت به بررسی دقیق تر مسائل دینی، جایگزین کردن مطالب سودمند به جای بلوئوت های بی محتوا در تلفن های همراه و رایانه ها ایجاد بستر جامع مطالعاتی بر اساس معارف قرآن کریم و اهل بیت علیهم السلام با انگیزه نشر معارف، سرویس دهی به محققین و طلاب، گسترش فرهنگ مطالعه و غنی کردن اوقات فراغت علاقمندان به نرم

افزار های علوم اسلامی، در دسترس بودن منابع لازم جهت سهولت رفع ابهام و شبهات منتشره در جامعه عدالت اجتماعی: با استفاده از ابزار نو می توان بصورت تصاعدی در نشر و پخش آن همت گمارد و از طرفی عدالت اجتماعی در تزیین امکانات را در سطح کشور و باز از جهتی نشر فرهنگ اسلامی ایرانی را در سطح جهان سرعت بخشید.

از جمله فعالیت‌های گسترده مرکز:

(الف) چاپ و نشر ده ها عنوان کتاب، جزوه و ماهنامه همراه با برگزاری مسابقه کتابخوانی

(ب) تولید صدها نرم افزار تحقیقاتی و کتابخانه ای قابل اجرا در رایانه و گوشی تلفن همراه

ج) تولید نمایشگاه های سه بعدی، پانوراما، انیمیشن، بازیهای رایانه ای و ... اماکن مذهبی، گردشگری و ...

(د) ایجاد سایت اینترنتی قائمیه www.ghaemiyeh.com جهت دانلود رایگان نرم افزار های تلفن همراه و چندین سایت مذهبی دیگر

ه) تولید محصولات نمایشی، سخنرانی و ... جهت نمایش در شبکه های ماهواره ای

(و) راه اندازی و پشتیبانی علمی سامانه پاسخ گویی به سوالات شرعی، اخلاقی و اعتقادی (خط ۲۳۵۰۵۲۴)

(ز) طراحی سیستم های حسابداری ، رسانه ساز ، موبایل ساز ، سامانه خود کار و دستی بلوتوث ، وب کیوسک ، SMS و...

(ح) همکاری افتخاری با دهها مرکز حقیقی و حقوقی از جمله بیوت آیات عظام، حوزه های علمیه، دانشگاهها، اماکن مذهبی مانند مسجد جمکران و ...

(ط) برگزاری همایش ها، و اجرای طرح مهد، ویژه کودکان و نوجوانان شرکت کننده در جلسه

ی) برگزاری دوره های آموزشی ویژه عموم و دوره های تربیت مربی (حضور و مجازی) در طول سال

دفتر مرکزی: اصفهان/خ مسجد سید/ حد فاصل خیابان پنج رمضان و چهارراه و فائی / مجتمع فرهنگی مذهبی قائمیه اصفهان

تاریخ تاسیس: ۱۳۸۵ شماره ثبت: ۲۳۷۳ شناسه ملی: ۱۰۸۶۰۱۵۲۰۲۶

وب سایت: www.ghaemiyeh.com ایمیل: Info@ghaemiyeh.com فروشگاه اینترنتی: www.eslamshop.com

تلفن ۲۵-۲۳۵۷۰۲۳- (۰۳۱۱) فکس ۲۳۵۷۰۲۲ (۰۳۱۱) دفتر تهران ۸۸۳۱۸۷۲۲ (۰۲۱) بازرگانی و فروش ۰۹۱۳۲۰۰۰۱۰۹ امور کاربران (۰۳۱۱) ۲۳۳۳۰۴۵

نکته قابل توجه اینکه بودجه این مرکز؛ مردمی، غیر دولتی و غیر انتفاعی با همت عده ای خیر اندیش اداره و تامین گردیده و لی جوابگوی حجم رو به رشد و وسع فعالیت مذهبی و علمی حاضر و طرح های توسعه ای فرهنگی نیست، اینرو این مرکز به فضل و کرم صاحب اصلی این خانه (قائمه) امید داشته و امیدواریم حضرت بقیه الله الاعظم عجل الله تعالی فرجه الشریف توفیق روزافزونی را شامل همگان بنماید تا در صورت امکان در این امر مهم ما را یاری نمایند. انشاءالله.

شماره حساب ۶۲۱۰۶۰۹۵۳، شماره کارت ۶۲۷۳-۵۳۳۱-۳۰۴۵-۱۹۷۳ و شماره حساب شبا: IR۹۰-۰۱۸۰-۰۰۰۰-۰۰۰۰-۰۶۲۱-۰۶۰۹-۵۳ به نام مرکز تحقیقات رایانه ای قائمیه اصفهان نزد بانک تجارت شعبه اصفهان - خیابان مسجد سید

ارزش کار فکری و عقیدتی

الاحتجاج - به سندش، از امام حسین علیه السلام :- هر کس عهده دار یثیمی از ما شود که محنت غیبت ما، او را از ما جدا کرده است و از علوم ما که به دستش رسیده، به او هبمی دهد تا ارشاد و هدایتش کند، خداوند به او می‌فرماید: «ای بنده بزرگوار شریک کننده برادرش! من در کرم کردن، از تو سزاوارترم. فرشتگان من! برای او در بهشت، به عدد هر حرفی که یاد داده است، هزار هزار، کاغذ قرار دهید و از دیگر نعمت‌ها، آنچه را که لایق اوست، به آنها ضمیمه کنید».

التفسير المنسوب إلى الإمام العسكري عليه السلام: امام حسين عليه السلام به مردی فرمود: «کدام یک را دوست می‌داری: مردی اراده کشتن بینوایی ضعیف را دارد و تو او را از دستش می‌رهانی، یا مردی ناصبی اراده گمراه کردن مؤمنی بینوا و ضعیف از پیروان ما را دارد، اما تو درجهای [از علم] را بر او می‌گشایی که آن بینوا، خود را بدان، نگاه می‌دارد و با حجت‌های خدای تعالی، خصم خویش را ساکت می‌سازد و او را می‌شکند؟».

[سپس] فرمود: «حتماً رهاوند این مؤمن بینوا از دست آن ناصبی، بی گمان، خدای متعال می فرماید: او هر که او را زنده کند، گویی همه مردم را زنده کرده است؛ یعنی هر که او را زنده کند و از کفر به ایمان، ارشاد کند، گویی همه مردم را زنده کرده است، پیش از آن که آنان را با شمشیرهای تیز بکشد».

مسند زید: امام حسین علیه السلام فرمود: «هر کس انسانی را از گمراهی به معرفت حق، فرا بخواند و او اجابت کند، اجری مانند آزاد کردن بنده دارد».

حوزه نمایندگی ولی فقیه در امور حج و زیارت

www.hajj.ir

مرکز تحقیقات رایانه ای قائمیه اصفهان

www.ghaemiyeh.com

